Sadrazâm ve Harbiye Nazırı

MAHMUT ŞEVKET PAŞA'nın GÜNLÜĞÜ

ARBA

ARBA Yayınları : 26
Tarih / Anı Dizisi : 5

İstanbul - Kasım 1988

Dizgi : Öz Dizgi Matbaası
Baskı : Gümüş Basımevi

ARBA Araştırma Basım Yayın Tic. Ltd. Şti.
Ebussuut Cad. Akif Bey İşhanı No. 4-6/29
Sirkeci - İstanbul Tel.: 519 16 61

Sadrazam ve Harbiye Nazırı

MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN GÜNLÜĞÜ

ARBA

ARBA'nın Notu

Mahmut Şevket Paşa günlük tutan tek sadrazamdır. Paşa'nın Günlüğü iki defter halinde, eşi Sürre Emini Mehmet Bey'in kızı Dilşâd Hanım'da bulunuyordu. Günlük ilk kez 1965'te Hayat Mecmuası'nda yayınlandı. Yakın tarihimizin az bilinen bir dönemi hakkında önemli bilgiler veren günlüğü Hayat Mecmuası'nda yayınlandığı şekilde kitap olarak sunarak Ayıcı Arif Bey, İbrahim Temo, Ahmed Rıza Bey'in Anılarıyla sürdürdüğümüz anılar zincirine bir halka daha ekliyoruz. Yakında Sadrazam Kamil Paşa'nın Anılarını da yayınlıyacağız.

MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN BİYOGRAFİSİ

Mahmut Şevket Paşa 1856 (1273 H.) de Bağdat'ta doğdu. Babası Basra Mutasarrıfı Kethudazade Bağdatlı Süleyman Beydir.

Mahmut Şevket Paşa ilköğrenimini Bağdat'ta yap- ... İstanbul'a geldi. 1882'de Harbiye Okulunu sınıf birincisi olarak bitirerek Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle orduya katıldı. Aynı yıl Mısır'a gönderilmek için Girit'te toplanan Tümen'de görev aldı. Dönüşünde bir süre Erkan-ı harb (kurmay) dairesinde çalıştı. 1883'de Harb Okulu, Erkan-ı Harbiye sınıflarına Yüksek Matematik ve Geometri daha sonra da modern silahlar öğretmenliğine atandı.

Bir yıl kadar Alman Mareşal Kampofner Paşa daha sonra da Von der Golç Paşa ile birlikte çalıştı.

Almanya'dan alınacak tüfeklerin alınış ve denemesini yapacak olan komisyon üyeliğine Golç Paşa'nın önerisiyle atanarak Almanya'ya gönderildi. 1884'de Rütbesi Onyüzbaşılığa, 1886'da da Binbaşılığa yükseltildi.

1889'da Yarbay rütbesiyle Muayene Komisyonu Başkanlığı yardımcılığına atandı. 1891'de Albay oldu. Almanya'da dokuz yıl kalarak çeşitli askeri manevralara katıldı. Krupp fabrikasının top denemelerine ve 1892'de Magdeburg'da çeşitli uluslardan 250 subayın

katıldığı büyük ölçekli ve 12 gün süren seri ateşli top ve zırhlı kale deneylerinde görev aldı.

1894'de Osmanlı subaylarından oluşan bir komisyonun başkanı olarak Fransa'ya gidip zırhlı kuleler ve ateşli silahlar hakkında incelemeler yaptı. Dönüşünde Tuğgeneral (Mirliva) oldu. Mekke ve Medine arasında çekilecek olan telgraf hattının yapımıyla görevlendirildi.

1905'te I Ferik rütbesiyle Kosova Valiliğine atandı. Meşrutiyetin ilanından sonra III. Ordu Kumandanlığına daha sonra da ek görev olarak Rumeli Vilayetleri Genel Müfettişliğine getirildi.

31 Mart Olayında Hareket Ordusunun komutanı olarak İstanbul'a geldi. İsyanı şiddetle bastırarak Abdülhamit'in Hal edilmesinde önemli bir rol oynadı.

1909'da Hakkı Paşa Kabinesinde Harbiye Nazırı oldu. 1912'de bu görevinden ayrıldı. Babıali Baskınından sonra İttihatçılar tarafından 23 Ocak 1913'te Sadrazam ve Harbiye Nazırlığına getirildi. 11 Haziran 1913'te Otomobille Harbiye Nezaretinden, Babıâli'ye giderken yaveriyle beraber tabancayla vurularak öldürüldü. Paşa'nın suikastte içinde bulunduğu otomobil Askeri Müzededir. Mezarı Hürriyet-i Ebediye Tepesindedir.

Mahmut Paşa'nın Günlüğünden başka, Devleti Osmaniyenin Bidayeti Te'sisinden şimdiye kadar Osmanlı Teşkilat ve Kıyafeti Askeriyesi, Logaritma Cetveli Risalesi, Usulü Hendese, Hendesei Mücesseme, Fenni Esliha, Seferber Zabitana Mahsus Muhtıra, 9.5 mm.lik Mavzer Tüfenkleri Risalesi, Küçük Çaplı Mavzer Tüfenkleri (Atlasıda vardır), Mükerrer Ateşli Tüfenkler ve Fransız yazar Alfons Karın'den tercüme ettiği Hlamurlar Altı adlı basılmış eserleri vardır.

SADÂRETE TAYİNİM

23 Ocak 1913 günü, saat 8'de sadârete tâyin olundum. O gece, sabaha kadar uyumadım. İlk gün, kabine teşkili ve asayişin iadesiyle uğraştım. O günden itibaren her gün kabine toplandı. Nazırların (bakanların) büyük kısmı, harp taraftarıydı. Enver Bey ve genç subaylar da böyle düşünüyorlardı. Ben, askerî ve siyasî vaziyetimize nazaran, harbi münasip görmüyordum. Harbe karar verilirse, istifa edeceğimi söyledim. Onun üzerine hükümette, itidal fikri hâsıl oldu. Nihayet 30 Ocak 1913 günü öğleden sonra saat 2.30'da devletlerin notasına cevap verildi.

O gün bütün büyükelçilerle görüşmüş ve noktai nazarımı anlatmıştım. Edirne'nin sol tarafı bizde bırakılıyor, Adalar işinde büyük devletlerin noktai nazarı kabul olunuyordu.

SAVAŞIN ÖNLENMESİNE RAMAK KALMIŞTI AMA...

Nota, sadârete tâyinimden ancak 7 gün sonra verilebildi. Vakaa bunu 2-3 günde vermek kabildi. Sadâretimin ikinci günü, Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Re-

isi İzzet Paşa'yı kabine toplantısına çağırdım. Askerî vaziyetimizi, nazırlara izah ettirdim. Paşa, harbi tavsiye etmiyordu. Şiddetle sulh istiyordu. Fakat Dahiliye Nazırı Âdil Bey'le Maarif Nazırı Şükrü Bey, şiddetli harp taraftarıydılar. İzzet Paşa'nın izahatına da fazla kulak asmadılar. Bu iki nazırı ikna edebilmek için, üç, dört gün uğraştım. Bu sebepten, notanın verilmesi gecikti.

Notanın Avrupa'da tesiri pek ziyade iyi oldu. Herkes, sulh müzakerelerine devam edebilmek için, notamızın esas alınacağını kabul etti. Fakat notanın verildiği gün, Bulgar başkumandanı General Savof'tan alınan bir telgrafnamede, mütareke hükümlerine göre, 4 gün sonra muharebeye başlanacağı bildiriliyordu. Nota, 3 gün önce verilebilseydi, Bulgarlar'ın bu şekilde hareketine imkân bulunmayacaktı.

ATEŞ EDİLMESİNİ EMRETTİM

Bu suretle nota tesirsiz kaldı. Çarpışmalar başladı. Bulgarlar ateş edince, bizim tarafımızdan da ateş edilmesini emretmiştim. Edirne ve Gelibolu taraflarında Bulgarlar, ateşe başladılar. Fakat Çatalca'da ateş açmadılar. 16 Ocak günü Çatalca'ya gitmiştim. O gün, çarpışmaların başlamasının ikinci günüydü. Öyle olduğu halde Bulgarlar ateş etmemiş ve çekilmeye başlamışlardı. Merkezdeki II. Kolordu'dan çıkarılan 3 bölükten biri, Bulgarlar'ın 305 metre önünde bulunan bir köyü işgal etti. Bulgarlar, ateş etmediler. Şapkalarını çıkarıp askerlerimizi selâmladılar. Fakat ondan sonraki günlerde düşman, ateş etmeye başladı.

O gün Çatalca hattını baştan başa dolaştım. Askerin mânevî durumunu iyi gördüm. Bilhassa III. Mü-

fetişlik bölgesinden gelen Karadenizliler iyiydiler. Bunların birkaç taburunu teftiş ettim. Kendilerini teşvik eyledim. Söylediğim birkaç söz, üzerlerinde pek büyük bir tesir yaptı.

Çatalca hattının gerisinde, 25-30 km. uzunluğundaki yol, pek fena haldeydi. Bazı yerlerde tamirine dikkat olunuyor, fakat bazı kıtalar, buna ehemmiyet vermiyordu. Yolun kenarında bulunan hayvan leşleri, pek fena bir manzara arzediyordu. Otomobille Hadımköyü'ne döndüm. İzzet Paşa ile bu mevzuda görüştüm. İzzet Paşa, yolların devamlı tamiri için 7 000 kişi tahsis ettiğini söylüyordu. Fakat yolun yalnız bir noktasında faaliyet gördüm. Orada da 50-60 kişi çalışıyordu. Yol üzerinde başka asker yoktu.

Sancaktepe'de bir erzak ambarı yapılmıştı. Kifayet etmiyordu. Sancaktepe'den erzakın otomobille nakli kararlaştırıldı.

6 Şubat günü, Londra Büyükelçimiz Tevfik Paşa' dan bir telgrafname geldi. İngiltere hariciye müsteşarı ile yaptığı mülâkat hakkında malûmat veriyordu. Müsteşar, tevdi ettiğimiz notanın büyükelçiler konferansında müzakeresine başlandığını, fakat daha bir karar çıkmadığını söylemiş.

BÜYÜK DEVLETLER MÜDAHALE ETMELİ MİYDİ?

Tevfik Paşa da müsteşara, büyük devletlerin Türkiye ile 4 Balkan devleti (Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ) arasındaki sulha tavassut etmeleri hakkındaki fikrini sormuş. Müsteşar, büyük devletlerin tavassutu hakkında Tevfik Paşa'nın söylediklerini iyi karşılamış ve bunu derhal Hariciye Nazırı Sir

Edward Grey'e bildirmiş, Sir Edward da bu fikrin, Tevfik Paşa'dan mı geldiğini, yoksa Osmanlı Devleti'nin emri üzerine mi dermeyan edildiğini sormuştur. Tevfik Paşa, bunun, şahsî fikri olduğunu söylemiş. Bunun üzerine Sir Edward, 4 Balkan müttefikin şimdilik Türkiye ile mütareke yaptıklarını, Osmanlı Devleti, büyük devletlerin (İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, Rusya ve İtalya) tavassutunu isterse, bunu resmen büyükelçiler konferansına tebliğ etmesini beyan eylemiş. Tevfik Paşa bize, şımarık olan Balkan devletleri ile icra kılınacak müzakerelerimizden bir netice hâsıl olmayacağı cihetle, işin büyük devletlere terkini tavsiye ediyordu.

Tevfik Paşa'nın bu tavsiyesini pek muvafık buldum. Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa dahi benimle hemfikir bulundu. Lâkin Şûrây-ı Devlet reisi Said Paşa, eski kabinenin, Edirne'nin tarafsız addedilmesi hakkındaki mütalâasını dikkate alarak, buna yanaşmak istemedi. Hacı Adil ve Şükrü Beyler (Dahiliye ve Maarif Nazırları) ise, Tevfik Paşa'nın tavsiyesinin aleyhinde bulundular. Bu sebeple, o gün bir karar verilemedi.

KUVVETLERİMİZ YENİLMEYE BAŞLAMIŞTI

Hurşid Paşa'nın kumandasındaki X. Kolordu ile Süleyman Şefik Paşa'nın kumandasındaki mürettep II. Kolordu, hazırdı. Bunlardan birincisinin erkân-ı harbiye reisi, Enver Bey'di. Her iki kolorduda 5 fırka (tümen) bulunuyordu. Bunların Şarköy'e çıkarılarak Bolayır önünde bulunan Bulgar kuvvetlerini, Bolayır'da bulunan 2-3 fırka kuvvetindeki kıtalarımızla iki ateş arasına almak mümkün görünüyordu. Fakat bu teşeb-

büste mağlûbiyetimizin ihtimali de mevcuttu. Muvaffakıyet halinde bu kuvvetlerimiz Edirne'ye ilerlerler, bu şehrimizi kurtarırlardı. Çatalca'daki ordumuzun Edirne istikametine sevki imkânı yoktu. Binaenaleyh, hemen Tevfik Paşa'nın tavsiyesinin kabulü ve muvafakat cevabı verilmesi fikrindeydim. Buna çok çalıştım, fakat kabine arkadaşlarımdan bazılarının itirazı sebebiyle muvaffak olamadım. Bolayır'ın düşmesi halinde, vaziyetimiz pek fenalaşacaktı. O takdirde, büyük devletlerin tavassutu da bir işe yaramazdı. Fakat, hükümet toplantısında bu mevzuda verdiğim izahat, tesir etmedi.

Ancak 4 gün sonra, 9 Şubat günü, bu mesele hükümet toplantısında tekrar ele alındı. O gün Şûrây-ı Devlet Reisi Said Paşa gelmedi. Bolayır'dan 2 fırkamız çıkmıştı. Bu kuvvete Fahri Paşa kumanda ediyordu. Erkân-ı harbiye reisi Fethi Bey'di. Bu kuvvet, Şarköy'den hareket edecek kuvvetlerimizi beklemeden, İzciler mevkiinde düşmana taarruza geçti. Bu taarruz muvaffak olmadı. Fahri Paşa, kuvvetlerinin yarısı ile 10 cebel topu ve bir mitralyöz zayi etti. Hacı Âdil Bey'le Şükrü Bey, bu müessif haber üzerine artık muhalefetlerinde sebat edemediler. Âdil Bey, büyükelçilerin mütalâasının alınmasını isteyerek, gene de işi geciktirmek istedi. Buna şiddetle karşı koydum. Hükümet, Tevfik Paşa'nın teklifini kabul etti. Bu kararımız, Tevfik Paşa'ya vesair büyükelçilerimize telgrafla bildirildi (*).

---

(1) I. Dünya Savaşı'ndan önce yalnız «büyük devlet» denen en ehemmiyetli devletler arasında «büyükelçi» teati ederlerdi. Bu devletler şunlardı: İngiltere, Almanya, Fransa, Rusya, Avusturya - Macaristan, İtalya, Türkiye, A.B.D. ve Japonya. Savaştan, hele II. Dünya Savaşı'ndan sonra, hemen bütün devletlerin büyükelçi teati etmeleri âdet oldu, orta elçiler çok azaldı.

HACI ÂDİL BEY İSTİFA EDİYOR

10 Şubat günü Dahiliye Nazırı Âdil Bey, mütalâalarına ehemmiyet verilmediğinden dolayı, istifasının kabulünü istedi. Kendisini arattım. Hasta olduğunu ve bir ahbabının yanında kaldığını öğrendim. Yaver gönderdim. Ancak ayın 30'unda gelip beni gördü. Kendisine dedim ki:

— «Askerî meselelerde ihtisasım vardır. Siyasî meselelerle de, sizden ziyade meşgul oluyorum. Hariciye Nazırı da benimle aynı fikirdedir. Siyasî meselelerde en fazla ben ve hariciye nazırı mesulüz. Biz ikimiz birleşince, artık hükümetteki diğer arkadaşlarımızın muhalefette bulunmamaları ve çalışmamızı akim bırakmamaları icap eder. İngiltere Başvekili Asquith ve hariciye nazırı Grey, dahiliye nazırı tarafından, siyasi meselelerde muhalefete uğrarlarsa, elbette iş göremezler.»

Âdil Bey benimle otururken, Tanin gazetesi muharriri İsmail Hakkı Bey geldi. Kendisini ben davet etmiştim. Siyasî teşebbüslerimiz hakkında malûmat vermeye başladım. Âdil Bey, derhal kalkıp gitti. İsmail Hakkı Bey, ordumuzun hâlâ galibâne ilerlemekte olduğu zannında bulunuyordu. Talât Bey'in teşvikiyle o gün, Tanin'de, sulh müzakereleri aleyhinde bir makale yazmıştı. Kendisini aydınlattım. Zavallı pek üzüldü. Bununla beraber, bundan böyle talimatım veçhile hareket edeceğini ve efkârı umumiyeyi sulh fikrine hazırlayacağını vadetti.

Aynı gün, İfhâm gazetesi muharriri Ferit Bey'le Sabah'ın siyasî muharriri Diran Kelekyan Efendi'yi de çağırdım. Kendilerine lâzım gelen izahatı verdim. Ferit Bey, o akşam çıkan İfhâm'da, sulh müzakereleri lehinde bir makale neşretti.

Osmanlı Ajansı'ndan Salih Gürcü'yü de çağırdım. Kendisiyle bir mülâkat yaptım. Bunu hem bizim gazetelerde neşretmeyi, hem de Avrupa gazetelerine vermeyi vadetti.

Tasviri Efkâr muharriri Yunus Nadi Bey'le görüştüm. Bundan sonra gazetesinde ne suretle hareket edeceğine dair talimat verdim. Yunus Nadi Bey'le ilk defa görüşüyordum. Bana aklı başında bir zat gibi göründü.

İngiltere ile aramızda ihtilâflı olan Küveyt meselesi ile de uğraştım. Bu meselenin halli için eski sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya talimat verdim. Hakkı Paşa, sulh müzakereleri için, gayriresmî surette Londra'ya gönderilmişti. Hakkı Paşa, sulh için büyük devletlerin aracılığını istemek hususundaki fikrimi, pek muvafık buldu.

13 Şubat sabahı erkenden, Almanya ve Fransa büyükelçilerine gittim. Almanya büyükelçisi ile de görüştüm. Büyük devletlerin aracılığını istediğimizi bildirdim. 6 - 7 milyon frank borçlanabilmemiz için, Alman büyükelçisinden katî vait aldım.

Tevfik Paşa'nın, kendisine verilen salâhiyeti aştığı ve kendi kendine müzakerelere giriştiği anlaşıldı. Bu hususta Alman ve Fransız büyükelçilerinin dikkatlerini çektim.

BEYAZİT - ŞİŞLİ TÜNELİ İÇİN RÜŞVET

Aynı gün hükümetçe, 20 maden imtiyazının verilmesini kabul ettik. Bu maden imtiyazlarını isteyen iş sahipleri, uzun zamandan beri oyalanıyordu. Bizden önceki hükümetlerin bu oyalamadan maksatları, iş sahiplerini müracaata mecbur bırakıp para almakmış.

Yani aynen Sultan Hamit devrinde olduğu gibi. Beyazit - Şişli arasında tünel yapılması projesi de bu suretle uyutulmuştu. Bu tünel projesi hükümetçe tasdik edilmiş, padişahtan iradesi bile alınmış olduğu halde, harekete geçilemiyordu. Eski sadrazam Sait Paşa, bu imtiyazı vermek için Deutsche Bank'tan 15 000 altın rüşvet istemiş. Bunu Almanya Büyükelçisi Baron Von Wangenheim bizzat bana söyledi. Gene Alman büyükelçisi dedi ki :

— «Bunun üzerine Alman, İngiliz ve Fransız maliye grupları, Türkiye'ye borç vermemek üzere karar aldılar [1].

Bu mesele üzerinde tahkikat yaptım. Öğrendim ki, bir Fransız firmasının temsilcisi de, bu Beyazıt - Şişli tüneli imtiyazının Almanlara değil, kendilerine verilmesi için, Osmanlı hükümetine 3 milyon altın teklif etmiş.

MUHASARA ALTINDAKİ EDİRNE'DE KOLERA ÇIKIYOR

14 Şubat günü Harbiye Nezaretinde çalıştım [2]. Edirne'yi savunan askerlerimizin meyus olduğuna, şehirde üç kolera vakası görüldüğüne dair haberler geldi. Kendilerine bir telgraf göndererek cesaret verdim. Fakat Edirne valisi, ancak 28 Şubat'a kadar yiyecek bulunduğunu bildiriyordu. Kendisine, hiç olmazsa şubat sonuna kadar yiyecek teminine çare aramasını yazdım. Bulgarlar, Çatalca ve Bolayır cephelerinde müdafaada kalıyor, fakat Edirne'yi düşürmek için uğra-

(1) Bu rüşvet rivayeti gerçekleşmemiştir.

(2) Mahmut Şevket Paşa, sadarete (başbakanlığa) ilâveten Harbiye (Savunma) Bakanlığını da elinde tutuyordu.

şıyorlardı. İzzet Paşa'ya, hazirana kadar bu vaziyeti muhafaza edebildiği takdirde, sulh işinin bitirilebileceğini bildirdim ve muvaffakiyetsizliğe uğrayabilecek hareketlerden kaçınmasını emrettim. Basra valisine de, Küveyt meselesi hakkında mütalâasını, bu şeyhliğin sınırlarını bildirmesini yazdım.

Padişahın huzuruna çıktım (1). Yemeği Saray'da yedim. Sonra cuma selâmlığında bulundum. Selâmlıktan sonra Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'yi ziyaret ettim. Edirne'siz dahi sulh akdine mecbur olduğumu söyledim (2). Fikrimi muvafık buldu.

Oradan Bâbıâli'ye geldim. Yarım saat çalıştım. Üsküdar'a geçtim. O geceyi evimde geçirdim.

15 Şubat cumartesi günü sabah saat 8'de İstimbotla İstanbul'a geçtim. Harbiye Nezaretine gittim.

O günkü gazeteler mutedil şekilde neşriyat yapmışlardı. Muhalif olan İkdam bile hükümetin sulh teşebbüslerini takdir ediyordu.

Öğle vakti Bâbıâli'ye geldim. Bâbıâli'nin yanan yerlerinin bir an önce inşasına başlanması için lâzım gelen emirleri verdim.

TALÂT BEY'İ (PAŞA) AZARLAMAYA MECBUR KALDIM

İzzet Paşa'dan gelen cevap, Paşa'nın askerî vaziyet hakkındaki fikirlerime katıldığını gösteriyordu. Enver Bey'in Hurşit Paşa'nın itimadını kaybettiğini, bu-

(1) Sultan Reşat.

(2) Halbuki Mahmut Şevket Paşa'yı iktidara getiren Bâbıâli Baskını'nı İttihatçılar, Edirne'yi düşmana bırakmamak için yaptıklarını söylemişlerdi.

nun üzerine Enver'in X. Kolordu erkânı harbiye reisliğinden istifa ettiğini yazıyor, kabul edip edilmemesi hususundaki emirlerimi beklediğini bildiriyordu (1).

Eski Meclisi Mebusan reisi Halil Menteş Bey'le eski dahiliye nazırı Talât Bey beni ziyaret ettiler. Sulh hakkındaki teşebbüslerime mâni olmak istediler. Vaziyet hakkında kendilerine kâfi izahat verdim. Vaziyeti bilmeden bir siyaset tâyini arzusunda idiler. Talât Bey'e:

— «Fikriniz mahduttur», dedim; «bu mahdudiyet içinde vaziyeti tâyinden âcizsiniz. İhâtalı bir fikriniz yoktur. Yarım âlimlerdensiniz. Bu memleket, en çok bu gibilerden zarar görmüştür» (2).

Bu şekilde sert konuşmaya mecbur kaldım. Çünkü taviz vermeye yanaşmıyorlar, hakikatleri görmek istemiyorlardı.

O gün Diran Kelekyan Efendi de beni ziyaret etti. İfham gazetesi müdürü Ferit Bey'in ileri gittiğini kendisine söyledim. Ferit Bey orduya hakaret ediyordu.

Bir aralık Hariciye Nezaretine gittim. Küveyt meselesi hakkında müzakerelerde bulundum. Hukuk müşaviri Reşit Bey'in bir hulâsa çıkarmasını söyledim (3).

Gece Dahiliye Nazırı Âdil Bey'le müzakerelerde

---

(1) Kurmay Yarbay Enver Bey, Bâbıâli Baskını'nı düzenleyerek, İttihatçılara muhalif olan Kâmil Paşa hükümetini cebren düşürmüş ve Mahmut Şevket Paşa'yı iktidara getirmişti.

(2) Talât Bey, İttihat ve Terakki Partisi genel başkanıydı ve gerçek iktidar bu partideydi. Mahmut Şevket Paşa'nın şu sözleri, birkaç ay sonra İttihat ve Terakki'nin Paşa'ya yapılacak suikasta göz yummalarının sebeplerinden birini göstermektedir.

(3) Küveyt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Basra (Güney Irak) eyaletinin Lahsâ sancağına (vilâyetine) bağlı bir kaza iken, İngiltere, burada hak iddia ediyordu.

bulundum. Hicaz demiryolunun Medine'den Mekke'ye uzatılabilmesi için Hindistan Müslümanları'nın yardımlarına müracaat edilmesine karar verdik.

16 Şubat Pazar Öğleye kadar Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Bundan böyle açık oldukça, nezaretteki sivil memurların yerine askerler arasından tâyin yapılmasını, Müsteşar Fuat Paşa'ya emrettim. Levazım dairesi reisi İsmail Hakkı Paşa'yı, Çatalca'ya gönderdim. Orada Başkumandan Vekîli İzzet Paşa ile görüşüp ona vaziyeti hakkında malûmat verecekti.

Öğleden sonra Bâbıâli'ye geldim. Deutsche Bank müdürünü kabul ettim. Topçu kışlası talimhanesi için bu bankadan yarım milyon altın istikraz etmemiz meselesi görüşüldü. Müdür bana:

— Sizin gibi namuslu zatlara tam itimadımız vardır, dedi; lâkin ne vakte kadar iktidarda kalacağınızı bilemeyiz. Kâmil Paşa gelirse işimiz ne olur? (1).

Aynı gün hükümet toplandı. Benden önceki sadrazam Kâmil Paşa'nın âyan âzalığına tâyini hakkındaki tezkerenin müzakeresine başlandı. Halbuki Kâmil Paşa şimdi Mısır'da idi. Âyan âzalığına tâyinini Kanunu Esasi'ye uygun görmedim. Netekim geçen yıl Mabeyn Başkâtibi Halit Ziya Bey'in de âyana tâyini mümkün olamamıştı.

Mısır'ın İngiltere himayesinde istiklâl yoluna gittiği meselesi de müzakere edildi. Mısır müstakil olursa, Suriye ve Arabistan'daki eyaletlerimizi de almaya kalkışabilirdi. Kâmil Paşa ve arkadaşları, Mısır'da toplanmışlardı. Kâmil Paşa'nın Mısır'ın istiklâline yardım edebileceğinden bahsettim. Mısır fevkalâde komiseri-

(1) Kâmil Paşa'nın rüşvet ve hırsızlığına ait hiçbir tarihî rivayet yoktur. Onun için banka müdürünün bu sözlerini, Mahmut Şevket Paşa'ya dalkavukluk olarak kabul etmek lâzımdır.

mizden bu hususta malûmat istenmesine karar verildi (2).

4 Şubat Pazartesi sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Öğleden sonra Bâbıâli'ye geldim. Sırasıyla Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya - Macaristan ve İtalya büyükelçilerinin ziyaretlerini kabul ettim. Fransa ve Avusturya büyükelçilerinden, geçen hafta verdiğim notanın Avrupa devletlerine iyi tesir ettiğini öğrendim.

Fransa, Beyoğlu kışlasının Almanlara satılmasından telâşlandı. Yarım milyon altın verirlerse, Fransızlara satacağımı söyledim. Fransa muvafakat etti. Maliye Nazırı, paranın teslimi için, Fransızlara 48 saat mühlet verdi.

18 Şubat Salı Harbiye, sonra Bahriye Nezaretlerine gittim. Bahriye Nezaretinde Müsteşar Rüstem Paşa ve Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Sıtkı Bey'le görüştüm. İçinde bulunduğumuz Balkan Harbi bittikten sonra, bu harp içinde Yunanlılar tarafından işgal edilen adalarımızı geri alabilmemiz için, donanmamızın ne şekilde kuvvetlendirilmesi icap edeceğine dair hazırlık çalışmalarında bulunmalarını istedim.

O gün toplanan hükümete, 5 milyon altın tutarında yapılması kararlaştırılan bir istikrazın, donanmaya harcanmasını teklif ettim. Bu hususta bir rapor hazırlaması için, istikraz lâyihası Ziraat Nazırı'na verildi.

19 Şubat Çarşamba günü, Edirne'den alınan telgrafta, şehirdeki konsolosların ve Avrupa tebaasının çıkıp gitmek istemedikleri, kalmayı tercih ettikleri bil-

(2) Mısır, İngilizler'in askerî işgalinde bulunmasına rağmen, hukuken Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası idi.

diriliyordu (bir gün önce, Bulgarların, muhasara altına aldıkları Edirne'den ecnebilerden isteyenlerin çıkıp gitmelerine müsaade ettikleri öğrenilmişti). Edirne valisinin telgrafında, şehirde 4 Mart'a kadar yiyecek stokunun mevcut olduğu, ayın sonuna kadar idare edecek stokun teminine de çalışılacağı söyleniyordu. Şubat sonuna kadar yiyecek temini lüzumunu bildiren bir cevap yazdırdım.

MUSTAFA KEMAL BEY İSTİFA ETMEK İSTİYORDU

Başkumandan Vekili İzzet Paşa'dan da bir telgraf geldi. İzzet Paşa, Fahri Paşa ile Fethi ve Mustafa Kemal Beyler'in (1) istifa etmek istediklerini söylüyordu. Sebep, Gelibolu umum kuvvetlerine kumandan tâyin olunan Hurşit Paşa (2) ile onun erkân-ı harbiye reisi olan Enver Bey'in aralarının açılması idi.

Fethi Bey, namuslu ve metîn bir zabitti. Müfrit de değildi (3). Mustafa Kemal Bey'in, Trablusgarp'ta Enver Bey'le geçinemediğini haber almıştım. Fethi Bey ise, iyi niyet sahibi olmakla beraber biraz kıskançtı. Gazeteler, Enver Bey'i daha fazla tutuyorlardı. İttihat ve Terakki de daha fazla Enver'i istiyordu. Fahri Paşa, muktedir bir kumandandı, son muharebede de yararlık göstermişti. Ancak son defa Bolayır yakınlarında, ataklığından dolayı düşmana yenilmişti. Fakat Fahri

(1) Fethi (Okyar) ve Atatürk'ten söz ediliyor.

(2) Daha önceki Küçük Said Paşa kabinesinde Bahriye Nazırı ve Harbiye Nazırı vekili olan topçu feriki (Korgeneral) Hurşit Paşa'dır.

(3) Fethi Bey (Okyar), İttihatçılar'ın mutedil kanadına mensuptu. Müfrit kanadın başında Enver vardı.

Paşa ve maiyeti, bu mağlûbiyetin sebebini, Şarköy'e vaktiyle çıkarma yapmadığı için Hurşit Paşa'ya yüklüyorlardı. Gerçekten Şarköy çıkartmasının hesabı yanlış yapılmış ve hareket zamanında tatbik mevkiine konulamamıştı. Ancak Bolayır kuvvetlerine kumanda eden Fahri Paşa'nın, Şarköy çıkartması olmadan taarruza geçmesi yanlıştı. İşte bu mesele, Fahri ve Hurşit Paşalar arasında anlaşmazlığa sebep olmuştu.

EDİRNE'Yİ BIRAKIP SULH YAPMAMIZ İCAP EDİYORDU

İki kumanda heyeti arasındaki anlaşmazlık o dereceyi bulmuştu ki, derhal Gelibolu'ya gitmek kararını verdim. Başka vapur bulamadığımdan, padişah yatı olan Ertuğrul'la gitmeme müsaade etmesi için Zât-ı Şâhâne'ye haber yolladım. Müsaade buyruldu. Gece vapurla hareket ettim. Hareketimden az önce Dahiliye Nazırı Âdil Bey geldi. Kendisine, ben Gelibolu'da iken sadaret kaymakamı olarak bana vekâlet etmesini güçlükle kabul ettirdim. Çünkü istifa etmek istiyor ve yapılacak sulhun ağır şartlarından korkuyordu. Kendisine dedim ki:

— Sulh yapmaya mecburum. Bugün Edirne, İşkodra ve Yanya kalelerimiz düşman muhasarası altındadır. Buralarda 100 000'den fazla askerimiz vardır. Bu askerin elinde de 2 - 3 milyon silâh bulunmaktadır. 2-3 haftaya kadar sulh yapılmazsa, bu kalelerin hiçbirini kurtarmak mümkün olmaz. Benden, «Neden Edirne'yi Bulgarlar'a bırakmak hususunda tereddüt ettin de bu kadar asker ve malzemenin düşman eline geçmesine sebep oldun?» diye sorarlar. Böyle bir suale, cevap verilemez. Zira ordunun düşmana karşı koyamayacağı

noktasında başkumandan vekilliği, erkânı harbiye reisliği, kolordu kumandanlıkları, donanma, aynı fikirdedir. Şu halde sulhtan başka çare göremiyorum. Bütün mesuliyeti bendeniz deruhde etmiş bulunuyorum. Gerek sulh işini, gerek askıda kalan başka işleri ben halledeceğim. Düşmem lâzım gelirse, ancak bu işleri bitirdikten sonra düşeceğim. Ben yalnız bir şeyden korkarım. O da, yaptıklarımın devletin gerçek menfaatlerine uymaması korkusudur. Mesuliyet tamamen bana aittir. Size hiçbir mesuliyet düşmez. İlk muhatap benim. İşte bugün Bolayır'a gidiyorum. Ordu heyeti ikiye ayrılmış. Aralarını bulacağım. Böyle bir ordu ile harbe devama karar vermek, ihanettir. Beni, Edirne'yi terk ettiğimden dolayı kimse mesul tutamaz.

Vapurun hareketinden önce bu suretle Dahiliye Nazırı Âdil Bey'in, Şûrâyı Devlet Reisi Sait Paşa'nın, Hariciye Nazırı diğer Sait Paşa'nın (1) ziyaretlerini kabul ettim. Hariciye Nazırı, Londra büyükelçimiz Tevfik Paşa'dan gelen telgrafı bana verdi. Tevfik Paşa, Edirne'nin bizde bırakılması hakkındaki ısrarımızı Büyük Devletler'in kabul etmediklerini bildiriyordu. Ancak Lüleburgaz ve Babaeski'yi kurtarabileceğimiz anlaşılıyordu.

Ertesi sabah erkenden Ertuğrul vapuru Gelibolu'ya vardı 30 Şubat Perşembe günüydü. Hurşit Paşa ile Enver Bey, beni karşılamaya geldiler. Gelibolu'ya çıktım Askeri teftiş ettim. Sonra atlara binip Bolayır'a geldik. Yolda Hurşit Paşa ile çıkan anlaşmazlıklar hakkında görüştüm. Ehemmiyetli bir şey olmadığını söyledi. Yolda rasladığım kıtalara, padişahın selâmını bildir-

(1) İkisi de 9 defa sadrazam olan ve bu sırada Meclis-i Âyan (Senato) başkanı bulunan meşhur Küçük Sait Paşa'dan başka şahıslardır.

dim. Bazı Arap kıtalarına da rasladım. Yemeklerinden yedim. Kendileriyle Arapça konuştum. Benim de Arap olduğumu söyledim (1). Pek memnun oldular.

İKİ KOLORDU KUMANDANI HUZURUMDA ŞİDDETLİ BİR MÜNAKAŞAYA TUTUŞTULAR

Yolda ve yanımda, Fahri Paşa ile Hurşit Paşa, birbirleriyle şiddetle münakaşaya tutuştular. Bu kavgaya Fahri Paşa sebebiyet verdi. Her ikisini de susturdum. Fakat kolordu karargâh binasına gelince gene münakaşaya başladılar. Hurşit Paşa, kavgayı önlemek için yumuşak cevaplar veriyordu. Nezaketini çok takdir ettim. Buna rağmen Fahri Paşa, Hurşit Paşa'ya:

— Sizin namuslu bir zat olduğunuzu teslim ederim, dedi; size hürmetim vardır. Fakat namuslu olmak başka, kumandanlık başkadır.

Hurşit Paşa şöyle cevap verdi:

— Şimdiye kadar hepimiz hiçbir harbe katılmadık. Onun için hiçbirimiz, diğerinden fazla kumandanlık kabiliyetine sahip bulunduğunu iddia edemez.

Hurşit Paşa'nın şu son fikrine ben de iştirak ederim. Fahri Paşa'ya dedim ki:

— Bizden milletin hizmet beklediği bir zamanda, ancak düşmanlarımızın faydalanacağı davranışlarda bulunduğunuz için size teessüf ederim (2).

---

(1) Mahmut Şevket Paşa, aslen Arap değildir. Babası valilerden Süleyman Bey, Kafkasya'dan gelip Irak'a yerleşmiş, Mahmut Şevket Paşa da 1856'da Bağdat'ta doğmuş, önce Arapça'yı öğrenmişti.

(2) Aynı zamanda Savunma Bakanı olan bir başbakanın, düşmana yararlı olabilecek kötü hareketlerini gördüğü bir kumandanı harp divanına verecek yerde nasihat etmekle yetinmesi, Osmanlı Devleti'nin son çağ tarihine mahsus garipliklerdendir.

Kolordu kumandanlarına izin verdim. Fethi Bey'i çağırdım. Fethi Bey:

— Bâbıâli baskını ile hükümet, çıkmaz bir sokağa sokulmuştur, dedi.

Cevaben dedim ki:

— Ben Bâbıâli Baskını'nda İttihat ve Terakki ile aynı fikirde değilim. Fakat İttihat ve terakki, beni emrivaki karşısında bıraktı. O gün sadrazamlığı kabul etmeseydim, çok teessüfe şayan kargaşalıklar çıkardı. Netekim eski Bağdat valisi Cemal Bey (1) de Bâbıâli Baskını'nı tasvip etmemişti. Fakat hâdise bir defa vuku bulduktan sonra, artık arkadaşları ile beraber çalışmaktan başka çare göremedi.

ENVER VE MUSTAFA KEMAL BEYLERİ ÇAĞIRTARAK KENDİLERİNİ AYRI AYRI KABUL ETTİM

Fethi Bey'den sonra Enver Bey'i çağırdım. Enver Bey dedi ki:

— Meselenin halli için beni İstanbul'a Harbiye Nezareti'nde Harekâtı Askeriye şubesine alınız. Fethi Bey'e Erkânı Harbiye Reisliğini veriniz. Mustafa Kemal Bey'i de Bolayır kolordusu erkânı harbiye reisliğine tâyin ediniz.

Enver Bey'in teklifi hoşuna gitti. Ondan sonra hatırları kalmaması için Mustafa Kemal Bey'i ve erkânı harp binbaşısı Sabih Beyleri çağırdım. Sonra kolordu ve fırka kumandanlarını çağırdım, dedim ki:

---

(1) Daha sonra Bahriye Nazırı meşhur Büyük Cemal Paşa ki, İttihat ve Terakki'nin nispeten mutedil kanadına mensuptu, Enver ve Talât'ın ileriyi düşünmez ataklığından ürküyordu.

— Harbin başından beri talih bize yâr olmadı. Talih her hususta düşmanlarımıza yardım etti. Daima mağlûp olduk. Tabiî bu mağlûbiyetin sebepleri çeşitşitlidir. Fakat en büyük sebep, bizim büyük kuvvetleri bir arada sevk ve idare edebilmekteki iktidarsızlığımızdır. Evet, eskiden birçok şanlı muharebeler yaptık. Fakat bu muharebelerde kuvvetimiz 40-50 binden fazla değildi. Plevne'de bile kuvvetimiz 45.000'den fazla değildi. Halbuki bugün birkaç yüz bin kişiden ibaret olan orduları sevk ve idare etmek lâzım geliyor. Bunu öğrenmemiz lâzım. Her cihetten sulha mecburiyet görüyorum. Fakat sulh vaktine kadar olsun, müessif bir hâdise çıkartmaktan kaçınınız. Vazifenizi iyi yapmak için gayret gösteriniz. Fedakârlık ediniz. Ta ki, daha kötü şartlarla sulh yapmaya mecbur olmayalım.

Fahri Paşa, kumandanlar namına teşekkür etti ve söz verdi.

Gelibolu'ya geldim. Dönüşte Maydos'a ve Çanakkale'ye uğradım. Oradan gene Ertuğrul'la Gelibolu'ya gittim. Buradan telgraf çektim; Başkumandan vekili İzzet Paşa'ya, Fahri Paşa'nın yerine Mehmet Ali Paşa'nın tâyin edilmesini emretim. Mehmet Ali Paşa Yemen'den gelmişti.

MUSTAFA KEMAL BEY, «ENVER'İ İSTANBUL'A ALDIRMAYINIZ,» DİYORDU

21 **Şubat Cuma** günü, Fethi ve Mustafa Kemal Beyler'den birer mektup aldım. Fethi ve Mustafa Kemal Beyler, mektuplarında aynı dili kullanıyorlar ve Enver Bey'i İstanbul'a almamı istemiyorlar, aksi takdirde zabitler arasında rekabet doğacağını yazıyorlardı. En iyi çare olarak da hem Fahri Paşa'nın, hem de Enver Bey'

in şimdiki vazifelerinden alınmalarını gösteriyorlardı. İzzet Paşa'dan gelen telgrafta ise, meselenin sandığım kadar basit olmadığı, İstanbul'a geldiğim zaman bu mevzuu benimle görüşeceği yazılıydı.

Neticede, X. Kolordunun İstanbul'a getirilmesine, Hurşit Paşa ile Enver Bey'in de Gelibolu'dan alınmalarına karar verdim. Aksi takdirde Fahri Paşa ile Fethi ve Mustafa Kemal Beyler, İstanbul'a geldikleri zaman, muhalif bir tavır takınacaklardı. Bu kumandanların böyle bir tavır takınmaları da, muhaliflerin yararına olurdu. İkinci bir Sadık Bey meselesi çıkabilirdi. Ahlâkı daha fazla itimada şayan olan Fethi Bey'i arkadaşlarından ayırmak suretiyle zayıf durumda bırakabilirsem, çıkması muhtemel bir gailenin önü alınmış olurdu.

Hurşit Paşa ile Enver Bey'i vapura çağırdım. Keyfiyeti kendilerine anlattım. Enver Bey'i boşboğazlık ettiği için biraz azarladım. O da X. Kolordunun İstanbul'a alınmasının daha münasip olacağı fikrindeydi. Saat 10.30'da Gelibolu'dan hareket ettik.

Vapurla İstanbul'a giderken de çalıştım. İstanbul'a çıktım. Bâbıâli'ye geldim. Bahriye Nazırı Mahmut Paşa ile Hadi Paşa beni bekliyorlardı. Bu Paşaları, benimle görüşmek üzere, başkumandan vekili İzzet Paşa Hadımköyü'nden yollamıştı. Paşalar, İzzet Paşa'dan aldıkları talimat gereğince bana dediler ki:

— Enver Bey, İstanbul'a karargâha alınırsa, İzzet Paşa istifa etmek zorunda kalacaktır. Çünkü Enver Bey, karargâhı umumîde siyasetle uğraşacaktır.

22 Şubat Cumartesi günü sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Eski Dahiliye Nazırı Talât Bey geldi. Türk dostu olduğunu söylediği bir İngiliz mebusunu tanıştırdı. Talât Bey, Gelibolu'daki vaziyet dolayısıyla en-

dişelerini açıkladı. Teskin ettim. Harbiye Nezareti'nden Alman Sefaretine gittim, büyükelçi ile görüştüm.

Sonra Saraya gittim. Huzura çıktım. Padişah, ben Gelibolu'da iken eski sadrazam Müşir Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın saraya gelip kendisini ziyaret ettiklerini söyledi:

— Ahmet Muhtar Paşa, pek kıskanç bir ihtiyardır, dedi.

Ahmet Muhtar Paşa, Müşir (Mareşal) rütbesiyle sadarete tâyinimi kıskanıyordu. Aleyhimde padişaha bir şeyler söylediğini tahmin ettim.

Saraydan Bâbıâli'ye geldim. Alman büyükelçisini kabul ettim. Sonra hükümeti topladım. Londra'dan eski sadrazam Hakkı Paşa'dan gelen telgraf okundu.

Hakkı Paşa, İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'le görüşmesini anlatıyordu. İngiltere Hariciye Nazırı, bize derhal sulha razı olmamızı tavsiye ediyor, Edirne'nin düşmesini beklediğimiz takdirde, vaziyetimizin daha kötü olacağını söylüyordu.

Hükümet toplantısında Bahriye Nazırı Mahmut, Başkumandan Vekili İzzet ve Alman mütehassısı Lüson'un raporları okundu. Bahriye Nazırı, o günkü toplantıya gelmemişti. Her üç raporda da, askerimizin taarruz kabiliyeti olmadığından, Edirne düşmeden önce sulh yapılmasından bahsediyordu. Hattâ İzzet Paşa, sulh yapılmadığı takdirde, başkumandanlık vekâletinden istifa edeceğini yazıyordu.

Hükümet toplantısında, sulh taraftarı nazırlarla sulha aleyhtar olanlar arasında şiddetli münakaşalar oldu. Dahiliye ve Maarif Nazırları: «Sulhun zamanı değildir» dediler. «Zamanı geçmiştir» diye cevap verdim. Edirne'yi Bulgarlara bırakarak sulh yapmak kanaatimi müdafaa ettim. «Edirne'nin düşmesini bekleme-

yelim» dedim, «çünkü o takdirde düşman, Bolayır ve Çatalca hatlarımızı da geçer, memleket daha büyük bir felâkete duçar olur.»

Kabine arkadaşlarım mahsus Edirne'nin düşmesini bekliyorlardı ki, efkârı umumiyeye «ne yapalım şehir düştü» desinler ve efkârı umumiye tarafından «kendini müdafaa etmekte direnen bir şehri düşmana bıraktınız» ithamına uğramasınlar. Bir de kabinede, benden önceki Kâmil Paşa hükümetine karşı İttihat ve Terakki Fırkasını korumak fikri hâkimdi. Çünkü İttihat ve Terakki, «Edirne'yi düşmana bırakacak» ithamıyla Kâmil Paşa hükümetini düşürmüştü.

«İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN OYUNCAĞI OLAMAM»

Halbuki işi bu dereceye getirip sulhu savsaklamak, İttifat ve Terakki için, daha fazla ithamı mucip olurdu. Kabine arkadaşlarım bu hususu düşünmek istemiyorlardı.

Dedim ki:

— Ben müstakil fikirli bir adamım. İttihat ve Terakki'nin oyuncağı olamam. İttihat ve Terakki Umumî Merkezi, sathî fikirli adamlardan mürekkeptir. Balkan Harbi çıkmadan, «Yunanistan'la ittifak ederek bu devleti diğer Balkan devletlerinden ayıralım,» dedim, kimse kulak asmadı. «Trablusgarp Harbi'ni uzatmayalım, Balkan devletlerinin ittifakına zemin hazırlar, Rumeli'ni kaybedebiliriz,» dedim, Bâbıâli beni dinlemedi. O zaman fikirlerimi şiddetle ileri sürmediğim için şimdi vicdan azabı içindeyim. Artık her hangi bir zaif eseri göstermeyeceğim.»

Maarif Nazırı Şükrü Bey:

— Erkânı harplerin de fikrini almak lâzım, dedi.

— O halde mesul olan Harbiye Nazırı'na, yani bana ve Başkumandan Vekili İzzet Paşa'ya itimadınız yok, diye cevap verdim.

Bu adamların hareketi, âdeta delice idi.

İttihat ve Terakki'nin menfaati bile onların düşündüğü yolda değildi. O gün karar veremedik. Sulh kararını ertesi güne bıraktık. Fakat yarın da sulh kararı alınmazsa, istifa edeceğimi bildirdim. Zira kendilerine itimat olunmayan adamların, memuriyetlerinden istifa etmeleri lâzım gelir.

KABİNE SULH KARARI ALIYOR

23 Şubat Pazar günü öğleye kadar Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Londra Büyükelçimiz Tevfik Paşa'ya şöyle bir telgraf gönderdim:

«Edirne'nin düşmesine 10-15 gün kalmıştır. Şehrin düşmesinden önce sulh yapmayı faydalı görüyoruz. Bu sebeple Edirne'yi bırakmak mecburiyetindeyiz. Yalnız Edirne'deki askerimizin, silâhlarıyla beraber çıkmasını temin etmemiz şarttır. Haricî borçlarımızın, bu harpte kaybettiğimiz toprakları paylaşan Balkan devletlerinin hisselerine düşen kısmının da onlarca ödenmesi lâzımdır. Bıraktığımız memleketlerdeki Müslümanların hukuk ve mallarının muhafazası da gerekir. Bu suretle Edirne ve Kırkkilise (Kırklareli) Bulgaristan'da, Babaeski ile Lüleburgaz bizde kalmış olur. Bu şartlarla sulh müzakerelerine girişmeye mezunsunuz. Bu arada Gümülcine'yi kurtarabilirsek, bizim için faydalı olur.»

Öğleden sonra Bâbıâli'ye gittim. Kabine toplandı.

Yalnız Şûrayı Devlet Reisi Said Paşa gelmemişti (1). Kabine, ittifakla sulh kararı aldı. Tekrar Harbiye Nezareti'ne döndüm ve gece orada yattım.

24 Şubat Pazartesi günü sabahı Harbiye Nezareti'ne, oradan Rusya Sefaretine gittim.

Rus büyükelçisi ile görüştüm. Babıâli'ye geldim. Sırasıyla Almanya, Fransa, Avusturya, İtalya ve İngiltere büyükelçilerini kabul ettim. Hepsiyle sulh meselesini görüştüm. Avusturya ve Almanya büyükelçileri, sulha razı olmamızdan dolayı memnuniyet gösterdiler.

Edirne'den gelen haberler fenalaşıyordu. Başlayan kar fırtınası, müdafilerimizi daha da zor vaziyette bırakmıştı. Mühendis Kemal Bey'i kabul ettim. Babıâli'nin yanan kısmının yeniden inşası için istediği 63 000 altın masrafı yarınki kabine toplantısında müzakereye koyacağımı söyledim. Bu geceyide Harbiye Nezareti'nde geçirdim.

25 Şubat Salı günü Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Sonra Fransa sefaretine gidip büyükelçi ile görüştüm. Babıâli'ye geldim. Orada öğle yemeği yerken Şûrayı Devlet reisi Said Paşa geldi. Dahiliye Nazırı Hacı Âdil Bey'le beraber istifa edeceklerini söyledi.

26 Şubat Çarşamba günü sabahı Harbiye Nezareti'ne geldim. Otomobille oradan Tophane'ye gittim. Küçük çaplı martinlerin imalâtını gözden geçirdim. Saraya gittim. Huzura çıktım. Zatı Şahane, Edirne'nin terk edilmemesini söyledi. Benden önceki sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın (2) Meclisi Âyan âzalığına tâ-

(1) Şûrayı Devlet Reisleri, hükümete dahildi.

(2) Kâmil Paşa'nın oğlu Hilmi Kâmil Bayur'un Mahmut Şevket Paşa tefrikasıyla ilgili bir açıklaması:

21 Ocak 1965 tarihli nüshanızdaki tefrikada Kâmil Paşa'nın

yininin caiz olmadığına dair hükümet tezkeresini, Mabeyni Hümayun başkâtibi Ali Fuad Bey'e verdikten sonra, saraydan ayrıldım.

Maçka Kışlası'nı kısa bir teftişten sonra Bâbıâli'ye geldim. Hükümet toplandı. Defteri Hakanî emini (1) Mahmut Esat Efendi de toplantıya katıldı.

27 Şubat Perşembe günü sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Babıâli'ye gelince, Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'yı beni bekler buldum. Elinde Londra büyükelçimiz —eski sadrazam— Tevfik Paşa'dan gelen 3 telgraf vardı. Tevfik Paşa, İngiltere hariciye müsteşarı ile Almanya ve Fransa'nın Londra büyükelçileri ile yaptığı görüşmeleri anlatıyordu. Sonra eski Maliye Nazırı Cavit Bey'i kabul ettim. Cavit Bey Avrupa'ya

---

âyan (senato) âzalığı ile ilgili bir noktanın okurlarınız nazarında karanlıkta bırakılmamasını rica edeceğim:

Mahmut Şevket Paşa 26 şubat (1913) tarihindeki notunda şöyle diyor: «Benden önceki Sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın Âyan âzalığına tâyininin caiz olmadığına dair hükümet tezkeresini, Mabeyni Humayun Başkâtibi Ali Fuat Beye verdikten sonra Saraydan ayrıldım.»

Ali Fuat Bey'in «Görüp İşittiklerim» adlı eserinde ise bu nokta şöyle sıralanmaktadır:

«Ayandan Manastırlı İsmail Efendi fücceten vefat ettiğinde Zatı Şahane (Sultan Reşat) Kâmil Paşa'yı Âyanlığa tâyin ederek tezkeresini benimle gönderdi. Müşarünileyh arzı teşekkürle beraber vaktiyle bunu Hakanı Sabık (Sultan Hamit) de teklif etmişse de kabul eylemediğini ve şimdi hiç sırası olmadığını beyan ederek mevkii icraya koymadı. Sadaretten infisalinde nezdinde hıfzetmiş olduğu iradeyi Mahmut Şevket Paşa'ya gönderip o da, bilfiil Makamı Sadarette ve Vükâlâlıkta bulunanların Âyanlığa tâyininin Kanunu Esasî ahkâmına tevafuk etmediğinden bahisle tezkereyi bir tezkerei hususiye ile Saraya iade eyledi. Fakat hiç düşünmemiş ki ekser vükelâ bilfiil memuriyette bulundukları esnada Âyanlığa intihap olunmuşlardır. s. 72.»

(1) Tapu ve Kadastro Umum Müdürü.

gidiyordu. Önce Viyana'ya gidecek, bir milyon altın istikraz edilmesi için görüşecekti. Sonra Alman, İngiliz ve Fransız sermayedarları ile buluşup 25-30 milyon altın borç alabilmemiz çarelerini araştıracaktı. En son Londra'ya gidecekti.

HANEDAN ARASINDA REKABET

Cavit Bey bana, Şehzade Abdülmecit Efendi [1] ile mühim bir görüşmesini nakletti.

Mecit Efendi şöyle demiş:

— Şimdiki padişah Sultan Reşat zayıf bir adam!.. Tahttan indirilmesi ve yerine Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'nin geçirilmesi fikrindeyim [2].

Cavit Bey, şehzadeye, padişah tahttan indirilirse ordunun ayaklanacağını, bunun hiçbir suretle akıldan geçirilemeyeceğini söylemiş. Ben de bu işe şaştım. Güya başka işimiz yok da, başımıza bir de padişah değiştirmek meselesi çıkaracağız!

Kabine toplantısında Maarif Nazırı Şükrü Bey'le münakaşa ettim. Şükrü Bey, Karargâhı Umumî Erkânı Harbiyesinin değiştirilmesini, mağlûp kumandanların yerine yenilerinin tâyinini istiyordu. Genç zabitler arasında da bu cereyan vardı. Bu sabah Erkânı Harp binbaşısı olan Damat Hafız Hakkı Bey'den aldığım bir mektupta, aynı fikir ileri sürülüyordu. Fakat bu fikir tehlikeli ve müfrit bir düşünceydi. Reddettim.

28 Şubat Cuma günü sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. 15 günden beri Üsküdar'daki evime gitmemiş-

(1) Son veliaht ve halife II. Abdülmecit Efendi (1868 - 1944)

(2) Sultan Reşat, Mecit Efendi'nin amca oğludur. Yusuf İzzettin Efendi ise, Mecit Efendi'nin ağabeysidir.

tim. Bugün ilk defa gittim. Akşam Cafer Paşa evime gelerek bir sürü haber verdi. Necid'de İbnissuud'un devlet menfaatlerine aykırı faaliyette bulunduğunu ve İngilizler tarafından teşvik gördüğünü anlattı.

1 Mart Cumartesi sabahı Harbiye Nezareti'ne gittim. Trablusgarp'ta hâlâ İtalyanlara karşı koyan Şeyh Sünûsî'nin yolladığı Mehmet Cibâlî ile görüştüm. Şeyh, bizden yardım istiyordu.

İzzet Paşa'nın istediği 100 000 tüfek ve 120 milyon mavzer fişeğinin temini için emir verdim. Almanya büyükelçisini kabul ettim. Berlin büyükelçimiz Osman Nizâmî Paşa, Alman hükümetine, büyük devletlerin sulh için aracılığını kayıtsız şartsız kabul ettiğimizi söylemiş. «Böyle bir şey yoktur,» dedim.

Hariciye Nezareti'ne geldim. Nazır Prens Sait Halim Paşa ve nezaret hukuk müşaviri Reşit Bey'le 3 saat görüştüm. İngilizlerin Küveyt kazamıza tasallutu ve Bağdat - Basra demiryolu meseleleri görüşüldü. Reşit Bey, vâkıfane izahat verdi. Bu sırada Hariciye Nezareti'ne uğrayan Rusya büyükelçisiyle de görüştüm.

2 Mart Pazar günü sabahı erkenden otomobille Ayastafanos'a (Yeşilköy) gittim. Maksadım Enver Bey'i görmekti. Görüştüm. Kendisine dedim ki:

— Prens Sabahattin Bey aleyhimizde faaliyettedir. Neşretmek üzere bastırdıkları beyannamelere el koyduk. Bunların rahat durmadıkları anlaşılıyor. Tedbir almamız icap eder. Siz, fıkranızı elde etmeye çalışınız. Ben, fırkanızı Ayastafanos'tan İstanbul'a aldıracağım.

OTOMOBİLİM ÇAMURA SAPLANIYOR

Hurşit Paşa geldi. Onunla da biraz sohbet ettim. Hava karlı ve fırtınalı idi. Dönüşte otomobilim çamura saplandı. Civardaki Tayyare Mektebi'ne haber gönderdim. Gelip otomobilimi çıkardılar. Fakat ben, trenle İstanbul'a döndüm. Bundan dolayı tam 6 saat kaybettim ki, içinde bulunduğumuz şu nazik zamanda büyük bir zayiat demekti.

İstanbul'a varınca doğru Babıâli'ye indim. Hükümet toplandı. Lübnan mutasarrıfından (valisinden) ve Paris Büyükelçimiz Rifat Paşa'dan gelen telgraflar okundu. Yapılacak askerî ve mülkî ıslahat konuşuldu. Harbiye Nezareti için büyük Alman generallerinden birini mütehassıs olarak getirteceğimi söyledim. Anadolu'nun mülkî ıslahatı için de bir İngilizin, Lord Curzon, Lord Cromer, Lord Kitchner, Lord Milner gibi meşhur bir zatın celp edilmesi fikrinde bulunduğumu ileri sürdüm. Geceyi yine Harbiye Nezareti'nde geçirdim.

İSPATI GÜÇ BİR İDDİA

3 Mart Pazartesi sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Sonra Alman Büyükelçisini ziyaret ettim. Rusya'nın Bulgaristan'a yaptığı çok büyük çapta askerî yardımdan söz açtım. Daha geçen gün ağzına kadar silâh dolu büyük bir Rus gemisinin Batum'dan Varna'ya geldiğini anlattım. Gerçi bu hâdiseyi Hariciye Nezaretimiz Rusya hükümeti nezdinde protesto etmişti. Fakat Rus Hariciye Nazırı Sazanof, vakayı inkâr etti. Buna karşılık, Almanya'dan silâh satın almak istediğimizi, 100.000 tüfek, 12 adet 10,5 santimetrelik kale topu ve 36 adet 15 santimetrelik obüse acele ihtiyacımız ol-

duğunu bildirdim. Büyükelçi von Wangenheim, bunun Almanya'nın tarafsızlığına dokunabilecek bir istek olduğunu söyledi. Berlin'e yazacağını, fakat kabul edileceğini sanmadığını ilâve etti. «Rusya da tarafsız değil midir?» dedim. Şöyle cevap verdi:

— Rusya'nın Bulgaristan'a silâh verdiğini ispat etmek müşküldür. Nitekim Hariciye Nazırları inkâr etmiş. İspat olunursa Rusya da tabiî müşkül mevkide kalır.

— Almanya istediğimiz silâhları başka bir devlete satsın, biz ondan satın alalım, dedim.

— Bu, düşünülmesi lâzım gelen bir meseledir, şeklinde cevap verdi. Ataşe militerimle görüşmem lâzım.

von Wangenheim şunları da söyledi:

— Rusya, Edirne'de muhasara altında bulunan sivil halkın şehirden çıkıp gitmesi için Bulgaristan'ı sıkıştırmak fikrindedir. Bu hususta ekserî büyük devletler de, daha mukavemette devam eden Türk kaleleri (İşkodra ve Yanya) gibi Edirne'nin de sivil halktan boşaltılmasını istiyorlar. Rusya bilhassa bunu istiyor. Çünkü Edirne'den halk gidince, kale çok daha uzun müddet dayanır. Rusya da kale Bulgarlar tarafından cebren düşürülmesin, yapılacak sulhta Bulgaristan'a bırakılsın istiyor. Çünkü bu vaziyette bütün Slav dünyasında «Bulgarlar'ın alamadıkları Edirne'yi bir diplomatik yolla Bulgaristan'a kazandırdık» propagandasını yapacaktır.

Büyükelçiye veda ettim. Sefarethanenin alt katındaki ateşemiliterle görüştüm. Silâh satın almak isteğimize 2 gün içinde cevap vereceğini söyledi.

VELİAHDA İZAHAT VERİYORUM

Alman Büyükelçiliğinden Saraya gittim. Zatı Şahane tarafından kabul edildim. Öğle yemeğini sarayda yedim. Veliaht Yusuf İzzettin Efendi Hazretlerine gittim. Veliaht bana dedi ki:

— Biraderim Mecit Efendi'nin söylediğine göre, İttihat ve Terakki, Padişahın zayıf şahsiyetinden faydalanarak Cumhuriyet ilân etmek fikrindeymiş. Ne dersiniz?

— İttihat ve Terakki'nin hiçbir âzasının fikrinden Cumhuriyet mefhumunun geçmediği hususunda namusum üzerine yemin edebilirim. Padişahın za'fına gelince, doğrudur. Biz de bundan zarar görüyoruz (1). Fakat tahttan çekilmeye mecbur edilirse, İstanbul'da tahttan indirilmiş 2 padişah (2) bulunacak. Tarihimizin hiçbir devresinde böyle şey yoktur. Tahttan indirme, uğursuz bir şeydir. Sultan Hamit'in tahttan indirilmesine bile ben karışmadım (3). Zira bundan nefret ederim. Zatı seniyenize karşı ubudiyetim vardır. Normal olmayan bir şekilde tahta geçerseniz çok müşkülâta uğrarsınız.

Buna rağmen Veliaht, gene de Padişahın tahttan indirilmesi hususunda ısrar etti. Teskin edici sözler söyledim.

Bâbıâli'ye dönünce, Fransa Büyükelçisi Bompard'ı

---

(1) Bu sözün samimî olduğuna inanmak pek güçtür. Sultan Reşat'ın pasif şahsiyetinden en çok İttihat ve Terakki faydalanmış, Sultan Hamit böyle bir şahsiyete sahip olmadığı içindir ki, tahttan indirilmiştir.

(2) Bu sırada tahttan indirilmiş olan II. Abdülhamit de İstanbul'da, Beylerbeyi Sarayı'ndaydı.

(3) Mahmut Şevket Paşa, II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesini silâh gücüyle sağlamıştır.

beni bekler buldum. İstikraz meseleleri ve Cavit Bey'in Avrupa'daki temasları hakkında görüştük.

Sonra İtalyan Büyükelçisi'ni kabul ettim. Bingazi'de kalan askerimizin dönmesi ve toplarımızın gönderilmesi için hükümetinin kolaylık göstereceğini söyledi. İtalyan Büyükelçisi gidince, Enver Bey geldi. Kendisini telgrafla çağırtmıştım. Bingazi'deki asker ve zabitlerimizin çoğunun esasen dönmüş olduklarını, ancak 4 zabitle 200 kadar efradın kendi arzularıyla orada kaldıklarını anlattı.

ENVER BEYLE GÖRÜŞTÜM

Enver Bey'le görüşürken, İstanbul Muhafızı erkânı harp miralayı Cemal Bey (1) de geldi. Prens Sabahattin Bey'den başka daha iki grupun aleyhimize çalıştığını söyledi. Bu gruplardan birinin başında 2. Veliaht Şehzade Vahîdeddin Efendi'nin diğerinin başında da Damat Salih Paşa'nın bulunduğunu anlattı. Vahîdeddin Efendi'nin zararlı faaliyetlerini göz altında bulundurmak için, maiyetine, adamımız olan iki yaver verilmesini tavsiye etti.

Vahîdeddin Efendi'nin aleyhimizdeki faaliyetini ben de biliyordum. Kendisini gerek Padişaha, gerek Veliahda şikâyet etmiştim. Hattâ Zatı Şahane'ye:

— Böyle, şehzadelerin siyasetle uğraştığı bir devlette ben sadrazamlık edemem de demiştim.

Zatı Şahane bana hak vermiş, bizzat Vahîdeddin Efendi ile görüşmemi söylemişti.

---

(1) Daha sonra Nafıa ve Bahriye Nazırı olan, İttihat ve Terakki'nin 3 numaralı şahsiyeti Büyük Cemal Paşa'dır.

Akşam Harbiye Nezareti'ne geldim ve geceyi orada geçirdim.

Dahiliye Nazırı Hacı Âdil Bey'in hükümet toplantılarında aldığı vaziyet, can sıkıcı idi. Kendisini korkutmak için Talât Bey'e müracaat etmeye karar verdim.

4 Mart Salı günü sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Edirne Valisinden gelen telgrafta, bir miktar daha erzak bulunduğu, martın ilk haftasına kadar mukavemetin kabil olduğu bildiriliyordu. Nisan'ın 2'sine kadar dayanmak çarelerini bulmasını emrettim. Sonra hastaneye gittim. Çatalca ve Hadımköyü'nden gelen yaralıları ziyaret ettim.

Bâbıâli'ye geldim. Osmanlı ve Avusturya ajanslarının muhabirlerini kabul ettim. Sonra hükümet toplantısına girdim. Hususî telefonlardan vergi alınması hususu görüşüldü. Toplantı bitince İstanbul Muhafızı Miralay Cemal Bey ve Polis Müdürü Azmi Bey'le ayrı ayrı konuştum. Her ikisi de Edirne'nin terk edileceği haberinin halk arasına yayıldığından ve bir ihtilâlden korktuklarından bahsettiler. Bilhassa İstanbul'a dolmuş olan Rumeli muhacirlerinin karışıklık çıkarmaya hazır olduğunu ileri sürdüler. İcap edenleri şehirden çıkarmak emrini verdim. Harbiye Nezareti'ne döndüm.

5 Mart Çarşamba günü sabahı Harbiye Nezareti'nden Rusya Sefareti'ne gittim. Büyükelçi ile görüştüm. Ruslar, demiryollarımızı Erzincan ve Diyarbakır'a kadar uzatmamızı istemiyorlardı. Bâbıâli'ye dönünce kabineyi topladım. Şûrayı Devlet Reisi Sait Paşa gelmedi. Kendisi istifa etmiş, fakat istifasını kabul etmemiştim.

ANSIZIN HAPİSHANEYE GİTTİM

6 Mart Perşembe günü Harbiye Nezareti'nde, Çatalca'dan gelen Bahriye Nazırı Mahmut Paşa'yı kabul ettim. Sonra umumî hapishaneyi ansızın teftiş ettim. Hapishanenin durumu acıklıydı. Bâbıâli'ye gelince, İstanbul vali vekili Operatör Cemil Paşa ile görüştüm. Dahiliye Nazırı'na, hapishanelerin ıslâhı için bir emir yazdırdım.

Sonra Hariciye Nezareti'ne gittim. Nazır Prens Sait Halim Paşa ve hukuk müşaviri Reşit Bey'le beraber 3 saat Küveyt meselesi üzerinde çalıştık. Bâbıâli'ye dönüşümde, istifa edeceğime ve Meclisi Mebusan'ın toplantıya çağırılacağına dair dolaşan rivayetleri, Osmanlı Ajansı vasıtasıyla tekzip ettim.

7 Mart Cuma günü Harbiye Nezareti'nden Bâbıâli'ye geldim. Hariciye hukuk müşaviri Reşit Bey geldi. İngiltere ile Küveyt hakkında yapılacak anlaşmanın esaslarını kararlaştırdık. Sonra Sirkeci'de istimbota bindim. Bir saat kadar Boğaz'da gezdim. Üsküdar'daki evime geldim. Gece Çürüksulu Ahmet Paşa ile Temyiz âzasından Abdullah Bey ziyaretime geldiler. Geç vakte kadar görüştük.

VAHİDEDDİN'İN SARAYINDA

8 Mart Cumartesi günü istimbotla Üsküdar'dan Çengelköyü'ne, Şehzade Vahîdeddin Efendi'nin sarayına gittim. Siyasetle uğraşmaması hakkında Efendi Hazretleri'nin nazarı dikkatini celp ettim. Beni yarım saat beklettikten sonra kabul eden 2. Veliaht Vahîdeddin Efendi şöyle dedi :

— Büyük biraderim Sultan Hamit devrinde kimseyle görüşmezdik. Meşrutiyet ilân edilince nefes aldık. Fakat herkes için tabiî olan temaslarımız, dedikoduyu mucip oldu. Hakkımda türlü iftiralar ortaya atıldı. Bütün bu iftiraların yayılma merkezinin Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi Hazretleri'nin sarayı olduğunu biliyorum.

— Bu hal en fazla benim canımı sıkıyor, diye cevap verdim. Saray, ordu, hükümet, memurlar hep böyle. Bunun neticesi ne olur bilmiyorum. Şehzadeler arasında anlaşma olsa ve millete misal teşkil etseler ne kadar iyi olur.

— Ben mütecaviz değilim. Mütecaviz olanlar, muarızlarımdır. Benim Prens Sabahattin Bey'e (1) taraftar olduğumu söylüyorlar. Bence Sabahattin Bey bir dolandırıcıdır. Büyük biraderim Sultan Hamit'in saltanatının sonlarında, o zaman veliaht olan Sultan Reşat'tan, ihtilâl çıkartmak için 40.000 altın istemişti.

— Biliyorum. Geçenlerde Zatı Şahane, bu hususu bendenize hikâye buyurdular.

— Ben Sabahattin Bey'i sarayıma kabul bile etmiyorum.

— Fakat Kayserili Şaban Efendi gibi fesat peşinde olanları kabul buyuruyorsunuz. Hattâ kendisine bir elbisenizi vermişsiniz.

— Sarayıma gelen herkesi kovamam. Fakat kendisine elbise falan vermedim, yalandır. Madem iyi adam olmadığını söylüyorsunuz, bundan böyle kabul etmem. Miralay Sadık Bey'i ancak bayram tebriklerinde gördüm. Müşir Deli Fuat Paşa'yı ise 30 seneden beri

---

(1) Ana tarafından Sultan Mecit'in torunu ve Sultan Hamit, Sultan Reşat, Sultan Vahîdeddin kardeşlerin yeğeni olan prens ki, hem Sultan Hamit rejimine, hem İttihatçılar'a şiddetle düşmandı.

tanırım. Kendisiyle münasebetlerimi nasıl kesebilirim? Esasen adı üzerinde «Deli» bir adamdır. Onun faaliyetlerinden çekinmenizi anlayamıyorum.

— Selefim olan Sadrazam Kâmil Paşa'yı tuttuğunuz ve Padişah nezdinde bu zatı müdafaa ettiğiniz de bence bir hakikattir.

— Bunu size kim söyledi?

— Bizzat Zatı Şahane söylediler.

— Evvelâ sorayım. Bu sualinize vereceğim cevaba inanır mısınız? İnanmayacaksanız boşuna konuşmayayım.

— Sözünüze inanmak lâzım gelir.

Vahîdeddin sözüne devam etti:

— O halde söyleyeyim, Zatı Şahane mübalâğa buyuruyorlar. Bu kadar söylerim. Daha fazla söylemek, edebe aykırıdır. Ben Zatı Şahane'ye yalnız Kâmil Paşa'nın halk tarafından sevildiğini ve istenildiğini söyledim.

İKİ BUÇUK SAAT MÜNAKAŞA

Bunun üzerine bana:

— Öyle ama, dediler, Kâmil Paşa'yı sadarete getirirsem İttihatçılar onu öldürürler.

— Efendi Hazretleri, şehzadelerin siyasetle uğraşmalarına, sadrazam sıfatıyla müsaade edemem. Zira aksi halde memleket İran'ın durumuna düşer. Bugün Rumeli, elimizden gitmiştir. Fakat sıkı basarsak, elimizde hâlâ büyük bir İmparatorluk teşkil edecek derecede geniş olan memleketleri muhafaza edebiliriz. Fakat bir taraftan şehzadeler, diğer taraftan zabitler, siyasetin tâ içerlerine kadar sokulurlarsa, bu da mümkün olamaz. Şehzadelerin siyasetle uğraşmamalarını

gayrikanunî şekilde ileri sürmüyorum. Arzu buyurursanız bu hususta kanun çıkartırım. Yahut Zatı Şahane'nın iradei seniyelerini alıp şehzadelere tebliğ ettiririm. Fakat her halde şehzadeleri siyasetle uğraşmaktan men edeceğim.

— Peki Fuat Paşa'yı kabul etmeyeyim mi? Zevçleri muhaliflerinizi olan hemşirelerime gitmeyeyim mi?

— Hemşirelerinize gidebilirsiniz.

2,5 saatten fazla süren bu şiddetli konuşmamızdan sonra Bâbıâli'ye geldim. Kabine toplantısına başkanlık ettim.

9 Mart Pazar günü Harbiye Nezareti'nde Hindistan Müslümanları namına gelen Şeyh Abdülâziz'i kabul ettim. Hindistan Müslümanlarının Edirne'yi terk etmemizden çok üzüntü duyacaklarını söyledi ve sebat etmemizi tavsiye etti.

Bâbıâli'de kabine toplantısında Yemen'de yaptıracağımız demiryolu meselesi görülşüldü. Akşam eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteş Bey, yanında Talât Bey olduğu halde geldi. Harbin gidişinden sızlandılar. Bulgarların Marmara'ya erişmelerine imkân olmadığını söyleyip teselli ettim. Ordumuzun taarruz kabiliyeti olmadığını anlattım. Bugünlerde Yanya'nın düştüğünü, Edirne'nin düşmesinin de gün meselesi olduğunu bir kere daha tekrarladım ve şöyle ilâve ettim:

— Yeniden 50 000 kişiyi silâh altına almaya çalışıyorum. Bulgarlar'ın Çatalca ve Bolayır önlerinde solukları kesilmiştir. Biz bir çılgınlık yapmazsak, bir adım ileri gitmelerine askerlikçe imkân yoktur. Eğer kâfi derecede topum ve obüsüm olsaydı, şüphesiz taarruza geçmek isterdim. Fakat dünyanın silâhı, düşmanlarımızın eline geçti. Yeniden silâh almak için bü-

tün devletlere başvurdum. Almanya bile bize silâh satmak istemedi. Almanya'dan hafif silâh olarak 150 000 mavzer tüfeği alabilirsem, bu da bir şeydir. İzmir'de de büyük kuvvetler topluyorum. Yunanlıların orada bir yere asker çıkarmaları ihtimal dışında bir şey değildir. Meclisi Mebusan'ı toplamadığımız için halk sızlanmaktadır. Fakat bu vaziyette Meclisi toplayamayız [1]. Meclisi Âyan'ın [2] toplanması şimdilik kâfidir.

10 Mart Pazartesi günü Harbiye Nezareti'nden Bâbıâli'ye geldim. Sırayla bütün büyükelçileri kabul ettim. Fransa Büyükelçisi Bompard, son aldığı habere göre Yanya kalesinin Yunanlıların eline düştüğünü, 30 000 Türk askerinin teslim olduğunu, ancak Ali Rıza Paşa'nın pek az bir kuvvetle Arnavutluk'a çekilmeye muvaffak olduğunu söyledi. Bu haberi teyit ettim. Rusya Büyükelçisi de, Hariciye Nazırı Sazanof'tan aldığı talimat mucibince, bizi sulh için sıkıştırıyordu. Bulgarlar, Edirne'yi düşürürlerse, toprak isteklerini artıracaklarını söylüyordu.

Sulh işinin bir Türk - Bulgar meselesi olmadığını, bir Avrupa meselesi olduğunu ileri sürdüm. Tasdik etti. Fakat ben de Edirne düşerse ne olur, diye endişe içindeydim. Biraz daha fedakârlıkta bulunmayı, Ergene - Enez hattını kabul etmeyi düşünüyordum.

Fransa Büyükelçisi, âdeti veçhile simsarlık yapıyor, daha çok malî işlerden ve imtiyazlardan bahsediyordu. İngiltere Büyükelçisi, eski sadrazam Hakkı Paşa'nın Londra'da ne gibi salâhiyetlerle bulunduğunu sordu. Cevaplandırdım.

---

(1) Milletvekillerinin ekseriyeti İttihat ve Terakki'nin aleyhindeydi. Meclis toplanırsa, kabineyi düşürebilirdi.

(2) Senato.

11 Mart Salı günü öğleyin Harbiye Nezareti'nden Bâbıâli'ye geldim. Kabine toplantısında İngilizlerin Küveyt'ten başka Katar'a da tasallût ettikleri meselesi görüşüldü. Bu toprakların İngiltere'ye değilse bile İngiltere'nin nüfuz ve himayesine bırakılmasından başka çare göremiyordum. Fakat Şurayı Devlet Reisi Sait Paşa, itiraz etti. Bu hususun hükümetin salâhiyeti dışında olduğunu, Meclisi Mebusan toplanıp karar vermedikçe toprak terk edilemeyeceğini söyledi. İngiltere hükümetinin bile Avam Kamarası'nın tasvibini almadan bu gibi işler yaptığı cevabını verdim. Sait Paşa'nın geniş malûmatı vardı. Fakat mesuliyetten çok korkuyordu. Bu yüzden kendisinden lâyıkıyla faydalanmak mümkün olamıyordu. Küveyt ve Katar gibi çölden ibaret iki kaza yüzünden İngiltere ile ihtilâf çıkaramazdık. Bu ehemmiyetsiz topraklardan ne gibi bir istifademiz olabilirdi?. Küveyt ve Katar'ı İngiltere'ye bırakmaya ve zengin Irak vilâyetlerimizle uğraşmaya karar verdim.

12 Mart Çarşamba sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Alman ataşemiliteri geldi, kendisiyle Almanya'dan almamız mümkün bulunan silâhlar hakkında görüştük. Ataşemiliter, bana Beyoğlu'nda duyduğu bir şayiadan da bahsetti: Gûya Miralay Ali Rıza Bey'in önayak olduğu 30 zabit, bana müracaat ederek istifamı istemişler. Ben de onlara: «Beni öldürünüz, fakat istifa etmemi istemeyiniz» demişim. Diğer bir şayiaya göre de Şükrü Paşa, Edirne'yi teslim etmek için Bulgarlar'la müzakereye başlamış. İki rivayeti de yalanladım.

Şükrü Paşa'nın teslim olmaya hazırlandığı şayiasının aslı yoktu. Çünkü bugün Edirne Valisi'nden ge-

len bir telgraf, nisan ortalarına kadar şehrin iaşesinin temin edildiğini bildiriyordu. Daha bir ayımız var demekti.

Öğleden sonra Bâbıâli'ye geldim, kabine toplantısına girdim. Mısır'ın Avrupa'dan borçlanabilmesi için izin verip vermememiz hususu görüşüldü. Şûrayı Devlet Reisi Sait Paşa'nın ısrarıyla, Mısır eyaletine, Avrupa'dan borç para alması için izin verilmesi kararlaştırıldı.

SARAYDA YENİLEN YEMEK

13 Mart Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Öğleyin Saray'a gittim ve yemeğimi orada yedim. Sonra Zatı Şahane tarafından kabul edildim. Siyasî ve askerî vaziyeti sordu. Malûmat verdim. Saray'dan Bâbıâli'ye gelip kabine toplantısına girdim.

Sait Paşa, ürkekliğinden gene bir sürü zorluklar çıkardı. Bu adam, korkaklığı ve mesuliyetten çekilmesi yüzünden, bütün işleri askıda bırakıyordu. Maarif ve Nafia Nazırları da, valilerin (1) salâhiyetlerinin çok geniş olduğunu ileri sürerek, kısılmasını istediler. Müzakereler gayet tatsız devam etti. Münakaşayı önlemek için nazırlara bağırmak mecburiyetinde kaldım. Seslerini kestiler.

14 Mart Cuma sabahı Harbiye Nezareti'nden Saray'a gittim. Fransa Sefareti baştercümanı geldi. Bul-

(1) İmparatorluk teşkilâtında «vilâyet» denen mülkî taksimat, çok geniş toprakları içine alıyordu. Şimdiki Türkiye toprakları sadece 15 vilâyete bölünmüştü. Vilâyetler, sancaklara bölünüyordu ki, şimdi sancaklara biz «Vilâyet - İl» diyoruz.

garlara yiyecek taşıdığı iddiasıyla bir Fransız gemisine el koymamıza itiraz ediyordu. Bu itirazı kabul etmedim. Çünkü mezkûr vapur, 2 torpidomuzun ihtarına rağmen yoluna devam etmek ve karşı koymak istemişti. Fransız Büyükelçisi, vapurun serbest bırakılmaması halinde, Ege Denizi'nde bulunan Gambetta kruvazörünün Çanakkale'ye gönderileceği tehdidini savuruyordu.

Cuma Selâmlığı'nda bulunduktan sonra Harbiye Nezareti'ne döndüm. Nezaretin telgrafhanesinde Çanakkale filosu kumandanı Tahir Bey'i telgraf başına çağırdım.

Tahir Bey beni telgraf başında tam 3 saat oyaladı. Fransız vapurunu İstanbul'a göndermesini emrederek muhabereye son verdim.

VELİAHT CANIMI SIKIYOR

Veliaht Yusuf İzzettin Efendi ile görüştüm. Lâf anlamıyordu. Hayli canımı sıktı. Bu zat padişah olduğu zaman ne kadar müşkülât çekileceğini düşündüm. Sükûta mecbur oldum. Münakaşa, şehzadelerin Avrupa'da askerî tahsil görmeleri meselesinden çıktı. Yalnız Ömer Faruk Efendi (1) Prusya Harbiyesi'nde tahsil ediyordu. Birkaç genç şehzadenin daha gönderilmesi fikrindeydim. Aksi halde ileride Faruk Efendi'nin padişah olması için propaganda yapılabilirdi.

15 Mart Cumartesi sabahı Üsküdar'daki evimden Selimiye Kışlası'na gittim. 3 hafta talim gören piyade

(1) Yusuf İzzettin Efendi'nin kardeşi, Abdülmecit Efendi'nin oğlu ki, bu tarihte 15 yaşındaydı.

taburlarını beğendim. Bunlar cepheye sevk edilmek üzereydiler. Fakat 5 aydan beri talim gören süvari alaylarını beğenmedim. Daha nişan almasını bilmiyorlardı. İstimbotla Sirkeci'ye geçip Harbiye Nezareti'ne geldim. Sonra Bâbıâli Caddesi'ndeki Hilâliahmer merkezine uğradım. 300 000 altın iane toplamışlardı. Son zamanlarda iane miktarı çok azalmıştı. Hariciye Nezareti'ne geldim. Nazır Prens Sait Halim Paşa ile, Fransa'yı bu müşkül şartlar içinde gücendirmemek için, Fransız vapurunu salıvermeyi kararlaştırdık. Yalnız hamulesi olan iaşe maddelerini satın alacaktık. Donanma Kumandanı'na bu şekilde emir yazdırdım.

16 Mart Pazar sabahı Harbiye Nezareti'nden Fransız Sefarethanesi'ne gittim. Büyükelçi Bompard, vapurun hamulesini satın almamıza razı olmadı. Bir anlaşmazlık çıkmasını önlemek için, buna da razı oldum. Fransa, Almanya'yı tuttuğumuz için bize kızıyordu. Hattâ Fransa Hariciye Nazırı, bu hususta büyükelçimiz Rifat Paşa'ya şikâyette bulunmuştu. Büyükelçi, Cavit Bey'in Paris'te Fransız ileri gelenleriyle kavgalarından da şikâyet etti. Hattâ benim de Almanya'yı Fransa'ya tercih ettiğim imasında bulundu. Doğrusu da buydu.

17 Mart Pazartesi sabahı Harbiye Nezareti'nde Bağdat - Basra demiryolu, Dicle nehrinde işletilecek vapurlar hakkında çalıştım. Sonra Saray'a gittim. Huzura girmeden önce Seryâver Salih Paşa bana dedi ki:

— Geçen cuma günü Veliahdı ziyaretinizi Zatı Şahane endişe ile karşıladılar. Malûmatınız olsun, ona göre hareket ediniz. Veliahdı ziyaretinizi daha önce Zatı Şahane'ye haber vermeniz münasiptir.

Zatı Şahane'ye içimden hak verdim. Çünkü Veliaht, ikide bir padişahın iktidarsızlığından bahsediyordu. Fakat benim Zatı Şahane aleyhinde her hangi bir hareket, hattâ düşüncede bulunabilmekliğim imkânsızdı.

Huzura girdim. Padişah dedi ki:

— Talât Bey, geçenlerde Prens Sabahattin Bey'i ziyaret etmiş, Adliye Nezaretini almasını söylemiş. Bu nasıl iştir? Sabahattin gibi bir adam nazır olur mu? Sonra Talât Bey, ne gibi salâhiyetle böyle işlere karışır?

Padişah ayrıca umumî vaziyet hakkında da bana sualler sordu. Buna şaştım. Çünkü padişah benden nadiren yaptığım işler hakkında izahat isterdi.

Saray'dan Bâbıâli'ye geldim. İngiltere ve Avusturya - Macaristan Büyükelçilerini kabul ettim. İngiliz Sefiri, İngiliz iş adamlarının Bağdat ve Musul vilâyetlerimizde petrol aramak için istida verdiklerini söyledi ve bu istidalara cevap vermediğimizden dolayı şikâyet etti. Akşam Şerif Cafer Paşa geldi. Medine - Hail - Necef demiryolu projesinden bahsettik. Bu demiryoluyla Hicaz'ı Necid'e ve Irak'a bağlamak istiyorduk.

Eski sadrazam Sait Paşa gelerek kabineden istifa etmek arzusunu belki yüzüncü defa tekrarladı. Dedim ki:

— Son sadaretinizde 3 ay hasta olduğunuzu ileri sürerek, odanızdan çıkmadınız. Devleti odanızdan idare ettiniz. Şimdi hasta olduğunuzu ileri sürüp istifa etmek istiyorsunuz. Paşa Hazretleri, madem istifa edecektiniz, kabineye girmeyi niçin kabul buyurdunuz?

— Ben Ordu'nun bu dereceye geldiğini bilmiyordum, şeklinde cevap verdi.

— Demek Ordu'nun zafer kazanacağını ve galibane sulh yapacağımızı sanıyordunuz? Bu şekilde herkes hükümete girmek ister. Biz sizden, zor şartlarda istifade etmek istedik.

3 HAFTA İZİN

Tamamen anladım ki, bu zat, Edirne'yi bıraktığımız takdirde memlekette ihtilâl çıkacağından korkuyor.Gerçekten hem halk, hem Ordu içinde, ihtilâl emareleri eksik değildi. Fakat gene de bu 9 defa sadarete yükselmiş 80'lik ihtiyarın memleketi değil, kendi siyasî istikbalini düşünmesini ibretle müşahede ettim. Bir de kendimi düşündüm. Bu zayıf omuzlarıma ne büyük mesuliyetler almıştım. Dedim ki:

— Tecrübeniz benden çok fazladır. Bu milletin ve devletin sayısız nimetlerine mazhar olmuş bir zatsınız. O nispette fedakârlık etmelisiniz. Benim sadaretten bugün ne kârım vardır? Sırf memleketin uğradığı tehlikeyi düşünerek bu vazifeyi kabul ettim. Sizden de fedakârlık beklerim.

— Edeyim ama, niçin? Bence bu devlet için bir ümit yoktur. O halde niçin fedakârlık edeyim? Hiç için mi?

— Yanılıyorsunuz. Bu devlet için pek çok ümit vardır. Fakat büyük hatalar yapmaktan vazgeçmezsek, sizin dediğiniz derekeye düşeriz. Dahilde ve hariçte meşhur bir devlet adamısınız. Kabineden çekilirseniz hükümet zayıflar. Sulh için bile kötü tesir yapar. İstifa ederseniz, tarih sizi lânetle anar. Vatan uğrunda insan, her türlü fedakârlığı göze alır. Bilhassa sizin yaşınızda ve mevkiinizde olursa. Metanet gösterirsek hiçbir fenalık husule gelmez. Metanetsizlik gösterirsek,

memleketi daha zayıf bir hale düşürürüz. Size de büyük tarihî mesuliyet yüklenir.

— O halde bana Avrupa'ya gitmek için üç hafta izin veriniz.

İstediği izni verdim. Sait Paşa, bu üç hafta içinde sulh yapacağımızı ve kendisi Avrupa'da bulunduğu için mesuliyetten kurtulacağını sanıyordu.

İŞKODRA KALESİ

18 Mart Salı günü Harbiye Nezareti'nden Avusturya Sefareti'ne gittim. İşkodra kalesi hakkında görüştük. Sırplar ve Karadağlılar İşkodra'yı fevkalâde tazyik ediyorlardı. Kalenin düşmesi bir gün meselesi haline gelmişti. Şehrin ancak 10 gün daha dayanabileceğini tahmin ettik. İşkodra Valisi'ne çektiğim telgrafta, 4 Nisana kadar mukavemete devam edilmesini emretmiştim. O zamana kadar sulh işini yoluna koymak ümidindeyim. Avusturya - Macaristan büyük elçisi Marki Pallaviçini, Büyük Devletler'in son günlerde bize biraz temayül ettiklerinden ve Balkanlı Müttefiklerin aşırı isteklerinden ürktüklerinden bahsetti.

19 Mart Çarşamba sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Konya Ovası'nın sulanması ve iskânı meselesiyle uğraştım. Rumeli'nden gelen muhacirlerin bir kısmını buraya yerleştirmek istiyorduk.

YUNAN HÜKÜMETİ KATİLİN MİLLİYETİNİ SAKLAMAK İSTİYORDU

Bâbıâli'de Alman Büyükelçisi von Wangenheim'ı kabul ettim. Baron Wangenheim, Selânik'te Yunan

Kralının bir suikasta kurban gittiğini bildirdi. İlk alınan haberlere göre katil, Selânik'in Türkler'den Bulgarlara değil de, Yunanlılara geçmesine kızan bir Bulgar milliyetçisi imiş. Baron Wangenheim:

— Katil Bulgar da olsa, dedi, Yunan hükümeti bunu saklayacak ve Kralın bir Yunanlı tarafından öldürüldüğünü ileri sürecektir. Aksi takdirde Yunanistan'da Bulgarlara karşı büyük bir infial hâsıl olur. Bu da Türklere karşı Yunan - Bulgar ittifakının sonu demektir.

Baron Wangenheim, Basra Körfezi'nde İngiltere'ye tanıdığımız haklardan da endişe ediyordu. Filhakika Basra Körfezi'ndeki hâkimiyetimizin büyük kısmını İngiltere'ye bırakmaya mecbur olmuş, Küveyt, Katar, Bahreyn, Huveyze şeyhlikleri üzerinde İngiliz himayesini tanımıştık. Büyükelçi'yi temin ettim ve endişelerini yatıştırdım. Von Wangenheim dedi ki:

— Balkan sulhundan sonra Avrupa'daki ittifak gruplarından hangisine meyledeceksiniz? Üçlü İttifak'a (Almanya - Avusturya - İtalya) mı, Üçlü İtilâf'a (Fransa - Rusya - İngiltere) mı?

— Şimdiki halde, diye cevap verdim; bizi iki taraf da müttefik olarak kabul etmez. Çünkü bu Balkan Harbinde zayıf düştük. Onun için ben, sulhtan sonra ilk iş olarak Ordu ve Donanma'mızı kuvvetlendirmeye çalışacağım. Bizim için en büyük tehlike Rusya'dır ve bu harpte de Balkanlıların müdafii olmuştur. Eğer İngiltere ile Almanya barışabilseydi, Rusya kenarda kalırdı. Bu da, bizim için en büyük nimet sayılırdı.

Büyükelçi, beni dikkat kesilerek dinledi. Dedi ki:

— Askersiniz ama, aynı zamanda iyi bir diplomatsınız.

Mülâkatın sonunda Baron Wangenheim, Meclisi

Mebusan'ın ne zaman toplanacağını sordu. Bunu şimdi hiç düşünmediğimi söyledim.

ARABİSTAN'I DA KAYBEDECEĞİZ!...

Sonra hükümet toplantısına katıldım. Yeni vilâyetler kanununu müzakere ettik. Koyu İttihatçı olan Maarif Nazırı Şükrü Bey, çok müşkülât çıkardı. Bu adamlar, şu davranışlarında devam etikleri takdirde, Rumeli'nden sonra Arabistan'ın ve Anadolu'nun da elden gideceğini anlayamıyorlardı (1). Akşam yemeğini nazırlarla beraber Bâbıâli'de yedim. Yemekten sonra, hükümet toplantısı devam etti.

20 Mart Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. İran, Anadolu ve Irak hududunda birçok topraklarımı askerî işgal altında bulundurmamızdan devamlı şekilde şikâyet ediyordu. Rumeli faciasından ders almayarak, İran'la bozuşmaya doğru gitmemizi doğru bulmadım. İran topraklarının boşaltılması emrini verdim. Başkumandan Vekili İzzet Paşa, Çatalca cephesinde 2 kolordu ile taarruza geçip bazı köyleri Bulgarlardan aldığını bildiriyordu.

İTTİHATÇILAR ADAM OLMAYACAKLAR!

Eski Maliye Nazırı Cavit Bey, Viyana'daydı. Hem ondan, hem de Viyana Büyükelçimiz olan eski sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'dan gelen telgrafları okudum. Behemehal taarruza geçmemizi, küçük de olsa, bir as-

(1) 5 yıl sonra, Mahmut Şevket Paşa'nın bu kehaneti aynen gerçekleşmiştir.

kerî muvaffakıyet kazanmamızı tavsiye ediyorlar, ancak bu suretle ağır sulh şartlarından kurtulabileceğimizi ileri sürüyorlardı. Eski Dahiliye Nazırı Talât Bey' le eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteş Bey geldiler, onlar da aynı şeyleri söylediler. Bu adamların hiçbiri ordumuzun gerçek vaziyetinden haberdar değildi. Talât ve Halil Beyler, verdiğim izahatı dinlediler ve asker olmadıkları için, kabul etmek mecburiyetinde kaldılar. Meğer içlerinden, söylediklerime inanmamışlar. Başkumandan Vekili İzzet Paşa'ya gidip, onu taarruza geçmesi için sıkıştırmaya başlamışlar. İttihatçıların adam olmayacakları kanaati, artık bende büsbütün teessüs etti. Bu kadar felâketler üzerine, hiç de akıl erdiremiyecekleri ve erdirmedikleri askerî işlere bile karışmaktan vazgeçmiyorlardı. Bu suretle devleti idare edebileceklerine kanaat etmeleri, meselenin en feci tarafıydı. Şimdiye kadar Yemen, Rumeli, Yunanistan meseleleri hakkında evvelden ne demişsem maalesef gerçekleşti. Bunu İttihatçılar da kabul ediyor, fakat hâlâ sözümü dinlemek istemiyorlardı. Gene, beyinsiz kafalarındaki yavan fikirlerle hareket etmekten vazgeçemiyorlardı.

İttihatçılar böyle mecnun adamlardı. Ya muhalifleri onlardan iyi miydi? Asla! Muhalifler, üstelik rezil ve ahlâksızdı. Bu memleketin istikbali bilmem ne olacak?

Netekim İzzet Paşa'dan gelen haberler iyi değildi. Bulgarlar, birkaç köyü terk ettikten sonra, Türk taarruzunu durdurmaya muvaffak olmuşlardı.

Yunan Kralı Yorgi'nin bir Bulgar milliyetçisi tarafından öldürülmesini propaganda unsuru olarak kullandım ve ordumuza ümit vermek istedim. Edirne müdafii Şükrü Paşa, nisanın ortalarına kadar dayanabileceğini bildiriyordu.

SULH ŞARTLARI

Büyük devletler de Balkanlıların isteklerini fazla buluyorlardı. Balkanlılar, Girit'i, bütün Ege Adaları'nı, bütün Makedonya ve Batı Trakya'yı, Epir'i, Yenipazar'ı, hâlâ mukavemette devam eden İşkodra ile Edirne'yi, Doğu Trakya'dan da mühim bir parçayı istiyorlardı. Biz bunların hepsini kabul etmiştik. Edirne'yi de bırakacaktık. Fakat Doğu Trakya'da Midye - Tekirdağ hududunu kabul edemezdik. Midye - Enez hududunu istiyorduk. Balkanlılar, harp tazminatı da istiyorlardı. Biz bunu katiyen veremiyeceğimiz gibi, İmparatorluğun haricî borçlarından bir kısmının da, aldıkları memleketlere karşılık, Balkanlılar'a yüklenmesini talep ediyorduk. Keza kapitülâsyon haklarından Balkan devletlerinin faydalanması da bahis mevzuu olamazdı. Ege Adaları'nın kaderini Büyük Devletlere bırakacaktık. Anadolu topraklarına yapışık gibi olan bu adaları Yunanistan'a bırakmakta büyük mahzur vardı. Arnavutluk, müstakil bir Müslüman devleti olacaktı. Fakat Arnavutlarla meskûn İşkodra, Karadağ'a; çoğunlukla Arnavut ve Türk olan Kosova da Sırbistan'a geçecekti.

Edirne ve İşkodra'yı müdafaada devam eden askerimizin silâhlarıyla çıkıp ordumuza katılmaları da şarttır. Bu kalelerdeki topları ve askerî malzemeyi de istiyorduk. Bilhassa Edirne'deki camiler ve mezarlıklar da «Haric ez-memleket» addolunmalı, yani Edirne Bulgaristan'da kalmakla beraber, buraları Türk toprağı sayılmalıydı.

PADİŞAH İLTİFATI

21 Mart Cuma günü, geceyi geçirdiğim Harbiye Nezareti'ndeki çalışmalarıma devam ettim. 10.30'da Sa-

ray'a gittim. Öğle yemeğini orada yedim. Zatı Şahane, fevkalâde iltifat buyurdu. Bulgar - Yunan anlaşmazlığının belirdiğini arz ettim.

22 Mart Cumartesi günü Harbiye Nezareti'nde, öğleden sonra Bâbıâli'de çalıştım.

23 Mart Pazar günü Harbiye Nezareti'nde İstanbul muhafızı erkânı harp miralayı Cemal Bey'i kabul ettim. Erkânı Harbiyei Umumiye Reis Vekili Mirliva Zeki Paşa'nın oğlu istihkâm mülâzımı Lûtfi Bey'in evinde külliyetli miktarda patlayıcı madde bulunduğunu ve el konduğunu söyledi. Gene Cemal Bey'in söylediğine göre Lûtfi Bey, Prens Sabahattin'in taraftarlarındanmış. Bu genç zabit, aşiret süvari alayında da şüpheli şekilde hareket etmiş. Bu alayla Şehzade Vahîdeddin Efendi Hazretleri'nin de münasebeti ortaya çıkmış. Cemal Bey bütün bunları anlattı ve oğlunun evinin aranması karşısında Zeki Paşa'nın mukavemet ettiğinden de şikâyette bulundu.

ERKÂNI HARBİYE UMUMİYE İKİNCİ REİSİ MUHALİFLERLE İŞBİRLİĞİ YAPIYORDU

Zeki Paşa'yı çağırdım. Paşa, memnuniyetsizliğini açığa vurmaktan çekinmedi ve Meşrutiyet'ten beri gördüğü haksızlıkları birer birer saydı: II. Ordu kumandan vekilliğinden alınarak fırka kumandanı yapılmasına çok müteessir olduğunu söyledi. Ancak bütün bunlar eski şeylerdi. Bir müddet önce Hurşit Paşa, benim istifam üzerine Harbiye Nezaretine vekâlet ederken, Zeki Paşa'nın damadı olan genç zabitlerden Galip Efendi, Hurşit Paşa'yı tehdit etmişti. Zeki Paşa'ya bunu hatırlattım. Haberi olmadığını ileri sürdü.

Dedim ki:

— Hurşit Paşa'yı tehdit eden damadınız. Prens Sabahattin Bey'le alâkası olan ve evinde patlayıcı maddeler bulunduran da oğlunuz. Bu vaziyette siyasetle meşgul olmadığınızı ileri sürmeniz yersizdir. Zabitlerin siyasetle uğraşmasının neticesinin ne olduğunu gördünüz. Artık sizin gibi zabitlere müsamaha edemem. Hemen tekaütlüğünüzü isteyen bir istida yazınız!

Zeki Paşa, tekaütlüğünü istemeye razı olup çekildi. Ben de Bâbıâli'ye geldim. Öğle yemeğini orada yedim. Rusya Büyükelçisinin ziyaretine gittim.

Sultan Hamit zamanında işgal edilen İran topraklarının (Kotur, Savuşbulak, Lâhicân vs.) boşaltılacağını söyledim. Buna karşılık Irak taraflarındaki İran hududunda lehimizde küçük bir değişiklik talep ediyordum. Büyükelçi, teşekkür etti. Tekrar Bâbıâli'ye gelip hükümet toplantısına girdim. Ticaret Nazırı Celâl Bey, bilhassa Savuçbulak'ın İran'a bırakılmasına itiraz etti. Susturdum. Maarif Nazırı Şükrü Bey de bu mevzuda dırlanmak istedi. Onu da susturdum.

Gece Polis Müdürü Azmi Bey'i çağırdım. Gazete muhabirlerinin Bâbıâli'nin karşısındaki bir kıraathanede toplandıklarını, gazetelerine halkı heyecana düşüren yalan yanlış haberler verdiklerini, bunun önüne geçilmesi icap ettiğini bildirdim.

Bundan böyle bilhassa yabancı muhabirler için Bâbıâli'de ayrı bir oda tahsis edilmesini emrettim.

Şûrayı Devlet Nazırı eski sadrazam Sait Paşa, canımı sıkmakta devam ediyordu. Yazılı olarak üçüncü defa istifa ettiğini bildiriyordu. Şifahen kaç defa istifa ettiğini hatırlamıyorum. İlle Avrupa'ya gitmek ve sulh kararı alındığı zaman hükümetin içinde bulun-

mamak istiyordu. Sait Paşa'ya göre Edirne'yi düşmana bıraktığımız zaman kıyamet kopacaktı.

24 Mart Pazartesi Harbiye Nezareti'nde çalıştım. 5 nahiyenin İran'a geri verilmesi hakkındaki kararı imzaladım. Zeki Paşa'nın hemen tekaüt edilmesi için Müsteşar Fuat Paşa'ya emir verdim. Sonra Saray'a gittim. Huzura çıktım. Zatı Şahane, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın ziyaretine gelip Kâmil Paşa'dan ve eski şeyhülislâm Cemalettin Efendi'den şiddetli tâbirlerle şikâyet ettiğini söyledi. Gazi Muhtar Paşa'ya göre Cemalettin Efendi'den de aynı şeyi duyduğunu söyledi. Mecit Efendi «Cemalettin Efendi siyasî bir adamdır, iyi sadrazam olur» demiş.

Sarayda yemek yedikten sonra Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'ye gittim. Veliaht dedi ki:

— Birkaç gün önce ikinci Veliaht Vahideddin Efendi ile biraderim Şehzade Abdülmecit Efendi beni ziyarete geldiler. «Bugün padişah yoktur. Memleket tehlikededir. Ortada mesul kimse bulunmuyor!» dediler. «Peki ne yapalım?» dedim. «İlk iş olarak Ordu'daki nifakı ve parti kavgasını önlemez lâzımdır. Bunun için de Padişah'ın zabitlere tavassut etmesi icap eder. İkinci olarak, Müdafaai Milliye Cemiyeti'nin başına Zatı Şahane geçmeli ve cemiyete teberruda bulunanların şüpheleri izale edilmeli. Üçüncüsü, şehzadelerin siyasetle uğraşmamaları için kanun yapılacakmış. Biz bunu kendimize hakaret telâkki ederiz» dediler.

Veliahda dedim ki:

— Ordu'da mevcut olduğu iddia edilen nifakın izalesi için Zatı Şahane'nin tavassutunu istemek doğru değildir. Çünkü Padişahın prestiji zedelenir. Zannedersem Vahîdeddin Efendi Hazretleri'nin de gayesi

esasen budur. Siyasetle uğraşan bu Şehzade, memleketi İran'ın düştüğü vaziyete düşürmek istiyor.

— Vahîdeddin Efendi, maiyetine zorla kendi adamınız olan iki zabiti yaver vermek istediğinizden ve maaşına zam yapmak teklifinde bulunduğunuzdan, fakat her ikisini de kabul edemeyeceğinden bahsetti.

— Vahîdeddin Efendi Hazretleri'nin maiyetine iki yeni yaver vermekten kastım, bu şehzade hakkındaki dedikoduları önlemek gayesine matuftur. Çünkü siyasî faaliyeti son derece mübalâğa ile hükümete aksediyor. Bu yaverler, Efendinin dairesini zaptu rapt altına alırlar ve olur olmaz kimseyi Efendi'nin sarayına sokmazlar. Vahîdeddin Efendi de bunu anlamış olacak ki, «İki yeni yaver tâyini bana hakarettir,» demiş. Maaşını arttırmayı teklif etmedim. Esasen büyük biraderi olan Zatı Şahane, Hazineyi Hümayın'dan kendisine ayda 300 altın veriyor. Efendi Hazretleri iyi bilsinler ki, kendilerine göstermeye mecbur olduğum hürmet ve riayet şahıslarına değil, mensup bulundukları hanedanadır. Hareket Ordusu'nun başında İstanbul'a gelen ben, Vahidettin Efendi'den de, başkasından da korkmam! Bu şehzade hakkındaki kararım katîdir. Kendisini siyasetle uğraşmaktan vazgeçirmeye kararlıyım.

— Ben de sizinle aynı fikirdeyim. Vahîdeddin Efendi hakkında ne tedbir alırsanız, sizin tarafınızdayım ve tasvip ederim (1). Fesat yuvası olan Çengelköyü'ndeki sarayını daimî tarassut altında bulundurmanız iyi olur.

---

(1) Veliaht Yusuf İzzettin Efendi, taht sırası kendisinden sonra Vahîdeddin Efendi'de olduğu için, amca oğlundan nefret ederdi. Netekim Sultan Reşat ölünce taht, kardeşi Vahîdeddin Efendi'ye kalmıştır. Yusuf İzzettin Efendi, İttihatçılar'ın kendisini tahttan mahrum edecekleri sabit fikrine kapılarak, I. Cihan Savaşı sırasında intihar etmiştir. Sultan Vahîdeddin padişah olunca, İzzettin Efendi'nin kardeşi Abdülmecit Efendi, veliahtlığa yükselmiştir.

— Zaten maiyetine vereceğim yaverleri reddettiği için, ben de öyle yapacağım. Bu arada biraderiniz Mecit Efendi Hazretleri ile de görüşeceğim. Hemen şimdi Dahiliye Nazırı'na, Vahîdeddin Efendi'nin göz hapsinde bulundurulması için emir vereceğim.

SERT TEDBİRLER ALDIRIYORUM

Muhalefet gemi azıya almıştı. İstanbul Muhafızı Cemal Bey, İfham gazetesini gördüğü lüzum üzerine kapatınca, gazetenin sahibi Ferit Bey, bu defa «Vazife» adıyla yeni bir gazete çıkarmıştı. Üstelik bu gazetenin ilk başmakalesinde «Prens Sabahattin» imzası vardı. Sabahattin Bey hakkında tahkikat yaptırıyordum. Kâtibi, Lûtfi Bey'i tevkif ettirmiştim. Ferit Bey hakkında da bir ceza tertibine sıra gelmişti. «Vazife» gazetesinin de kapatılmasına karar verdim.

Bu dahilî vaziyette, Başkumandan Vekili İzzet Paşa, Bulgarların yeni bir taarruza geçmelerini beklediğini bildiriyordu.

25 Mart Salı sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştıktan sonra Bâbıâli'ye geldim. Avusturya - Macaristan Büyükelçisi Marki Pallaviçi'yi kabul ettim. Sabahattin Bey'in kâtibi Lûtfi Bey'in bir Avusturya tebaasının evinden cebren tevkif edildiğini ve tarziye istediğini söyledi. Tarziye falan vermeyeceğimiz cevabını verdim.

Edirne'den gelen haberler kötüleşiyordu. Son telgrafında Şükrü Paşa, düşmanın 20 saatten beri kaleyi aralıksız top ateşine tuttuğunu bildiriyordu. Bu akşam gelen telgraftaki haberler, daha da kötüydü. 3 Bulgar alayı bazı tabyalarımıza girmiş, zorlukla püskürtülmüş, fakat 20 topumuzu alıp götürmüştü.

Diğer büyük devletler, sulh şartları üzerinde nihaî karara vardıklarını bildirmişlerdi. Yalnız Fransa, Bulgarların Edirne'yi düşürmelerini bekliyor, bizi hâlâ oyalıyordu. İzzet Paşa'nın bildirdiği gibi, Bulgarlar, Çatalca cephesinde de taarruza geçmişlerdi.

26 Mart Çarşamba sabahı Harbiye Nezareti'nde çalışırken, Edirne müdafii Şükrü Paşa'dan acıklı bir telgraf aldım. Birçok tabyaların düştüğünü, açlıktan bitkin halde olan askerin müdafaa gücünün kalmadığını bildiriyordu. Derhal telgraf çektirdim. Kalenin, sonuna kadar müdafaasının, padişahımızın katî emirleri cümlesinden olduğunu bildirdim. Padişah, şimdiye kadar takatin üzerinde gayret gösteren Edirne müdafilerinin cesaretlerini arttırıcı bir emir göndermemi irade buyurmuşlardı. Hattâ daha önce gönderdiğim emirlerde kullandığım sert lisanı beğenmemiş:

— Size teessüf ederim, demişti; bu derece gayretli ve cesur bir kumandanı ve askerlerini hırpalamışsınız. Daha yumuşak bir lisan kullanınız.

SAİT PAŞA'YI TESELLİ EDİYORUM

Gene Şûrayı Devlet Reisi Sait Paşa geldi ve istifadan bahsetti. Talât ve Hüseyin Cahit Beylerle görüştüğünü, istifa etmemesini istediklerini söyledi. Ben de istifasına kulak asmadım. Gûya 3 000 zabit bana bir muhtıra vermişler ve çekilmem için 24 saat müsaade etmişler. Bunu Avrupa gazeteleri de yazmış. Avrupa gazetelerinin yazdığının doğru olduğunu, fakat böyle bir şey vuku bulmadığını anlattım.

Bu 3 000 zabit meselesinde Vahîdeddin Efendi'nin

parmağı olduğuna ben şahsen emindim. Beni düşürmek ve Padişahı aleyhime kışkırtmak için böyle şeyler uyduruyorlardı. Maksatları, Padişahı da müşkül mevkide bırakmaktı.

Sait Paşa'yı çok ümitsiz buldum. Mâneviyatını takviyeye çalıştım. Devletimizin istikbalinden emin bulunduğumu söyledim. Aralarındaki amansız donanma yarışı hususunda bir anlaşmaya varılabildiği takdirde, İngiltere ile Almanya'nın karşı karşıya gelmiyeceğini söyledim. Zira asıl tehlike Rusya'dan geliyordu. Rusya, bugün her iki rakibinden de kuvvetsiz olmakla beraber, gelecekte Almanya ve İngiltere için en büyük düşman haline gelecek vaziyetteydi. Bence bir gün gelecek, Almanya ile İngiltere anlaşacaklardı. Bu vaziyette Fransa yalnız kalacak ve müstemlekelerini kaybedecekti.

Sait Paşa'dan sonra Talât Bey geldi. Sait Paşa'yı zorla istifadan vazgeçirdiğini anlattı. Benimle görüşmesi bitince, Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'i ziyarete gitti. Haber aldığıma göre, bu akılsız adamlar, Edirne düştükten sonra da harbe devam etmek istiyorlarmış.

Hükümeti topladım. Edirne'nin düşmesinin artık gün değil, saat meselesi olduğunu anlattım. Bütün nazırların neşesi kaçtı. Yeis içinde dağıldık.

SAVAŞ DURUMU FENALAŞIYOR

27 Mart Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'in hakkımızdaki beyanatını inceledim. Sir Edward, bize de, Balkanlılara da sulh tavsiye ediyor, müstakil bir Müslüman devleti haline getirilecek olan Arnavutluk dışında bütün Rumeli'nin 4 Balkan devleti arasında bö-

lüşüleceğini, Edirne'nin Bulgaristan'a bırakılacağını, Midye - Enez hattının hudut olacağını bildiriyordu. İngiltere Hariciye Nazırı'na göre Girit, Yunanistan'a verilecek, fakat diğer Ege Adaları'nın istikbali, yani Yunanistan'a mı, Türkiye'ye mi bırakılacağı, Büyük Devletler'in hakemliğine terk edilecekti.

Bu sabah Edirne'nin düşmek üzere olduğunu gazetelerle ilân ettirdim. Halktan hakikati saklamakta mâna yoktu. Bu haber İstanbul'da bomba gibi patladı ve pek büyük tesir yaptı. Nazırlar teker teker yanıma gelerek Edirne'nin son dakikalardaki vaziyetini öğrenmek istiyorlardı. İstanbul Muhafızı Cemal Bey ile Dahiliye Müsteşarı da endişedeydiler. Bir beyanname neşredilerek halkın sükûnete davetini teklif ettiler. Böyle bir şeye ihtiyaç görmedim.

Vahîdeddin Efendi Hazretleri, sarayının göz hapsine alındığını büyük biraderi olan Padişah'a söyleyerek şikâyet etmiş. Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Bey, polis müdürünü çağırtarak meseleyi sormuş. Polis müdürü de bu yolda emir aldığını söylemiş. Bunun üzerine Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'i saraya gönderdim. Adil Bey, huzura kabul olunmuş ve Vahîdeddin Efendi hakkında alınan tedbirlerin lüzumlu olduğunu söylemiş. Zatı Şahane de Adil Bey'in izahatına kani olmuş.

İşkodra kumandanı Esat Paşa da, kalenin Sırp - Karadağ kuvvetlerine daha fazla mukavemet edeceğini sanmadığını bildiriyordu. Başkumandan Vekili İzzet Paşa, Hadımköyü'ndeki umumî karargâha bütün kolordu kumandanlarını toplamış, beni de çağırıyordu.

Edirne'nin düştüğü artık anlaşılmıştı. Akşama doğru İstanbul'da vaziyet kötüleşti. Halk telâş ve heyecan içindeydi. Sadaret Müsteşarı Adil ve Hariciye Müsteşarı Sait Beyler'le, son durumu müzakere ettim. Rus

sefarethanesine gidip Büyükelçi ile de görüştüm. Büyükelçi, İran'la Irak taraflarında yapılacak hudut tashihiyle yakından meşgul oluyordu. 1 700 km² toprağı İran'a bırakmamızda ısrar ediyordu. Ben bu isteği mübalâğalı buldum ve reddettim. Büyükelçi, İngilizlerin Arabistan'a gittikçe fazla sokulduklarından ve Mısır' da nüfuzlarını arttırdıklarından şikâyet etti. Sonra İngiliz ve Fransız ataşemiliterleri geldiler. Fransız ataşemiliterleri, Hadımköyü'ndeki umumî karargâhımıza gidebilmek için iznimi istedi. Edirne meselesinde Fransızların bize oynadıkları oyundan gafil değildim. Fakat bunu ataşemilitere belli etmedim.

28 Mart Cuma günü Harbiye Nezareti'nde Müsteşar Fuat Paşa ile çalıştım. Saat 10.30'da Saraya gittim ve huzura kabul edildim. Cuma selâmlığında Zatı Şahane'ye refakat ettim. Sonra Veliaht Yusuf İzzettin Efendi Hazretleri'ni ziyarete gittim. Efendi Hazretleri bana dedi ki:

— Biraderim Mecit Efendi ile görüştüm. Maalesef Vahideddin Efendi'yi şiddetle müdafaa etti ve haklı olduğunu söyledi. Vahideddin Efendi'nin hem bana, hem Zatı Şahane'ye karşı iyi fikirler beslemediğinden bahsettim. Fakat ikna edemedim. Bu vaziyette Efendi'nin entrikalarına mâni olmak size düşüyor. Bunu sizden bilhassa rica ederim.

— Bendenize itimat buyurmanızı istirham ederim. Vahideddin Efendi'nin aleyhinizde bulunmasına hiçbir şekilde müsaade göstereмem.

Veliahttan sonra Almanya Büyükelçisini ziyaret ettim. Büyükelçi, Rusya hariç, bütün Büyük Devletler' in Türk - Bulgar hududu için Midye - Ergene - Enez'i kabul ettiklerini, yalnız Rusya'nın Meriç'in her iki kıyısını da Bulgarlara vermek fikrinde olduğunu söyle-

di. Hâlâ müdafaada devam eden İşkodra hakkında da görüştük. İşkodra'nın, daha doğrusu Esat Paşa'nın bu kahramanlığı, Türkiye'nin değil, fakat doğmak üzere bulunan Arnavutluk'un lehine olmuştu. Çünkü bu vaziyette İşkodra, Karadağ'a terk edilemezdi. Müslüman Arnavutluk devletine verilecekti. Bu da benim Arnavutlara büyük bir hizmetimdir. Zira bu millet beni kendilerine en büyük düşman bilir [1].

Bâbıâli'ye geldim. Petersburg büyükelçimiz Turhan Paşa'dan gelen telgrafı okudum. Rusya Hariciye Nazırı Sazanof'la yaptığı görüşmeyi anlatıyordu. Bu görüşme, Sazanof'un ısrarı üzerine yapılmış. Rusya Hariciye Nazırı, aleyhimize olarak hududun düz hatla Midye - Enez'den geçirilmesi hususunda ısrar etmiş. Aksi halde Bulgarlar'ın harp tazminatı isteyecekleri tehdidini savurmuş.

Bu suretle Fransa ile Rusya'nın bize bir oyun oynamak istedikleri tamamen anlaşıldı. İlk tekliflerimizde ısrar ederek, bu devletlere lâzım gelen cevapları yazdırdım. Gece Başkumandanlık Erkânı Harbiye Reisi Hâdi Paşa geldi. Taarruza geçmemiz için matbuatın ve umumî efkârın çok tazyik ettiğini söyledi. Matbuata kulak asmamasını ve askerliğin icaplarından ayrılmamasını emrettim.

Berlin'den gelen haberler, Almanya'dan 15 santimetrelik obüsleri satın almaya muvaffak olduğumuz merkezindeydi. Bu silâhların derhal yollanmasını yazdım. Gece yarısına kadar Harbiye Nezareti'nde çalıştım. En son bugünkü şu notlarımı yazıp uyudum.

Bugün İstanbul muhafızı Cemal Bey'i kabul etmiştim. Metris Çiftliği'nde bulunan 120 askerin isyan et-

(1) Mahmut Şevket Paşa, birkaç yıl önce ,isyan ettikleri iddiasıyla, Arnavutları ezdirmişti.

tiğini ve şiddetle tenkil olduklarını söyledi. Âsilerin üçü ölmüş, biri yaralanmış, beşi hapsedilmiş, diğerleri Gelibolu'ya gönderilmiş. Âsiler şiddetle karşı koymuşlar. Öyle ki, bir sahra topunu kullanmak icap etmiş.

29 Mart Cumartesi sabahı Harbiye Nezareti'nden Almanya Büyükelçiliği'ne gittim. Büyükelçiyi Frankfurt gazetesi muhabiri Weiss ile görüşürken buldum. Bulgar işgali altındaki topraklarımızdan gelen haberler acıklıydı. İstanbul gazeteleri, Bulgaristan'da 350 Müslüman'ın kurşuna dizildiğini yazıyorlardı. Bu minval üzerine konuştuk. Sonra Büyükelçiye, Mahmut Muhtar Paşa'yı Berlin'e büyükelçi göndermek istediğimizi söyledim. Eski Sadrazamlardan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu olan ve Bahriye Nazırı bulunan Mahmut Muhtar Paşa, çok muhteris bir gençti.

Onu İstanbul'dan uzaklaştırmak lâzımdı. Kendisi Petersburg Büyükelçiliğini istemişti. Fakat ben, Berlin'i münasip görüyordum. Mahmut Muhtar Paşa, Rusya'ya yaklaşmaya taraftardı. Ben, Almanya'ya yaklaşmayı daha verimli görüyordum. Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa'ya, Mahmut Muhtar Paşa'ya Berlin Büyükelçiliğini teklif etmesini söyledim. Memnuniyetle kabul etmiş. Usulen bana gelmesi lâzımdı. Fakat gelmedi. Kim bilir gene neye gücenmişti? Bu suretle bu zatı da İstanbul'dan uzaklaştırmış ve etrafında toplanan genç zabitlerden ayırmış oluyorduk.

Bâbıâli'ye gelince, Rusya Büyükelçisinin beni arka arkaya üç defa telefonla aradığını söylediler. Saat ikide geldi. Birçok kocakarı masalı anlatıp beni fuzuli yere işgal ettikten sonra esasa girdi. Bulgarları bin dereden su getirerek müdafaa etti. Maksadı bizi Büyük Devletler'den ayırmak ve Bulgarlarla baş başa bırakmaktı.

Bizden kopatılmak istenen arazi, bir, iki bin kilometre kareden ibaretti. Fakat bizim için coğrafya ve askerlik bakımından büyük değer taşıyordu. Bu harpte Rumeli'de 160 000 km² toprak (1) kaybetmiştik. Şimdi Bulgarlar, bundan başka Doğu Trakya'nın da en mühim kısmını istiyorlardı. Rusya Büyükelçisi'ne bütün bunları anlattım.

Bugün Enver Bey, X. Kolordu'ya bağlı bir fırka ile küçük bir taarruz yaptı ve Büyükçekmece civarında bir kısım topraklarımızı geri aldı. Bu suretle genç zabitlerin taarruz fikirleri de okşanmış oldu.

Kabine toplantısında İran hududu meselesine ait protokol kabul ve imza edildi. Yalnız Şûrayı Devlet Reisi Sait Paşa imzalamadı. Zaten o, ehemmiyetli hiçbir vesikaya imza koymuyordu.

Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey, Edirne'nin düşmesinden çok telâşlanmış ve üzülmüştü. Şimdi İstanbul'un da tehlikede olup olmadığını soruyordu. Bu adam, daha birkaç gün öncesine kadar Edirne, İşkodra, Yanya gibi mukavemette devam eden kalelerimizi bırakmamak için ısrar eden zattı.

Berlin Büyükelçimiz Osman Nizami Paşa, Almanya'dan satın alınan 1892 modeli 36 obüsün sevk edildiğini bildiriyordu. Her obüs için 150 de mermi gönderiliyordu. Ben, obüs başına daha 100 mermi istedim. Bu silâhlar, iki haftadan önce elimize geçemeyecekti.

30 Mart Pazar sabahı Harbiye Nezareti'nden İngiltere Sefareti'ne gittim. Büyükelçi kilisedeydi. Haber verdiler. Geldi. Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'in nutkunu okuyup okumadığımı sordu. Okuduğumu ve

(1) O tarihte, bu topraklarda 6,5 milyona yakın nüfus yaşıyordu ve bu nüfusun yarısından fazlası da Müslüman'dı.

memnun olduğumu bildirdim. Sadaretim müddetince Türk - İngiliz münasebetlerini mümkün olan en iyi vaziyete getirmeye kararlı olduğumu bildirdim.

Bağdat ve Musul vilâyetlerimizde İngilizlere verilecek petrol arama müsaadesi hakkında da konuştuk. İngilizler, bu sahaya da Almanların el atmalarından korkuyorlardı. Vaktiyle Hüseyin Hilmi Paşa, sadrazamken, Almanya'ya bu yolda şifaî vaitte bulunmuştu. Bir Alman şirketi de petrol aramak için 17 bin altın harcadığını iddia ediyordu. Büyükelçi'yi, Almanlara karşı korkusu karşısında yatıştırdım.

Bâbıâli'ye geldim. Haci Âdil Bey, son derece bezgin ve üzüntülüydü. Sulhun ne zaman yapılacağını sordu. Ondan sonra Alman Büyükelçisi geldi. Rusların, Bulgarların istediği sınırın bize kabul ettirilmesi için Berlin'i tazyik ettiklerini söyledi. Berlin, Rusya'ya, İngiltere gibi Almanya'nın da Türklerin teklif ettikleri hududu tanıyacağını söylemiş. Büyükelçi, Büyük Devletler'e kesin cevap vermekte bir saat bile geçikmememizi dostça tavsiye etti. Bu suretle Büyük Devletler'i zımnen taahhüt altında bırakacağımızı, Rusya-Fransa teklifinin kabul edilmeyeceğini, tereddüt içinde olan Avusturya'nın da Almanya - İngiltere'ye, yani Türk görüşüne yaklaşacağını söyledi.

Nazırlar, müteredditti. Bir kısmı hudut için fikrimizde ısrar etmemizi, bir kısmı bazı büyük devletler tarafından desteklenen Bulgarların istedikleri hududu kabul etmemizi ileri sürdüler. Adliye Nazırı İbrahim Bey, bu sıralarda iki zırhlı satın almamızın mümkün olduğunu söyledi. Bir takım serserilerin bu gibi boş teklifleri üzerinde vakit kaybedemeyeceğim cevabını verdim. Kabineyi toplarsam, Nazırların gene ikiye ayrılacağını, Büyük Devletler'e hemen cevap veremiyeceğimizi anladım. Nazırlara derhal cevap vermediği-

miz takdirde siyasî vaziyetin aleyhimize döneceğini ve istifa edeceğimi söyledim.

Kabineyi topladım. Büyük Devletler'e derhal cevap vermemiz kabul edildi. Sait Paşa ve Âdil Bey bir şey söylemediler. Yalnız Adliye Nazır İbrahim Bey itiraz eder bir tavır takındı.

BÜTÜN İHTİYATIMIZI ÇATALCA CEPHESİNE GÖNDERDİM

İzzet Paşa'dan gelen telgrafta, son taarruzumuzda Bulgarların 1000 ölü verdiği ve bir bataryalarının tahrip edildiği bildiriliyordu. Bazı müfrezelerimiz düşmanın ileri hatlarına kadar ilerlemişti. Ben bunu doğru bulmadım. Biraz endişe ettiğimi bildirdim. Ne kadar ihtiyat kuvvetimiz varsa Çatalca cephesine gönderilmesini emrettim. Erkânı Harbiye-i Umumiye Topçu Dairesi Reisi Ferik Ali Rıza Paşa'yı (1) çağırdım. Almanya'dan gelecek 15 santimetrelik obüslerin Hadımköyü'ne yerleştirilmesini söyledim. Tam bu sırada Fransa'dan 12 dağ topu geldi. Derhal bataryalara dağıttırdım. Geceyi, ekseriya yaptığım gibi Harbiye Nezareti'nde geçirdim.

31 Mart Pazartesi günü Fransa Büyükelçisi Bompard'ın Havass Ajansı'na verdiği beyanatı okudum. Beyanat, Büyük Devletler'in vereceği notanın geciktirilmesi hakkındaydı. Büyükelçi, yalan söylüyordu. Bu beyanatı derhal Osmanlı Ajansı vasıtasıyla tekzip ettim. Fransa'nın maksadı, Bulgarlara zaman kazandırmaktı.

---

(1) 1920'de Sevres Muahedesi'ne tek muhalif rey veren Âyan üyesi (Senatör) Ferik (Korgeneral) Ali Rıza Paşa'dır.

Harbiye Nezareti'nde, Almanya'dan getirtilecek balon, 100 humbara ve başka silâhlara ait meselelerle uğraştım. Sonra Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa'yı kabul ettim. Dedi ki:

— Bugün saat üçte, Büyük Devletler, sulh hakkında kaleme aldıkları notayı resmen bize tebliğ edecekler. Saat beşte hükümeti toplarsanız, ertesi günü biz de notanın cevabını vermek üzere görüşmüş oluruz.

Harbiye Nezareti'nden Saray'a gittim. Yolda Kabataş ve Tophane'de birçok göç arabasına rasladım. Henüz sayfiye mevsimi değildi. Edirne'nin düşmesinden sonra İstanbulluların Çatalca'nın düşmesinden de korktuklarını anladım. Çok üzüldüm. Bu halk, daha geçenlerde «harp isteriz!» diyordu.

Sarayı Hümayun'da Şeyhülislâm Esat Efendi'ye rasladım. Huzura beraber çıktık. Son siyasi vaziyeti padişaha arzettim. O da sulh istiyordu. Dediler ki:

— Hükümet münasip görürse, İngiltere Kralı'na bir telgraf göndereyim.

Bu suretle Ergene hududunun teminine çalışmak isteyen Padişaha, düşünüp cevap arz edeceğimi bildirdim. Halbuki Padişahın teklifi mahzurluydu. Yalnız İngiltere Kralı'na bir telgraf göndermek, diğer Büyük Devletler'i gücendirebilirdi. Padişah, benden sonra Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'yi kabul edeceğini söyledi. Gerek Veliaht'tan, gerek biraderi 2. Veliaht Vahîdeddin Efendi'den şikâyet etti. Huzurdan ayrıldım. Zatı Şahane, Şeyhülislâm'ı alıkoydu. Kendisiyle şeriata ait bazı şeyler konuşacağını söyledi.

Saray'da öğle yemeğimi yedim. Bâbıâli'ye geldim. Saat üçte, Büyük Devletler'in elçileri müşterek sulh notasını verdiler. Bu sırada Bahriye Nazırı Mahmut Paşa yanımdaydı. Başkumandan Vekili İzzet Paşa'nın son askeri vaziyete dair gönderdiği yazıyı inceliyorduk.

İzzet Paşa, yazısında şöyle diyordu:

«Balkanlı Müttefikler bize karşı 380, 400 bin asker çıkarmışlardır. Bizim şu anda Trakya'daki kuvvetlerimiz, 165 bin kişiye inmiştir. Müttefikler'in 1 800 topuna karşılık bizde 550 top var. Bütün toplarımızı Edirne'de, Yanya'da, İşkodra'da, Selânik'te kaybettik. Müttefikler bizi Çatalca ve Bolayır'dan zorlayabilecekleri gibi, Anadolu'ya asker de çıkarabilirler. İzmir'de topladığımız kuvvetler azdır. Ordumuzda mânevî durum iyi değildir. Birkaç gün önce bazı taburlarımızda panik alâmeti görüldü. Bir kısım askerin, zabitlerini vurduğunu tesbit ettik.»

BÜYÜKELÇİLERİ TOPLU OLARAK KABUL ETTİM

Bu sırada Büyükelçiler toplu olarak Bâbıâli'ye geldiler. Onları kabul etmek için, Mahmut Paşa ile kardeşi Ahmet Paşa'ya izin verdim. İlk sözü Avusturya - Macaristan Büyükelçisi Marki Pallaviçini aldı. Ezcümle dedi ki:

— Ruslar, Bulgarların İstanbul'da sulh akdetmelerini istiyorlar. Bulgarlar ve müttefikleri, bu harbi Rusların desteğiyle kazanmışlardır. Bunu bütün dünya biliyor.

Sonra sözü Fransa Büyükelçisi Mösyö Bompard aldı:

— Size dargınım, dedi. Aleyhime Osmanlı Ajansı'na şiddetli beyanda bulunmuşsunuz. Biz, Türkiye'nin aleyhinde değiliz. Aleyhinizde olan Rusya'dır. Eğer aleyhimde beyanat verecek yerde benimle görüşseydiniz, kendi sözlerimi ben tavzih ederdim.

Ondan sonra Almanya ve İtalya Büyükelçileri sa-

lona girdiler. Yumuşak, lehimizde ve dostça konuştular. Son sözü Rusya Büyükelçisi aldı. Âdeti olduğu üzere sözü uzattıkça uzattı. Aklınca Midye - Enez düz hattını hudut kabul etmem için beni kandıracaktı. Konuşmasında tehdit emareleri görülüyordu. Dedi ki:

— Edirne'deki ağır toplarınız Bulgarların eline geçmiştir. Bulgarlar bunları Çatalca'ya getirmeye çalışıyorlar. Bu takdirde İstanbul da tehlikeye girer. Fakat Bulgarların İstanbul'a girmesi, Rusya'nın takip ettiği siyasete aykırıdır. Uysallık gösteriniz de sizi destekleyelim.

Avusturya - Macaristan Büyükelçisi Marki Pallaviçini tekrar söz alarak dedi ki:

— Rus halkı, Bulgarların İstanbul'a girmesini ister. Böylece Slavlık hisleri okşanır. Ancak Çar'ın İstanbul'da Bulgarları veya Türklerden başka bir kavmi görmek istemediğini kabul ederim. Şu sırada Bulgarlardan General Dimitrief ve Danef, Petersburg'dadır (1). Çar'a tesir etmeye çalışıyorlar. Rusya Büyükelçisi Bulgarları İstanbul'da görmek istemediğini söylediği zaman samimî idi. Çünkü Çar'ın hislerini aksettirmiştir. Ancak Rus halkı böyle düşünmüyor. Mümkündür ki, Rusya'da umumî efkârın baskısı artsın ve Çar hükümetini, Bulgarların İstanbul'a dayanmaları için ikna etsin.

Büyükelçilere izin verdim. Hariciye Müsteşarı Sait Bey'i kabul edip görüştüm. Sonra hükümet toplantısına girdim. Hariciye Nazırı henüz gelmemişti. O gelinceye kadar, Büyükelçilerle yaptığım görüşmeyi nazırlara anlattım. Bu sırada Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa geldi. Büyük Devletler'in bize ve düşmanlarımıza resmen tebliğ ettikleri sulh projesini bizzat

(1) Leningrat.

okudu ve izahat verdi. Büyük Devletler'e göre, şu esaslar içinde sulh yapılacaktı:

Trakya'da Türk - Bulgar hududu, Enez ile Midye arasına çekilen düz çizgi olacaktı. Girit'i Yunanistan'a bırakacaktık. Diğer Yunan işgalindeki Ege Adaları hakkında son kararı, yani bu adaların Türkiye'ye mi, Yunanistan'a mı verileceği hususunu, Büyük Devletler'in müstakbel hakemliğine bırakacaktık. Harp tazminatı diye bir şey bahis mevzuu değildi. Bu esaslar iki taraf arasında da kabul edildiği anda, gerek Türkiye, gerekse düşmanları olan Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ, ateş kesecekler ve sulh müzakereleri başlayacaktı.

Avrupa'da hava lehimizde değildi. Bazı Fransız gazeteleri, düşmanlarımıza harp tazminatı vermemiz icap ettiğini bile ileri sürüyorlardı.

Kabine arkadaşlarım, sulh esasları üzerinde münakaşa etmek, hattâ konuşmak arzusu göstermediler. Başkumandan Vekili İzzet Paşa'nın son askerî vaziyet hakkındaki raporunu okumak istedim. Onu bile okutmak istemediler. Tek ileri sürdükleri husus, sulh akdi ve hakemlik hususunda Büyük Devletler'e geniş salâhiyet tanımaktan kaçınmamız oldu. İstedikleri şekilde hareket edeceğimi söyledim.

Kabine toplantısı saat 5'ten 6.30'a kadar bir buçuk saat sürdü. Fakat ben saat 8'e kadar nazır arkadaşlarımı bırakmadım. Çeşitli meseleler üzerinde sohbet ettik. Kabine kararını Başkumandanlık Vekâleti'ne telefonla bildirmesi için, Bahriye Nazırı'na emir verdim. Bahriye Nazırı Mahmut Paşa, Hadımköyü'ndeki Karargâhı Umumiye vaziyeti telefonla bildirdikten sonra, İfhâm gazetesi sahibi Ferit Bey'in allâklığından şikâyet etti. Sonra İstanbul Muhafızı Miralay Cemal Bey geldi. Gece Harbiye Nezareti'ne gittim. İzzet Paşa'

dan bir telgraf gelmişti. Tekaüde sevkedilen Zeki Paşa'nın yerine Erkânı Harbiyei Umumiye Reis Vekilliğine İsmail Kâmi ve Tarsuslu Mustafa Paşalardan birinin tâyinini teklif ediyordu.

1 Nisan Salı sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. İzzet Paşa'dan yeni bir şifre telgraf geldi. II. ve III. Kolorduların mânevî vaziyetinin kötüleştiğini bildiriyordu. Başkumandanlık Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi Hadi Paşa'dan da haberler geldi. Sonra Filistin ve Ürdün'deki demiryollarımız hakkında Reji Umum Müdürü ile görüştüm. Saat on bir olmuştu. Bu saatte Hariciye Nezaretimiz, Büyük Devletler'in notasına cevabımızı, İstanbul'daki sefirlerin en kıdemlisi olmak hasebiyle, Avusturya - Macaristan büyükelçisi Marki Pallaviçini'ye tevdi etti.

Bâbıâli'ye geçtim. Kabine toplantısına girdim. Paris Büyükelçimiz Rıfat Paşa'dan gelen telgraf okundu. Sulhu tavsiye ediyordu.

Meşrutiyetin başından beri bir türlü tamir edilmeyen saraylar hakkında görüşüldü. Zatı Şahane, Mimar Vedat Beyin bir türlü iş bitiremediğinden şikâyetçiydi.

Saray tamiratı için 46 000 altın ayrılması hususunda Maliye Nazırına emir verdim. Nazırlar, sarayların bazı kısımlarının harap olduğunu, ziyarete gittikleri vakit utandıklarını söylediler. Maliye Nazırı, 46 000 altın sarf edilmesi için Hazinei Hassa Nazırına salâhiyet vereceğini söyledi. Bu meblâğ, Padişah hazinesinden sarf edilecek, Maliyenin kasasından çıkmayacaktı. Maliye Nazırı da Mimar Vedat Bey'den şikâyet etti. Eski Maliye Nazırı Cavit Bey de bu mimarı sevmezdi. Bu husus, Maliye erkânının, Vedat Bey aleyhinde birleştiklerini gösteriyordu.

Hakkâri sancağında asayişin bozulduğu haberleri geliyordu. Şûrayı Devlet Reisi eski sadrazam Küçük Sait Paşa eskisi gibi beni uğraştırmıyordu. Çünkü artık Edirne kendiliğinden düşmüştü. O da, düşmeyen bir kalenin düşmana bırakılması mesuliyetinden kurtulmuş, korkusu geçmiş, rahat nefes almıştı. Bugün Çatalca'da Bulgarlar yeni bir taaruza geçtiler. Fakat topçu ateşiyle püskürtüldüler. Bir Bulgar bataryası da tahrip edildi.

2 Nisan Çarşamba sabahı geceyi geçirdiğim Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Sonra Saraya gittim. Huzura çıktım. Zatı Şahane, biraderi Vahîdeddin Efendi'den, benden önceki sadrazamlar Kıbrıslı Kâmil ve Gazi Ahmet Muhtar Paşalardan şikâyet etti. Kâmil Paşa'nın muktedir bir siyaset adamı olduğunu, fakat hisleriyle hareket ettiğini, Ahmet Muhtar Paşa'nın katiyen sadrazamlık yapamayacağını, fakat mazinin büyük askeri olduğunu, 20 yıl önce mükemmel bir Harbiye Nazırı olabileceğini ilâve etti. Padişahın mütalâaları alâkaya değer şeylerdi. Zatı Şahane son olarak, rüşvet, ihtilâs ve iltimastan nefret ettiğini, böyle şeyler duymak istemediğini beyan buyurdu.

Bir müddet de Hicaz, Necid ve Irak vilâyetlerimize ait meselelerle uğraştım. Geceyi geçirmek üzere Harbiye Nezareti'ne döndüm.

3 Nisan Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde Alman ataşemiliteri Strempel'i kabul ettim. 10,5 santimetrelik obüsler hakkındaki isteğimizin yerine getirileceğini söyledi. Berlin Büyükelçimiz Osman Nizami Paşa, cephaneleriyle beraber 24 obüs satın aldığını, 18 obüs daha almak için çalıştığını bildiriyordu. Alman

ataşemiliterine, Almanya'dan getirtmek istediğimiz askerî mütehassıs hakkında görüştüm. Ferik (Korgeneral) Bundel'i veya Miralay Bronzart von Schellendorf'u tavsiye etti. Yalnız ikincisinin Fransızca bilmediğini söyledi. Kendisinin de Türk hizmetine girmek istediğini ima etti.

Fransız ve Avusturya Sefaretlerini ziyaret ettim. Bâbıâli'ye geldim. Biraz rahatsızdım. Fakat çalışmama ara vermedim.

İzzet Paşa'dan gelen yazıyı okudum. Hurşit Paşa'nın, Enver ve Hafız Hakkı Beyler'in ufak tefek taarruzlar yaptıklarını, fakat muvaffak olamadıklarını bildiriyordu.

Von der Golç Paşa, bana bir mektup yazmıştı. İki aydan beri Bulgarların Çatalca önünde çakılıp kalmalarından sonra Avrupa'da havanın lehimize değişmekte olduğunu bildiriyordu. Beni teşvik edici şeyler yazıyordu.

Von der Golç Paşa, bana bir mektup yazmıştı. İki aydan beri Bulgarların Çatalca önünde çakılıp kalmalarından sonra Avrupa'da havanın lehimize değişmekte olduğunu bildiriyordu. Beni teşvik edici şeyler yazıyordu.

Petersburg Büyükelçimiz Turhan Paşa, Rusya'nın yumuşamaya başladığını haber veriyordu. Rusya'dan sonra bize en çok müşkülât çıkaran Fransa ise, bizden yeniden birtakım para kazançları koparmaya çalışıyordu. Paris Büyükelçimiz Rifat Paşa'dan gelen telgraf bu mealdeydi.

Ancak bugünkü hükümet toplantısındadır ki, eski kabineden artakalan işleri tamamlayabildik ve neticelendirdik. Selefim olan eski sadrazam Kıbrıslı Kâmil Paşa, El-Müeyyed ve El-Mukattam gazetelerine,

aleyhimde beyanat vermişti. Cevaplandırmaya lüzum görmedim.

4 Nisan Cuma günü Harbiye Nezareti'nden Cuma Selâmlığı'na geldim. Padişahla beraber saraya döndüm. Zatı Şahane, Edirne müdafii Şükrü Paşa'yı şahsen mükâfatlandırdığını söyledi. Halbuki Şükrü Paşa'nın bütün akrabası, bizim muhaliflerimizdi. Hattâ bazıları Türkiye'den firar etmişlerdi. Viyana Büyükelçimiz eski sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa, bunlar lehinde tavassutta da bulunmuştu.

Günlerden beri uğramadığım Üsküdar'daki evime gittim. Bir banyo yaptım. Şerif Cafer Paşa evime geldi. Dahiliye Nazırı Âdil, Adliye Nazırı İbrahim ve Maarif Nazırı Şükrü Beyler'in benden değil, İttihat ve Terakki umumî merkezinden, Talât Bey'den emir aldıklarını ve ona göre hareket ettiklerini anlattı. Cafer Paşa partinin merkezi umumî âzasından olduğu için söylediği husus şüphe götürmezdi. Çok teessüf ettim.

ÖDENECEK 1 440 000 MARK

Berlin'den gelen telgrafta, 10,5 santimetrelik 18 obüsle 18 000 atım cephanenin yolda olduğu bildiriliyordu. Bunların değeri olan 1 440 000 altın markı çarşamba günü göndereceğimi bildirdim. Zira salı günü, Fenerler idaresinden 500 000 altın alacaktım.

Londra'ya gönderdiğim eski sadrazamlardan İbrahim Hakkı Paşa da Talât Bey'le mektuplaşıyormuş. Bunu, eski Evkaf Nazırı Ürgüplü Hayri Efendi'den Temyiz âzası Abdullah Bey duymuş, bana söyledi. İngiltere ile hiçbir mesele çıkarmamak siyasetini takibe azim-

liydim. Hattâ bunun içindir ki, Kıbrıs meselesini canlandırmak istemiyordum (1).

Amiral Çürüksulu Ahmet Paşa ve Bahriye Müsteşarı Rüstem Paşa ile de görüştüm. Lûtfi Fikri ve Ali Kemal gibi nazır olmaya heveslenen muhalif gençlerle aramı bulmaya çalışıyorlardı. Bütün bu ihtiraslar ve devletin uçuruma doğru gitmesinin sebebi, kuvvetli bir hükümet olmamasıydı.

5 Nisan Cumartesi sabahı evimden Harbiye Nezareti'ne geçtim. Rusya Büyükelçisi'nin beni görmek istediğini söylediler. «Bâbıâli'ye gelsin» dedim. Saat on birde geldi. Bulgarların bizimle bir an önce mütareke yapmak istediklerini, fakat müttefiklerinden çekindiklerini söyledi.

Bugünkü kabine toplantısına Şûrayı Devlet Reisi Sait Paşa gelmedi ve gelemeyeceğini bir telgrafla bildirdi. Büyük Devletler'e Edirne'yi Bulgarlara bıraktığımızı bildiren notayı verdiğimizden beri Sait Paşa, Bâbıâli'ye gelmeye korkuyordu. Halk Bâbıâli'yi basar, Kâmil Paşa'nın başına gelenler kendi başına da gelir diye çekiniyordu. Bu mütalâamı kabine arkadaşlarıma anlattım. Onlar da doğru buldular.

Lübnan sancağına ait işleri görüştükten sonra yeni Bursa Valisi Bekir Sami Bey'i kabul ettim:

— Yeni vilâyetler kanunu valilere geniş salâhiyet

---

(1) Kıbrıs, 1878'den beri Türkiye namına İngiltere tarafından idare edilmekle beraber, ada, hukuken Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası sayılıyordu. Mısır ve Sudan'da da vaziyet aynıydı. Zaman zaman Bâbıâli, bu ülkelerdeki geçici İngiliz işgaline son vermek ve Türk idaresini yeniden kurmak için teşebbüsler yapardı. Bu hal, İngilizleri son derece kuşkulandırıyordu. Çünkü Kıbrıs, Mısır ve Sudan, o çağ İngiltere'sinin can damarı olan Süveyş'i, Hindistan yolunu tutan ve kesen ülkelerdi.

tanıyor, dedi; artık bundan sonra iş göremeyen valileri hiç tutmaksızın azletmelidir.

Petersburg Büyükelçimiz Turhan Paşa, Rusya Hariciye Nazırı Sazanof'la görüşmesini anlatıyordu. Mevzu, Yunan işgalindeki Ege adalarının istikbaliydi. Bu adaların müstakbel statüsünü, hangi devlete, bize mi, Yunanistan'a mı verileceğini Büyük Devletler tâyin edeceklerdi. Rodos ve Oniki Ada'yı İtalyanlar ellerinde tutuyorlardı. Fakat sulhtan sonra bize geri vermeyi kabul etmişlerdi. Yunan işgalindeki adaların da bize iade olunması hususunda İtalyan desteğini temin etmek için, Roma Büyükelçimiz Nabi Bey'e talimat yazdırdım.

Başkumandan Vekili İzzet Paşa, bir umumî harbin arifesinde olduğumuzu söylüyordu. Bu harbe İngiltere katılmazsa, bizim Almanya - Avusturya - İtalya yanında Rusya ve Fransa'ya karşı harbe girebileceğimizi yazıyordu. İngiltere de Fransa ve Rusya'yı desteklediği takdirde böyle bir harbi göze alamazdık. Fakat ben hemen şu sıralarda Rusya'nın Almanya ve Avusturya ile bir harbi göze alabileceğini sanmıyordum. Fikrimce bir umumî harpte tarafsız kalmamız ve vaziyetin inkişafını beklememiz lâzımdı. İşin püf noktası, tarafsız kalıp kalamayacağımız hususuydu.

6 Nisan Pazar sabahı malî meselelerle uğraştım. Donanmamızın ıslahı için tez elden 5 milyon altın bulmamız şarttı. Sonra eski Hicaz Valisi Zihni Paşa ile yeni Basra Valisi Alâeddin Bey, Ticaret Nazırı Celâl Bey geldi:

— Bir İngiliz kumpanyası, var, dedi; Bağdat ve Basra vilâyetlerinde petrol imtiyazı istiyor. Verirsek, bize derhal Brezilya'dan iki zırhlı satın alıp teslime razı!

— Bu gibi serserilerin macera arayan tekliflerine kulak asmayınız, dedim.

SAİT PAŞA'NIN CESARETİ ARTMIŞTI

Hükümet toplandı. Sait Paşa da geldi. Büyük Devletler'e sulh şartlarını kabul ettiğimizi bildiren notanın verilmesinden ve bu haberin gazetelerle ilânından beş gün geçmiş, artık bir ihtilâl korkusu kalmamıştı. Sait Paşa da hükümet toplantısına girecek cesareti iktisap etmişti.

Arnavutluk'taki liselerimizin muallimlerini Mekke ve Medine'de açacağımız 4 yeni liseye nakletmek için Maarif Nazırı Şükrü Bey teklifte bulundu [1]. Reddettim. Evkaf Nazırı, Hicaz'ın Taif şehrinde bir medrese kurmak için 10 000 altın tahsisat istedi Güzel fikirdi, kabul ettim. Böyle bir yüksek medrese için Hindistan ve Mısır Müslümanları da 200 000 altın teberru etmeye hazır olduklarını bildirmişlerdi. Gerçekten Hicaz gibi bir yerde lise açıp Arap memur yetiştirmektense, medrese açmak çok daha münasipti.

Başkumandan Vekili [2] İzzet Paşa, yeni ordu teşkilâtımız için teklif yapıyordu. Hazırladığı lâyihaya göre kaybettiğimiz Rumeli'ndeki 3 kolordu ile 2 müstakil fırka (tümen) ve gene geçen yıl kaybettiğimiz Trablusgarp (Libya)'daki fırka lâğvediliyordu. Bunların yerine

---

(1) 1918 sonuna kadar İmparatorluğun Arapça konuşulan vilâyetlerinde de orta (rüştiye) ve liselerde (idadî ve sultanî) tedrisat tamamen Türkçe idi.

(2) Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi, harp halinde bu unvanı alırdı. Başkumandanlık Padişaha ait sayıldığı için «Başkumandan Vekili» denirdi. Harbiye Nazırı, Başkumandan Vekilinin âmiriydi.

üçer fırkalı 4 kolordu teşekkül edecekti: 2 fırkası İstanbul'da, biri Çorlu'da bulunan I. Kolordu, fırkaları Tekirdağ, Gelibolu ve Balıkesir'de bulunacak II. Kolordu, fırkaları İzmir, Aydın ve Konya'da bulunacak III. Kolordu ve fırkaları Ankara, Eskişehir ve Kastamonu'da bulunacak IV. Kolordu. Doğu Anadolu'daki III. Ordumuzun teşkilâtı da genişliyor, Sıvas ve Diyarbakır'da birer fırka daha teşekkül ediyordu. Arap vilâyetlerindeki ordularımız aynen kalacaktı. Askerlik iki seneye indiriliyordu. Sulh zamanında her taburda iki bölük, her bölükte iki takım, bir taburda 600 kişi olacak, harpte bu miktarlar artacaktı.

7 Nisan Pazartesi sabahı, Bulgarların hemen mütareke yapmaya hazır oldukları katî şekilde anlaşıldı. Tophane'ye gittim. Günde 250 tüfek imal ediliyordu.

Saat on birde saraya vâsıl oldum ve yemeğimi orada yedikten sonra Huzuru Hümayuna çıktım. Hazinei Hassa'nın fazla varidatından maliyeye devredilen 56 000 altının Hereke fabrikasının genişletilmesi ve buna benzer yeni bir fabrikanın kurulması için sarf olunacağını arz ettim. Padişah çok sevindi:

— Bunlar sizin nezaretiniz altında yapılsın, buyurdular [1].

Zatı Şahane, yaverleri Salih Paşa'yı Çatalca'ya gönderip Ordu'ya selâmı hümayunlarını tebliğ etmek arzusunu izhar buyurdular. Kabul ettim.

Atina'dan gelen haberler iyidi. Gayri resmî temas-

(1) Sultan Reşat, bu paranın çarçur edilmemesi imasında bulunmaktadır. Meşrutiyetten önce Hazinei Hassa varidatının tamamı Padişaha aitti. Meşrutiyetten sonra Maliye, Padişah, maaş, tahsisat ve masraflarından artanına el koymaya başladı. Hazinei Hassa varidatı, Osmanoğulları'nın yüzyıllardan beri elde ettikleri emlâkten gelirdi.

lar için Baron von Niska'yı memur etmiştik. Atina'dan dönmüş. Geldi, beni gördü. Venizelos ve sair Yunan devlet adamlarıyla görüşmüş. Hepsi sulhtan sonra bizimle iyi münasebetler kurmaya can atıyorlarmış.

Sırasıyla Avusturya, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya Büyükelçilerini kabul ettim. Avusturya Büyükelçisi Marki Pallaviçini:

— Balkanlılar, Büyük Devletler'in sulh notasına karşı bir tavır takındılar, dedi. Bu, Büyük Devletler'i memnun etmez ve bundan siz kazanırsınız. İtalya ile iyi geçinirseniz, size yardımcı olmaya hazırdır.

Almanya Büyükelçisi Baron von Wangenheim:

— İngiltere'ye itimat etmek caiz değildir, dedi. Suriye sahillerinde huzursuzluk olduğunu haber aldım. İmparator, size bir istihkâm mütehassısı gönderecek.

İngiltere Büyükelçisi:

— Biz Balkanlıları tutmuyoruz ve sizin dostunuzuz, dedi.

Fransa Büyükelçisi Mösyö Bompard:

— Fransa, Balkanlıların tazminat isteklerini artık tasvip etmiyor, dedi. Şu şartla ki, siz bize, Türkiye'den alacaklarımız hakkında malî kolaylıklar gösterin.

İtalyan Büyükelçisi:

— İtalya, Türkiye ile İttifak Devletleri (Almanya - Avusturya - İtalya) arasında bir bağ teşkil edebilir. Ve biz, bu arzudayız. Zira Türkiye'nin bundan sonra kendi kuvvetine dayanarak yalnız başına yaşaması mümkün değildir.

İtalyan Sefirini dikkatle dinledim. Fakat şu sırada İttifak Devletleri'ne fazla yaklaşamazdık. Çünkü İngiltere kuşkulanırdı. Ben ise, İngiltere ile anlaşarak, Kıbrıs'ı geri almayı düşünüyordum.

Rusya Büyükelçisi:

— İran hududu meselesinde gösterdiğiniz anlayış için teşekkür ederim, dedi.

Sadaret müsteşarı Âdil Bey geldi. Irak - Hicaz demiryolu üzerinde görüştük. Demiryolu, Şammar'dan geçecekti. Oraya Mühendis Atâ Bey'i yollamaya karar verdik. Demiryolunu Necid'e doğru da uzatmaya kararlıydık.

Bâbıâli'den Harbiye Nezareti'ne döndüm ve geceyi orada geçirdim.

8 Nisan Salı günü Harbiye Nezareti'nden Bâbıâli'ye geldim. Hüseyin Cahit Bey'i kabul ettim. Bir müddet konuştuk. Sonra Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa geldi. Sulh işlerini bir an evvel elé almamız icap ettiğini söyledi. Hükümet toplantısına girdim. Filipin Adaları Müslümanları'nın geçenlerde halifeleri sıfatıyla Zatı Şahane'ye gönderdikleri heyet hakkında konuştuk. Amerika Birleşik Devletleri (1) Filipin Müslümanları'nın ayaklanmalarından şikâyetçiydi. Filipinler'e bazı din adamları ve din kitapları göndermeye, Amerikalılarla iyi geçinmek nasihatinde bulunmaya karar verdik. Buna karşılık Amerika'dan da bazı meselelerde bizi desteklemesini isteyecektik. Bu hususta Amerikan Sefiri ile görüşmek üzere sadaret müsteşarı Âdil Bey'i vazifelendirdim.

Eski Mabeyn Başkâtibi Halit Ziya Bey, Reşit Saffet Bey'le beraber Paris'e gönderilmişti. Lehimize propaganda yapacaklar ve Fransız umumî efkârını kazanmaya çalışacaklardı. Bu hususta bir hayli muvaffakıyet gösterdiklerini öğrendim.

İstikrazlar ve devletin gelir kaynaklarını hareketе geçirmek hususunda çalışmak icap ediyordu. Ni-

---

(1) Filipinler, 1899'da İspanya'dan ABD'ne geçmişti.

sanın ilk haftasında olduğumuz halde, son iki ayın maaşları henüz ödenmemişti (1). Maaşların 48 saat zarfında ödenmesi çarelerinin aranması için emir verdim.

9 Nisan Çarşamba günü eski Bahriye Nazırı, yeni Berlin Büyükelçimiz Mahmut Muhtar Paşa, veda ziyaretine geldi. 9 maaşını alamadığını, tediyesi için emir vermekliğimi rica etti (2). Bahriye Nazırlığı sırasında Londra'dan satın alınan 9 harp gemisi hakkında Erkânı Harp binbaşısı Nihat Bey'in Divanı Muhasebatça ibra edilmesini istedi.

Bulgaristan'da Kral Ferdinand ve Başvekil Keşof, sulha taraftardılar. Fakat Bulgar ordusunun sulh yapmadan evvel İstanbul'a girmek için teşebbüste bulunulması fikrinde olduğu haberleri geliyordu.

Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Bey geldi:

— İttifak Devletleri camiasına girmeliyiz, dedi. Bu hususta İtalya bize tavassuta hazırdır.

— Evet ama, dedim; bunu yalnız İtalya Büyükelçisi söylüyor. Bu adam diplomasiden yetişmemiş olduğu için, çok vadediyor. Bakalım Roma, onunla aynı fikirde mi? İtalya'nın isteği, Libya'da İtalyanlara mukavemette devam eden Şeyh Sünusî nezdinde, İtalya lehine tavassut etmemizdir. Bize bu tavassutu yaptırdıktan sonra, bizi yüzüstü bırakması ihtimal dahilindedir (3).

---

(1) Maaşların zamanında ödenmemesi, II. Abdülhamit'in düşmesinin en mühim sebeplerinden biriydi.

(2) Mahmut Muhtar Paşa, babası ve zevcesi tarafından, İmparatorluğun en zengin adamlarından biriydi. Aile serveti, milyonlarca altına baliğ oluyordu.

(3) Netekim İtalya, 2 yıl sonra müttefikleri Almanya ve Avusturya'yı da yüzüstü bırakmış ve İtilâf Devletleri safında Cihan Harbi'ne katılmıştır.

Eski Evkaf Nazırı Azımzade Mehmet Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir mektup yazarak, Beyrut ve Suriye vilâyetlerinde ıslahat yapılması icap ettiğini ileri sürmüş.

Viyana Büyükelçimiz Hilmi Paşa, mektubun kimin tarafından yazıldığını söylemiyor, yalnız mealini bildiriyordu. Fakat ben, Mehmet Paşa tarafından yazıldığını tahmin ettim.

İzzet Paşa, Erkânı Harp Binbaşısı Damat Hafız Hakkı Bey'den şikâyet ediyordu.

Bu ittihatçı zabit, kendisinden habersiz gece taarruzu yapmış ve mühim telefat vermiş. Hafız Hakkı Bey'i bana göndermesi için, Başkumandan Vekili'ne emir yazdım.

10 Nisan Perşembe günü gene Bağdat - Mekke demiryolu üzerinde çalıştım. Bu demiryolunu biz yapacaktık. Gerçi Almanlar ve İngilizler de bu işe tâlipti. Fakat bizim yapmamız daha münasipti.

İngiltere'ye sipariş ettiğimiz zırhlı için Armstrong-Wikers firması daha 12 ay mühlet istiyordu. Bu mühlet mübalâğalıydı. Tersane işçilerinin grev yaptıkları doğruysa da, bu grev, işleri bu kadar geri bırakmak için sebep teşkil etmiyordu. Zırhlının inşasına nezaret eden Bahriye Binbaşısı Mühendis Vasıf Bey'e, firmayı sıkıştırması için emir verdim.

Anlaşmaya göre firma, her gecikme günü için bize 100 altın tazminat ödeyecekti. Fakat bu meblağın hiçbir ehemmiyeti yoktu (1).

(1) Bu, Reşadiye zırhlısı —ki, dünyanın en büyük harp gemilerinden biri olacaktı— hiçbir zaman İngiltere tarafından Türkiye'ye teslim edilmedi. Bu hususta İngiltere hükümeti, Armstrong firmasına tesir ediyordu. İngiltere, önce Yunanistan'ı ezip Ege Adaları'nı geri alacağımızdan, sonra da Almanya ile birleşeceğimizden korkuyordu.

Birkaç günden beri bizi işgal eden bir mesele de, şimdi Beylerbeyi Sarayı'nda oturan eski Hakan II. Abdülhamit'in zevcelerinden ve Şehzade Nureddin Efendi'nin annesi Behice Hanımefendi'nin Nişantaşı'ndaki eski konağını cebren işgal etmesiydi. Konağı, Meclisi Mebusan Reisinin ikametine tahsis etmiştik. Behice Hanımefendi, bunu tanımamış ve geçenlerde bir gün konağa girip yerleşmişti. Ne yaptıksa bu hanımı konaktan çıkaramadık. Konağa yiyecek ve içecek sokulmasını dahi yasak ettik. İstanbul muhafızı Cemal Bey, Hanımefendi'yi zorladı. Fakat Behice Hanım'ı eski konağından çıkarmak kabil olmadı. Hâdise duyuldu ve iyi tesir bırakmadı. Rusya ve Almanya Büyükelçilerinin bile bir kadını bu kadar zorladığımız için bizi ayıpladıkları duyuldu. Neticede iş öyle bir safhaya geldi ki, padişaha müracaat etmekten başka çare kalmadı. Eski Hakanın zevcesi ve ileride tahta geçmesi muhtemel bir şehzadenin annesini, kolundan tutup sokağa atamazdık (1).

Zatı Şahane bile bu işe karışmak istemedi. Yalnız, zevcesine nasihatte bulunması için, büyük biraderi eski Hakan Sultan Abdülhamit'e müracaat edilmesi hakkında izni hümâyun sadır oldu. Sultan Hamit'e adam yollandı. Konaktan çıkması için Hanımefendi'ye hitaben yazılı bir emir istendi. Eski Hakan:

— Böyle bir şey yazamam, demiş; şimdi aile meseleleriyle büyük oğlum Selim Efendi uğraşıyor, ona gidin!

Şehzade Selim Efendi'ye gidildi. Bu işe karışamayacağını söylediği gibi üstelik benim hükümet tarzımı

(1) Behice Hanımefendi, II, Abdülhamit'in 4. ikbali idi. 1882 doğumlu olduğuna göre, bu sırada 31 yaşında genç bir kadındı. Oğlu, Şehzade Ahmet Nurettin Efendi (1901 - 1944)'dir.

beğenmediğini de ilâve etmiş. Başmâbeyinci'ye müracaat edilmiş. O da «karışamam« demiş. Sonunda tekrar padişaha gidilmiş:

— Hanımefendi'ye emlâki hümâyundan Maslak Köşkü'nü vereyim de buyursunlar; Nişantaşı'ndaki konaktan çıksın.

İstanbul Muhafızı Cemal Bey, Polis Müdürü, eski Hakanın Başmuhafızı Ahmet Rasim Efendi, Dahiliye Nazırı, hep beraber gelip, yukarıda hulâsa ettiğim vakaları anlattılar. Ben bu işe ehemmiyet veriyordum. Hanımefendi'yi cebren işgal ettiği konaktan çıkarmak lâzımdı. Zira Behice Hanım'ın bir taraflardan teşvik gördüğünü sanıyordum. Bu teşvikin Vahîdeddin Efendi'den gelmiş olması muhtemeldi.

Bugün gelen haberlere göre Petersburg'da Çar hükümeti, halkın Bulgarlar lehine nümayiş yapmasını yasaklamış. Bu, bizim lehimize bir şeydi. Demek ki Rusya'da hükümet, panslavist cereyanı durdurmaya muvaffak olmuştu.

11 Nisan Cuma sabahı İzzet Paşa'dan bir telgraf geldi. Donanma'nın Ordu'yu desteklemediğinden şikâyet ediyordu. Diğer taraftan, Yunan donanmasının tek zırhlısı olan Averof'un Bozcaada'da kazaen karaya oturduğu bildiriliyordu. Donanmaya, derhal vaziyetten faydalanmasını ve Yunan zırhlısını batırmasını emrettim. Fakat bu işi göze alacak fedakârlar nerede?

Harbiye Nezareti'nden sonra cuma selâmlığına gittim. Selâmlıktan sonra huzura kabul olundum. Oradan Veliahdı ziyaret ettim. Birçok siyasî meseleler sordu ve geniş izahat verdim. Söylediklerimi can kulağıyla dinliyor ve siyasî meseleleri iyi kavrıyordu. Bu husus üzerimde iyi tesir yaptı. Bilhassa Türkiye ile alâkalı meselelerde İngiltere ile Almanya'yı uzaklaş-

tırmaya çalışacağımı söyleyince takdir gösterdi. Bu suretle iki saat görüştük. Karşı yakaya geçtim. Üsküdar'daki evime gittim.

12 Nisan Cumartesi sabahı Harbiye Nezareti'ne geldim. İzzet Paşa gene Donanmanın ataletinden bahsediyor ve kumandanını değiştirmemi istiyordu. Bahriye Müsteşarı Rüstem Paşa'yı çağırdım. Böyle bir değişikliğe taraftar olmadığını söyledi. Barbaros ve Turgut Reis zırhlılarının ıslaha muhtaç olduğunu ilâve etti. Halbuki donanmamızın İngiliz mütehassısı Miralay Elyot Bey, zırhlıların kullanılacak vaziyette olduğuna dair rapor vermişti. Raporu okuyunca canım sıkıldı. Bahriye zabitlerini azarladım.

Saat on birde Babıâli'ye geldim. Azımzadeler (1), Beyrut vilâyetinde ıslahat yapılması için telgraf üstüne telgraf gönderiyorlardı. Fakat istedikleri ıslahat, bir çeşit dahilî muhtariyete benziyordu. Beyrut Valisi, Hıristiyan ahalinin pazar günleri dükkânlarını kapamak istediklerini, böyle bir şey yaparlarsa asker kullanıp mâni olacağını bildiriyor, bu hususta emrimi soruyordu. Böyle asayişi ve hükümet otoritesini bozmaya teşebbüs edenleri derhal divanı harbe vermesini ve askerî mahkemeden iki saat içinde ceza kararı almasını yazdım. Şiddetli tedbirler almadığımız takdirde, iş büyüyebilirdi.

Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa geldi. Bulgarların, Edirne'de ele geçirdikleri ağır toplarımızı Çatalca'ya taşıdıkları hakkında nazarı dikkatimi çekti.

---

(1) XVII. Asır ortalarında Konya'dan Suriye'ye gidip yerleşmiş olan Azımzadeler (Kemikoğulları), 1724 ile 1807 arasında 83 yıl Suriye Valiliğini ellerinde tutup ülkede büyük nüfuz kazanmışlardı. Bu aileden yüze yakın paşa yetişmiştir.

Eski Meclis Reisi Halil Bey geldi. İtalya vasıtasıyla İttifak Devletleri'ne yanaşmamız lüzumundan bahsetti. Bu hususta Selânik Mebusu Emanuel Karasu Efendi'nin (1) tavassut edeceğini söyledi:

— Karasu Efendi geveze bir adamdır, dedim; bu gibi işlerle vazifelendirmemiz doğru olmaz. Mesele İtilâf Devletleri'ne aksederse iyi olmaz.

Kanunu Esasî meseleleri üzerinde de çalıştım. Kanunu Esasî'nin her hangi bir maddesini değiştirmek için, mebusların üçte ikisinin reyi kâfi geliyordu. Biz, madde değiştirilmesi işinin ancak bir müessisan meclisinin yapması doğru olacağını düşünüyorduk (2).

Edirne Valisi Halil Bey, Edirne'deki zabit ve memurlarımızın maaşları için 5.000 altın istiyordu.

Maliye Nazırı, pazartesi günü göndereceğini söyledi:

Donanmamızdaki İngiliz mütehassıslarından Lipus Paşa geldi. Dedi ki:

— Türk donanmasının bir iş görememesinin sebebi, 9 ay içinde 4 Bahriye Nazırı ve 4 donanma kumandanı değiştirilmesidir. İngiltere, Türk donanmasını kuvvetlendirecek zırhlılar satmak istemiyor. Ancak Royal Sovereign tipi zırhlılar satabileceğini bildirdi ki, bu tip zırhlılar, Barbaros ve Turgut Reis zırhlılarından daha eski ve daha kullanışsızdır. Binaenaleyh satın almanızı tavsiye etmem.

13 Nisan Pazar sabahı Harbiye Nezareti'nde Yemen vilâyetimize ait işlerle uğraştım. Bu hususta Ye-

(1) Sonradan İtalya'dan pek büyük bir rüşvet aldığı ileri sürülmüştür. Aslen Yahudi'dir. Abdülhamid'e hal'i tebliğ eden dört kişilik heyetteydi.

(2) Milletvekillerinin teşriî salâhiyetlerini geniş ölçüde sınırlayan bu proje, İttihatçıların iktidarlarını ebedî kılmak niyetinde olduklarını göstermektedir.

men'i iyi tanıyan sınıf arkadaşım Mirlivâ Mustafa Remzi Paşa ile görüştüm.

Bâbıâli'ye geldim. Müdafaai Milliye Cemiyeti ikinci reisi Hulûsi Bey geldi. Müfrit İttihatçı olan dahiliye ve maarif nazırlarını değiştirirsem, halktan daha çok iane toplanmasının mümkün olduğunu söyledi. Zira İttihatçılar'ı sevmeyenler, para vermek istemiyorlarmış. Dahiliye Nazırı Âdil Bey'in, kayınbiraderini Şam Valisi yapmasının iyi tesir bırakmadığını anlattı.

Beyrut Valisi'nden mufassal bir şifre geldi. Bu pazar sabahı şehirdeki hemen bütün dükkânların kapandığını bildiriyordu. Bunun sebebini sormak üzere, İngiliz, Fransız, Rus ve Amerikan konsolosları, Vali'yi teker teker ziyaret etmişler. Valinin fikrine göre İngiltere ve Fransa, Arap milliyetçilerini desteklemektedirler. Hattâ Fransız konsolosu, hükümetinin bu tutumunu açıkça ileri sürmüş. Derhal hariciye ve dahiliye nazırlarını çağırdım. Onlarla beraber maliye ve nafia nazırları da geldi. Bu sabahki hâdiseleri anlatan Beyrut Valimizin telgrafını gösterdim. Hemen ardından hükümet toplantısı başladı.

İngiliz dostluğunu kazanmamızın şart olduğunu ileri sürdüm. Aksi takdirde birkaç ay önce Yunanlıların işgal ettikleri Ege adalarımızı kurtaramazdık. Rusya'nın Doğu Anadolu'dan gelen tehditleri de gittikçe gücünü artırıyordu. İngiltere, 1878 muahedesine göre Anadolu'da Rusya tarafından tecavüze uğradığımız an, donanma göndererek bize yardıma mecburdu. Kıbrıs'ı, bu şartla muvakkaten İngiltere'ye bırakmıştık. Fakat acaba bir Rus tecavüzünde İngiltere, gerçekten böyle davranır mıydı? Böyle davranacağına dair İngiltere'den söz almak ve altına imza koyduğu muahedeyi iyice hatırlatmak lâzımdı. Kıbrıs muahedesi canlandırılırsa esasen Rusya, bize tecavüze cesaret edemezdi. An-

cak İngiltere, Rusya'ya iyiden iyiye yaklaşıyordu. Alman tehdidi karşısında İngiltere, başka çare görememiş, eski düşmanı ve rakibine yanaşmıştı. Onun için İngiliz dostluğunu, hattâ ittifakını, dikkatli, yavaş ve mahcubane bir şekilde kazanmamız icap ediyordu. İngiltere, İttihat ve Terakki'yi sevmiyordu. Bunu kabine arkadaşlarıma ima ettim. Fakat anlamamazlıktan geldiler. Şûrayı Devlet Reisi Eski Sadrazam Sait Paşa, bu hususdaki fikirlerimi tasvip etti. Fakat çok ihtiyatlı bir yaklaşma icap ettiğini söyledi.

Maarif Nazırı koyu İttihatçı Şükrü Bey, yabancıları dahilî işlerimize karıştırmamak hususunda çok dikkatli olmamız icap ettiğini, ecnebilerden ne yardım umduksa aksinin zuhur eylediğini ileri sürdü. Genç ve tecrübesiz Şükrü Bey, aşırı bir milliyetçiydi ve ecnebilerden nefret ediyordu. Kendisini azarladım. Bunun üzerine benden izin almadan hükümet toplantısını terk etti. İstifa edeceğini sandım. İstifa ederse cidden memnun olacaktım. Zira bu adamla çalışmak benim için gittikçe imkânsız hale geliyordu. Sait Paşa'yı ikna edebilsem, diğer nazırlar da yumuşayacaklardı. Fakat Sait Paşa, kaypak ve müstereddit konuşuyordu.

Müzakereyi başka güne bıraktım. Sait Paşa, mesuliyet altında kalacağını derhal anladı. Zira Ege adalarımızı kurtarabilmemiz bahis mevzuu idi.

Beyrut Valisi'nden bir telgraf daha geldi.

Diyordu ki:

«Beyrut'ta dükkânların kapanmasını teşvik eden 5 şahsı tevkif ettim. Fakat bir daha böyle harekette bulunmayacaklarına yemin ediyorlar. Salıvereyim mi?»

Salıvermesini bildirdim. Bâbıâli'den, geceyi geçirmek üzere Harbiye Nezareti'ne geldim. İzzet Paşa'dan bir şifre gelmişti. Ziya Paşa ile 1. Bulgar Fırkası Kuman-

danı General Toçef'in mütareke kararına vardıklarını ve ateş kesildiğini bildiriyordu.

14 Nisan Pazartesi günü Harbiye Nezareti'nden Bâbıâli'ye geldim. Sırasıyla Avusturya, Fransa, Rusya, İtalya, İngiltere ve Almanya Büyükelçilerini kabul ettim. Fransa sefiri Mösyö Bompard :

— Beyrut'taki âsayişsizlik meselesinde Fransa'nın parmağı yoktur, dedi.

İtalyan Sefiri, İzmir'de bir İtalyan'ın tevkif edilmesinden şikâyet etti. İngiltere Sefiri, İran'ın Muammerâ kasabasına (1) nüfuz ettiğimizden dolayı dikkatimi çekti. En son gelen Alman sefiri Baron von Wangenheim, pek çok oturdu. Uzun uzun konuştuk.

Dün tahmin ettiğim vechile Maarif Nazırı Şükrü Bey, istifanamesini takdim etti. İstifanamesinde, dahilî siyasette benimle aynı fikirde olmadığını, benim takip ettiğim siyaset sonunda yabancı kavimlerle meskûn vilâyetlerimizin muhtariyete kayacaklarını söylüyordu.

Alman Büyükelçisi çıkar çıkmaz içeriye Dahiliye Nazırı Hacı Âdil Bey girdi:

— Şükrü Bey'in istifasını kabul buyurmayınız, dedi; kabinenin za'fını gösterir.

İstifayı kabul edeceğimi söyledim. Bu adamla çalışmama imkân yoktu.

15 Nisan Salı sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Selefim Kâmil Paşa'yı tekrar sadarete getirmek için entrikalar dönüyordu. İş Zatı Şahane'ye kadar aksetmişti. Sonra Atina'dan rapor geldi. Venizelos, sulhtan sonra Türkiye ile sıkı bir işbirliği yapmak istiyordu.

---

(1) Şattularab'ın doğu kıyısında ve Abadan'ın pek yakınındadır.

Bâbıâli'ye gelip hükümet toplantısına girdim. Arapça konuşan vilâyetlerimizde bazı durumlarda Arapça'nın kabul edilmesine karar verdik. Şöyle ki: Bundan böyle istidalar Arapça yazılabilecek, mahkemede Türkçe bilmeyenler Arapça konuşabilecek, bu lisanla ilânlar verilebilecekti. Bu vilâyette iptidaî, rüşdiye, idadîlerde Türkçe ile beraber Arapça'nın da tedris dili olmasına tedricen çalışılacaktı. Arap vilâyetlerimizdeki yüksek mekteplere gelince, buralarda tedrisat tamamen Türkçe olacak, fakat yardımcı lisan olarak Arap dili ve edebiyatına daha ehemmiyet verilecekti. Bu kararların tatbikatının neticelerini görmek için, sulhtan sonra Suriye vilâyetine gidecektim.

Bugünkü hükümet toplantısına Şükrü Bey gelmedi. Halbuki Kanunu Esasî mucibince, istifasının resmen kabulüne kadar kabineye devamı icap ediyordu. İşte Meşrutiyetçi şımarık gençlerimiz böyle adamlardır!

16 Nisan Çarşamba sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştıktan sonra Beyoğlu'nda berbere gidip saçımı kestirdim. Oradan İtalya Büyükelçisini ziyaret ettim. İtalya'nın, Almanya ve Avusturya gibi Türkiye'nin istikbalinin iyiye doğru gideceğinden emin olduklarını, fakat Fransa'nın tamamen akşi fikirde bulunduğunu söyledi. Sonra ilâve etti :

— Rusya da Fransa gibi aleyhinizdedir. İngiltere ortadadır. İtalya, İngiltere ile Almanya'nın arasını bulmayı çok ister. Bu gerçekleşirse, Avrupa siyaseti yeni bir safhaya girer.

Bâbıâli'ye geldim. Kendi kendime düşündüm. Hiç olmazsa sulha kadar kabinede bir anlaşmazlık çıkma-

ması icap ediyordu. Maarif Nazırı Şükrü Bey'i çağırdım. İstifasını kabul etmediğimi söyledim. Hükümette kalmaya razı oldu (1).

DONANMANIN DURUMU

Saat ikide Başkumandan Vekili İzzet Paşa, Mahmud ve Ziya Paşalarla beraber geldi. Bahriye Nazırı Mahmud Paşa'ya, Yunan donanmasını niçin imha edemediğimizi sordum. Zira bizim donanmamız, sayıca, topça daha üstündü. Yalnız Yunanlılar'ın Averof zırhlısı tehlike yaratıyordu. Bir de Yunan bahriyelisi bizimkinden daha iyi talim görmüştü. Fakat Yunan donanmasını alt edemeyişimize asıl sebep, donanmamızın başında muktedir bir kumandanın olmamasıydı. Barbaros zırhlısı süvarisi Bahriye Kaymakamı Ârif Bey'in cesur ve muktedir bir denizci olduğu söylendi. Ben de aynı fikirdeydim. Fakat onu donanmanın başına geçirmek hususunda bir karar veremedik. Nihayet İzzet ve Mahmud Paşaların, Nilüfer vapuruyla Çanakkale'ye gidip Donanmayı teftiş etmeleri ve vaziyeti yerinde görmeleri kararlaştırıldı.

Donanmamızı behemehal dünyanın büyük donanmalarından biri haline getirmemiz icap ediyordu (2). İngiltere tezgâhlarında 23 000 tonluk Reşadiye zırhlımız inşa ediliyordu ve dünyanın en büyük ve modern birkaç harp gemisinden biri olacaktı. Böyle 2 zırhlı da-

(1) Mahmut Şevket Paşa'nın da İttihat ve Terakki'den ürkmeye başladığı görülmektedir. Hâtıralarını günlük not halinde, yani tarihçi için ideal olan tarzda tuttuğu için, hislerinin ve düşüncelerinin seyri çok iyi takip edilmektedir.

(2) İlk merhale, Rusya'nın Karadeniz donanması ile Yunan donanmasının toplamından üstün bir donanmaya sahip olmaktı.

hâ yaptırır veya satın alırsak, vaziyetimiz mükemmel duruma geçerdi. Arkadaşlar 27 000 tonluk zırhlıdan bahsettilerse de, bunun bizim için lüzumu yoktu [1]. 5.600 tonluk 2 kruvazör, 1.500 tonluk iki muhrip, 1.000 tonluk bir torpido, 500 tonluk iki tahtelbahir (denizaltı), bir havuz, ihtiyaçlarımız arasındaydı. Bu proje için 9 milyon altın lâzımdı. Bizim şimdi elimizde donanma tahsisatından 900 000 altınımız vardı. Fakat 9 milyon altın bulmamız mümkündü.

Hükûmet toplandı. Eski Evkaf Nazırı Hayri Efendi'nin [2] riyasetindeki bir heyetin Doğu Anadolu'ya gönderilmesi ve heyetin emrine 120 000 altın verilmesi kararlaştırıldı. Heyet, bu mıntakadaki Kürtlerle Ermenilerin arasını bulacaktı.

Hükümet dağıldı. Dahiliye Nazırı Âdil Bey'le yalnız kaldık. Dedi ki:

— Kâmil Paşa, Mısır'dan İstanbul'a dönmek için bizden müsaade istiyor. 80 yaşındaki bu adam, hâlâ sadrazamlık peşinde koşuyor.

Zatı Şahane'nin Sertabibi Dr. Hayri Bey, Mısır'a gidiyordu. Onun vasıtasıyla Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa'ya sert bir şekilde şifahî nasihatte bulundum. Hidiv'in böyle bir nasihate ihtiyacı vardı.

17 Nisan Perşembe günü, eski Adliye Nazırı Necmettin Molla, beni Harbiye Nezareti'nde ziyaret etti. Kendisini Bağdat Valiliğine tâyin etmiştim. Dedim ki:

— Size Bağdat Valiliğine ilâveten bir de Irak ül-

---

(1) Bu sırada (1913) yeryüzünde İngiltere'den başka hiçbir devletin 27 000 tonluk harp gemisi yoktu.

(2) Sonradan Şeyhülislâm olmuş ve İmparatorluğun dinî teşkilâtında geniş ölçüde ve pek başarılı şekilde ıslahat yapmıştır. Suat Hayri Ürgüplü ile eski milletvekillerinden Dr. Avukat Münip Hayri Ürgüplü'nün babasıdır.

kesini teşkil eden 3 vilâyetimizin, yani Bağdat, Basra ve Musul vilâyetlerinin umumî müfettişliğini vermek istiyorum. Kabul buyurur musunuz?

— Kabulde tereddüt ederim, şeklinde cevap verdi; vilâyetlerimiz o kadar geniş ve valilerimizin salâhiyetleri o derece büyük ki, bir de bu vilâyetlerden bir kaçını bir araya toplayıp umumî müfettişlikler ihdasında mahzur görürüm. Böyle zor bir işi de almak istemem.

— Evet vilâyetlerimiz çok geniş, valilerimizin salâhiyetleri de büyük. Fakat memleketimizin azameti, mesafelerin uzaklığı, nakil vasıtalarımızın azlığı, beni bütün devleti 6 umumî müfettişliğe ayırmayı düşündürüyor.

İngiltere'de inşa edilen Reşadiye dretnot zırhlımızın bir aynını da, Almanya'ya ısmarlamaya karar verdik (1).

Bâbıâli'ye geldim. Deustche Bank müdürü Hofman'ı beni bekler buldum. Dedi ki:

— Brezilya,21 000'er tonluk 2 zırhlı ile 1 100'er tonluk 4 torpidobot satıyor. Hepsi için 73 milyon frank istiyorlar. Satın alır mısınız?

Bahriye Nazırı ile görüşeceğimi söyledim. Rusya Sefareti baştercümanı Mandelstam geldi. Bulgaristan namına her zaman Rusya konuşurdu. Gene öyle oldu. Sonra Avusturya-Macarsitan Büyükelçisi Marki Pallaviçini'yi kabul ettim. Sulhtan sonra Çatalca, Tekirdağ ve İstanbul civarında yapacağımız tahkimattan konuştuk. Hududumuz bir anda Adriyatik Denizi'nden

(1) Sultanosman zırhlısı ki, sonradan Almanya'ya değil, İngiltere'ye sipariş verilmiş, aynen Reşadiye'nin âkıbetine uğramış her ikisi de inşa edildiği halde, Dünya Savaşı çıkınca, İngiltere donanmasına katılmıştı.

Doğu Trakya'ya çekilmiş, İstanbul'a iyice yaklaşmıştı. Yeni askerî projelerimizi bu esas üzerine yapmaya mecburduk. Askerî ve iktisadî kalkınmamız için Almanya, Avusturya, belki İtalya'nın bize yardım edeceği anlaşılıyordu. İngiltere ile uyuşup da Doğu Anadolu'daki Rus emellerinin önüne geçebilirsek, devletimizin istikbali tam mânasıyla garanti altına alınmış olacaktı.

Hükümet toplantısına katıldım ve Saraya gittim. Şehzade Nurettin Efendi'nin annesi Hanımefendi'yi bugün cebren işgal ettiği Meclis Reislerine tahsis kılınan Nişantaşı'ndaki konaktan çıkarabildik.

Zatı Şahane, Hanımefendi'ye, ömrünün sonuna kadar oturmak müsaadesiyle Maslak Köşkü'nü verdi.

KÂMİL PAŞA'NIN TEKLİFİ

Zatı Şahane bana dedi ki:

— Mısır'daki selefiniz Kâmil Paşa'dan haber aldım «Mahmut Şevket Paşa'nın bana hürmeti vardır. Onunla beraber çalışarak bu memleketi kurtarabiliriz» demiş. Anladığıma göre kendisi gene sadrazam olmak istiyor. Siz de Harbiye Nezaretini deruhde buyuracaksınız.

Kâmil Paşa, anlaşılan hâlâ sadaret peşinde koşuyordu. Entrikalarının ardı kesilmiyordu. Mısır'dan bile sadareti koparmak için çalışmaktan geri durmuyordu.

Beni de lûtfen Harbiye Nezaretinde bırakıyordu. İktidarsızlığıyla birleşen şu ihtirası, nefrete şayandı. Zatı Şahane'ye dedim ki:

— Bu memleketin kurtulması veya kurtarılması, için, önce Cenabı Hak, Kâmil Paşa'nın canını almalıdır. Bu adam, memleket için en büyük musibettir. Mem-

lemet için en büyük musibet Kâmil Paşa'dır. Hayatı entrikalarla doludur. Mahmut Muhtar Paşa'ya oynadığı oyunu bana da oynamak istiyor. Fesadın kaynağı olan adam ölmelidir ki, memleket kurtulsun. Eskiden kendisini şahsen tanımadığım için hakkında hürmet gösterirdim. Dördüncü sadaretinde şahsen tanıdım ve bu hürmet hissimi tamamen kaybettim. Çünkü dirayetsiz, ilimsiz, tahsilsiz, eski bir Türk paşasıdır. Fazileti varsa, bu eskiliğinden ibarettir. Kendisine hiçbir veçhile hürmetim yoktur. Hiçbir kabinede onunla teşriki mesai etmeyi aklımdan geçirmem. Sadrazam olursa, başka bir bendesini Harbiye Nazırı yapsın.

Bunun üzerine Zatı Şahane, sözü ileri götürmedi.

— Meclisi Mebusan ne zaman toplanacak, intihabat ne zaman olacak? diye sordu.

— Harp içindeyiz, dedim; şimdi intihabatın, Meclisi Mebusan'ın sırası değildir. Şimdi Meclis toplanırsa her kafadan bir ses çıkar, memlekette kargaşalık olur. Sulh olsun, askerimizi terhis edelim, dahilde sükûn sağlansın, elbet intihabatın da zamanı gelir.

TERSANEYİ BÜYÜTMEK FİKİRLERİ

18 Nisan Cuma günü öğle yemeğini evimde yedim. Çoktan beri eve uğramamış ve iki haftadan beri yıkanmamıştım.

Harbiye Nezareti'ne gittim. Bahriye müsteşarı Rüstem Paşa'yı çağırdım. Zırhlılardan başka, satın almaya karar verdiğimiz kruvazör, tahtelbahir ve sair harp gemiler hakkında görüştük. Haliç Tersanesi'ni de, İngiltere'nin Armstrong tersanelerini örnek alarak genişletmek istiyorduk. Bu suretle bazı harp gemilerimizi kendimiz yapabilecektik. Bu hususta Armstrong

müessesesi bize hizmet etmeye hazırdı. Satın alacağımız gemiler meselesini gayetle gizli tutması için Rüstem Paşa'ya emir verdim.

Avusturya Başkonsolosluğuna gittim. Birçok davetli, bu arada Avusturya ve İran Büyükelçileri vardı.

İran Sefiri, hudut tashihinde gösterdiğimiz kolaylık ve anlayıştan dolayı teşekkür etti.

Avusturya Sefiri ise İttifak Devletleri'nin (Almanya - Avusturya - İtalya), sulhtan sonra Türkiye, Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'yı da ittifak dairelerine almak istediklerinden bahsetti. Bu suretle gittikçe güç kazanan İtilâf bloku ve Slav ihtiraslarına karşı koymak mümkün olacaktı. Sırbistan tabiatıyla bu ittifaktan hariç tutulacaktı. Karadağ da öyle. Fakat Romanya ve Yunanistan, Slav değillerdi ve Slavlar'dan ürküyorlardı. Bulgaristan gerçi Slav'dı; fakat bu devletin nüfusunun üçte biri Türk'tü. Bu harpteki kazançlarından sonra, fazlasıyla Türk nüfusu içine alıyordu. Üstelik Sırbistan ile düşmandı. Yunanistan, hattâ Dobruca meselesinde Romanya ile birçok ihtilâfı vardı. Umumî vaziyet öyle gösteriyordu ki, Bulgaristan, Rusya'dan ayrılmaya mecbur olacaktır. Acaba böyle bir ittifak teşekkül edebilir mi?

Gece evime geldim ve misafirlerimi kabul ettim. Vahîdeddin Efendi Hazretleri'nin, sarayını muhasara altında tutmamıza rağmen, siyasî mahiyette ziyaretler kabul etmekten vazgeçmediğini öğrendim. Efendi'nin bir şeyler yapması ihtimali pek yoktu. Belki de sırf bizi kuşkulandırmak, rahatsız etmek ve korkutmak için siyasetle uğraşmaktan vazgeçmiyordu.

İttihat ve Terakki, hükümeti desteklediği halde, benim devlet işlerini kendilerine haber vermediğimden dolayı şikâyetçiydi. Fırkanın, beni lider yaparak, tamamen iktidara yerleşmek istediğini hissediyordum.

Belki bu şekilde İttihat ve Terakki'nin idaresini elime almam mümkün olacaktı.

SADRAZAMIN GOEBEN'İ ZİYARETİ

19 Nisan Cumartesi günü Harbiye Nezareti'nden, İstanbul'u ziyaret etmekte bulunan Almanların Goeben zırhlısına gittim. Rıhtımda Tophane'ye uğradım. 100 000'den fazla tüfek imal edilmişti. Orduya dağıtılabilecek vaziyette bekliyordu. İmalât iyiydi ve tüfeklerin, mavzer tüfeklerinden hiçbir farkı yoktu. Goeben'de (1) merasimle karışlandım. 9 ay önce denize indirilmiş olan bu zırhlı, muazzam bir harp gemisiydi. Efradı da çok iyi talim görmüştü; makine gibi hareket ediyorlardı. Sürati 30 mildi. Gemide 1 040 nefer ve 32 zabit vardı. Bu, dikkatimi çekti. Halbuki bizim Barbaros ve Turgut zırhlıları daha küçük olduğu halde, 70' ten fazla zabitleri vardı. Goeben'in süvarisi Amiral Trumli idi. Pek zeki ve faal görünüyordu. Bir de bizim Tahir ve Ramiz Beyler gibi süvarilerimizdeki ataleti düşündüm ve aradaki farka üzüldüm. Her taraf gayet temizdi. Bu muazzam harp makinesinden çıktığım zaman, Almanların çalışkanlığına hayran olmuştum.

LONDRA BÜYÜKELÇİSİNİN TELGRAFI

Büyük devletler, Ege Adaları hakkında karar vermeden önce, 2 dretnot zırhlı ile birkaç küçük geminin elimizde bulunması çok iyi olurdu. Büyük devletler, adaları Yunanistan'a bırakmak isterlerse, müdahale

(1) Yavuz zırhlısı.

edebilirdik. Ancak tam bu sırada Londra Büyükelçimiz eski sadrazam Tevfik Paşa'dan gelen bir telgraf, midemi bulandırdı. Armstrong - Wikers tersanelerinin müdürlerinden Vir'i gizlice İstanbul'a çağırmıştım. Mister Vir, Tevfik Paşa'ya demiş ki:

— Sadrazam Paşa, benim gizlice İstanbul'a gitmemi istemiş. Ben İstanbul'a gidince, bütün Avrupa, bunun sebebini tahmin edecek. Türkiye'nin yeni gemi siparişleri vermek istediğini anlayacak. Mamafih Sadrazam Paşa emirini tekit ederse İstanbul'a gitmeye hazırım!

Bu mesele zihnimi tırmaladı. Ticarî bir müessese olan bu firmanın bizi bu kadar düşünmesi acayipti. Acaba İngiliz hükümeti firmaya tesir mi ediyordu? İngiltere hâlâ kudretli bir donanmaya malik olmamızı istemiyor muydu. Eğer böyleyse, Brezilya'nın teklif ettiği zırhlıları almaktan başka çare yoktu. Almanlardan gemi alamazdık. Çünkü Almanya, kimse için harp gemisi yapmıyor, donanmasını bir an önce İngiltere donanmasının kudretine yaklaştırmak için, akıl almaz bir faaliyet gösteriyordu.

Hükümet toplantısına girdim. Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa 200 000 altın tahsisatı mesture istedi. Maliye Nazırı, itiraz etti. Muhaliflerimizin böyle şeyleri yakalamak için pusuya yatmış olduklarından bahsetti. Fakat bu mütalâaya ehemmiyet vermedim. Dedim ki:

— Evvelce çalmadığımız halde bize «hırsız» dediler. Yoksa eğer Kâmil Paşa bizim beş paralık hırsızlığımızı tesbit etseydi, bizi hapisanelerde mahvederdi. Ben memleketi kurtarmak için, ölümü dahi göze almış bir adamım. Böyle şeylerden korkmam!

«Ölüm» kelimesini zikredince, ihtiyar Sait Paşa'nın irkildiğini hissettim. İngiltere'nin, Basra Körfezi'

nde hâkimiyetimiz altında bulunan küçük adalara da tasallût ettiği bahis mevzuu oldu.

Akşam Talât Bey geldi. Zatı Şahane'nin bana Kâmil Paşa hakkında söylediklerini anlattım. Daha birçok meseleyi müzakere ettik.

20 Nisan Pazar sabahı Harbiye Nezareti'nde Kont Ostrorog'u kabul ettim. Sonra Mösyö Salem geldi. Şeyh Sünusi'yi, İtalya'ya baş eğmesi için tazyik etmemizi istiyordu. Sıhhiye umum müdürünü, sonra Harbiye Nezareti Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'yı kabul ettim. Garp Ordusu Kumandanı Ali Rıza Paşa'nın Sırplılardan kurtarabildiği 21 000 küsur askeriyle Arnavutluk'ta Avlonya'ya geldiğini haber verdi. Bu askerlerimizi bir an önce İstanbul'a getirmenin çarelerini aramamız lâzımdı. Cavit Paşa ise, Arnavutluk'un Osmanlı toprağı olduğunu ileri sürüp, muvakkat Arnavut hükümetini silâh kuvvetiyle dağıtmış ve Arnavut bayrağını indirip Türk bayrağını çekmiş.

Eski Evkaf Nazırı Hayri Efendi, Zatı Şahane ile görüşmüş. Zatı Şahane, İttihat ve Terakki'nin başlıca ricalinden olan Hayri Efendi'ye:

— Mahmut Şevket Paşa, hem sadrazam, hem Harbiye Nazırı olarak çok yoruluyor, demiş; birisini bırakması münasip olur.

EDİRNE KALESİNİN DURUMU

Padişahın bu mütalâası, çok dikkate şayandı. Sonra eski Edirne Valisi Halil Bey geldi ve Şükrü Paşa'nın kaleyi iyi müdafaa edemediğinden bahsetti. Şükrü Paşa'dan beklenen, Gazi Osman Paşa'nın Plevne'de Ruslar'a kan kusturması gibi bir şeydi. Fakat o, Bulgarlara karşı böyle bir müdafaa harbi yapamadı.

Şükrü Paşa'yı Edirne'de bıraktığıma pişmandım. Eğer onun maiyetinde topçu feriki Ali Rıza Paşa veya İşkodra'yı müdafaa eden Hasan Rıza Paşa gibi muktedir bir kumandan olsaydı, vaziyet başka türlü olurdu. Edirne'de silâh kullanan 20 000 muhacir vardı. Bunlar, gönüllü olarak müdafaaya katılmak istemişler. Fakat Şükrü Paşa razı olmamış. Bunlar bence malûmdu. Fakat Halil Bey'in konuşmasından bir şeyi daha anladım ki, maalesef Edirne Valisi ile kumandanı, hiç iyi geçinememişlerdi. Acaba bunun müdafaamıza tesiri olmuş muydu?

Şükrü Paşa, karakteri itibarıyla cesur ve asker değildi. İtalya harbi sırasında kendisine ordu kumandanlığı teklif edilmiş, fakat reddetmişti.

Hükümet toplantısına girdim. Hariciye Nazırı'nın tahsisatı mestureden istediği 200 000 altın kabul edildi.

Bâbıâli'de 20 dakika kadar öğle uykusu uyumaya mecbur oldum, çok yorulmuştum. Şûrayı Devlet Reisi Sait Paşa'yı ziyarete gittim. Çok hastaydı. Allah bilir ya, yaşamayacak gibi görünüyordu (1). Bâbıâli'ye döndüm. Sait Halim Paşa geldi. Tevfik ve Hilmi Paşaların murahhaslığı kabul ettiklerini bildirdi. Bu suretle Londra'da toplanacak sulh konferansına başmurahhas olarak Londra Büyükelçimiz (eski sadrazamlardan) Tevfik Paşa, murahhas olarak da Viyana Büyükelçimiz (eski sadrazamlardan) Hüseyin Hilmi Paşa, eski Berlin Büyükelçimiz Osman Nizami Paşa, Besarya Efendi ve hukuk müşaviri Reşit Bey katılacaklardı.

Maliye Nazırı geldi. 329 malî yılı bütçesinde 10 milyon altın ve 330 malî yılı bütçesinde de 6,5 milyon altın lira açık olduğunu söyledi. Doğu Anadolu'da yapa-

(1) Bu tarihten on bir ay sonra ölmüştür.

cağımız ıslahat için yarım milyon altın ayırdık. Bu meblâğa, Doğu Anadolu vilâyetlerimizin nafia masrafları dahil değildi.

Bir müddet Arnavutluk meselesini görüştük. Dedim ki:

— Arnavutluk, Balkanlarda muvazene unsuru olabilecek derecede ehemmiyetli bir devlet haline gelemez. Bu memleketi ya İtalya, ya Avusturya istilâ edecektir. İtalya ve Avusturya'nın Balkanlara yerleşmesinde bizim istifademiz vardır. Çünkü Balkan devletlerine karşı muvazene unsuru olurlar.

21 Nisan Pazartesi sabahı (1) Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Avusturya ataşemiliteri geldi.

Dedi ki:

— Bulgarlarla, müttefikleri Sırplar ve Yunanlılar arasında silâhlı bir anlaşmazlık çıkması mümkündür. Bu durumda siz ne yaparsınız?

— Tarafsız kalmamız icap etmez mi? diye sordum.

ATAŞEMİLİTER

— Bulgarlarla beraber olup Yunanlılara karşı savaşmanız daha münasip olur kanaatindeyim. Bu suretle Ege Adaları'nı Yunanlılardan kurtarabileceğiniz gibi, Bulgarlar da, Yunanlılar'dan alacakları Selânik'e karşılık, Doğu Trakya'nın tamamını size bırakabilirler, dedi.

— Bizce Bulgarların zayıf düşmesi, çok daha iyidir. Diğer Balkanlılar, Bulgaristan'a nispetle askerî bakımdan ikinci derecede gelirler.

---

(1) Burada, Mahmut Şevket Paşa'nın günlük el yazısı notlarının II. defteri başlamaktadır.

— Göreceksiniz, Bulgaristan yakında siyasetini değiştirmeye mecbur olacaktır. Şimdi Rusya ile işbirliği yaptığına bakmayın. Avusturya ve Türkiye'ye yanaşmaya mecbur olacaktır. Çünkü en büyük rakîbi Sırbistan'ı Rusya, bize (Avusturya'ya) karşı şiddetle tutuyor. Sırbistan'ın büyümemesi, Bulgaristan için hayatî bir problemdir. Çünkü büyük bir Sırbistan, 10 milyon nüfusu toplayabilir. Bulgaristan'ın ise 5 milyonu geçmesi müşküldür (1).

Harbiye Nezareti'nden Saraya gittim. Padişahın tahta geçme yıl dönümü için yapılacak merasimi gözden geçirdim. Zatı Şahane etraflı ve büyük bir merasimin yapılmasını arzu buyurmadıklarını ifade ettiler. İradeleri mucibince, muhtasar bir program yapıldı.

ŞEHZADEYİ ŞİKÂYET

Huzurdan çıktım. Veliahda uğradım. Dedim ki:

— Biraderiniz Şehzade Abdülmecit Efendi, İngiltere Sefarethanesine gidip Büyükelçiyi ziyaret etmiş. Şehzadelerin böyle sefirlerle görüşmelerini münasip bulmuyorum. Hanedana olan ubudiyetim (kulluğum) malûmdur. Öyle olduğu halde, birçok hanedan âzası işlerimi zorlaştırıyor.

Veliaht, kardeşini ikaz edeceğini söyledi. Bâbıâli'ye gelip büyükelçileri kabule başladım. Sırasıyla Avusturya, İngiltere, Almanya, Fransa, İtalya ve Rusya büyükelçileri ile görüştüm. Almanya Sefiri Baron von Wangenheim, Goeben zırhlısının İstanbul'dan sonra başka bir limanımıza, Beyrut'a dostluk ziyareti yapa-

(1) Avusturya-Macaristan askerî ataşesinin söyledikleri, kelimesi kelimesine gerçekleşmiştir.

cağını söyledi. Bize karşı Bulgaristan'ı tutan Fransa'nın büyükelçisi Mösyö Bompard, Balkanlı müttefikler arasında anlaşmazlık olduğu rivayetlerine inanmamamı, gûya dostça tavsiye etti. İtalya Büyükelçisi, Libya'da Şeyh Sünusî'nin İtalyanlarla harbe devam ettiğinden yakındı.

Sefirlerden sonra Bahriye Nazırı ile görüştüm. Brezilya'dan almayı tasarladığımız iki zırhlı meselesini görüştük. Zırhlıların on ikişer adet 30,5 ve yirmi ikişer adet 12 santimetrelik topları vardı. Bu, maksada kâfi bir deniz kuvveti teşkil ediyordu. Yeni zırhlılar siparişine muvaffak olamadığımız takdirde, bu gemilerin satın alınmasının icap ettiğinde birleştik. İstanbul tersanesinin genişletilmesini ve İzmit'te yeni bir tersanenin yapılmasını da konuştuk.

Sabah gazetesi başmuharriri Diran Kelekyan geldi. Şehzade Mecit Efendi'nin İngiltere Büyükelçisi ile görüştüğünü yalnız Sabah yazmıştı. Bu gibi şeyleri gazeteye koymaması için Diran Kelekyan'a ihtarda bulundum.

22 Nisan Salı günü Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Almanya, 2 yıl içinde bizim için bir dretnot yapmayı kabul ediyordu. Fakat 2 yıl beklemektense, hemen Brezilya zırhlılarını satın almamız çok daha münasipti. Brezilya, 2 zırhlı ve 4 muhrip için 3 800 000 altın istiyordu. Uzun pazarlıklardan sonra elde ettiğim asgarî fiyat buydu. Kabul ettim 800 000 altını derhal ödeyecektik. Bu meblâğ da elimizin altında hazır değildi. Fakat temini mümkündü. Meselâ Galata'da hazineye ait Borsa Hanı'nı 130 000 altına satmak kabildi. Gemilerin Brezilyadan Çanakkale'ye kadar getirilmeside ayrı bir meseleydi. Türlü sapotaj ihtimalleri de vârit, hattâ muhakkaktı. Gemilerin Çanakkale'ye kadar getirilme-

leri için Almanya yardım etmeye hazırdı. Biz de 15 bahriye zabitimizi şimdiden Brezilya'ya gönderip gemilere yerleştirmeliydik.

BİR HÂDİSE

Bâbıâli'ye geldim. Bir Rus bahriye zabiti, polisimiz tarafından tevkif edilmiş ve umumî hapisaneye atılmıştı. Rus zabiti, Eminönü'nde bir silâhçı dükkânından tabanca ve fişek satın aldığı için, vaziyeti şüpheli görülmüştü. Rusya Büyükelçisi, zabitin bu sabah serbest bırakılmış olmasına rağmen, resmî tarziye istiyordu. Tarziye vermeyi kabul etmedim. Fakat vakayı tahkik edip suçlu varsa cezalandıracağımı söyledim. Vakayı öğrendim. Hariciye Nazırı'na, ertesi gün Rus Sefarethanesi'ne gidip dostça bir ziyaret yapmasını, meseleyi kapatmasını söyledim.

Düşmanlarımıza kaptırdığımız Rumeli topraklarındaki vatandaşlarımızın hali yürekler acısıydı. Yalnız Üsküp'te 800 biçare sokakta kalmışlardı. Avusturya Konsolosu, bunları merhameten himayesine almış ve yiyecek vermişti.

Beyrut Valisi, divanı harp, Arap milliyetçilerine karşı yumuşak hükümler verdiği halde, erkânı harp miralayı (kurmay albay) Nuri Bey'in Araplara karşı sert davrandığını bildiriyordu. Bu Nuri Bey, Sultan Hamit'in yakın adamlarından Müşir Şevket Paşa'nın damadı idi. Nuri Bey'i derhal Beyrut'tan aldırttım.

23 Nisan Çarşamba sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Levazım Dairesi Reisi İsmail Hakkı Paşa geldi. Garp ordumuzun bir kısım birliklerinin Arnavutluk'ta olduklarını, bunları beslemek icap ettiğini söyledi. Triyeste'den Avlonya'ya bir vapur dolusu erzak

göndermemizi teklif etti. 21 000 kişi olan bu birliklerimizi deniz yoluyla İstanbul'a nakletmeyi, bir dostluk eseri olarak, İtalya kabul etmişti. Bu hususta İtalya'nın yardımına derhal müracaata karar verdik.

İŞKODRA KALESİ DÜŞÜYOR

İsmail Hakkı Paşa ile görüşmemiz bitmişti ki, askerî sansür memuru bir telgraf getirdi: İşkodra kalemiz düşmüştü. Bu suretle Karadağ, Sırbistan'ın yardımıyla, pek uzun müddet kahramanca dayanan bu kalemizi elde etmiş oluyordu. Fakat İşkodra'nın Karadağ'a verilmesine imkân yoktu. Sulhtan sonra müstakil bir devlet haline getirilecek olan Arnavutluk'a bırakılacaktı. Karadağlılar bunu biliyorlardı. Fakat kaleyi düşürmeleri bir prestij meselesiydi. Aksi takdirde Karadağ'da hanedanın vaziyeti tehlikeye girerdi. Bulgarların Edirne'yi, Yunanlıların Yanya'yı almalarından sonra Karadağlıların büyük Sırp kuvvetlerinin yardımına da mazhar oldukları halde İşkodra'yı düşürememeleri, bu küçük devletin istikbalini gölgelerdi. Müstakbel Arnavutluk devletinin hududu ne kadar geniş olursa, bizim o derece lehimizeydi. Büyük bir Arnavutluk, bizim için, daha küçük bir Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan demekti. İşkodra'yı müdafaada devam etmemizin sebebi de buydu. Yoksa Edirne'yi bıraktıktan sonra, Adriyatik yakınlarındaki bu kalenin bize bırakılmayacağını biliyorduk.

İşkodra müdafaasındaki muvaffakıyetimizi en ziyade Hasan Rıza Paşa'ya borçluyduk. Bu kıymetli asker, Edirne'de bulunsaydı, harikalar gösterebilirdik.

Paris'ten dönen Halit Ziya Bey, beni ziyaret etti. Dedi ki:

— Fransızların aleyhimizde bulunmalarına ve düşmanlarımızı tutmalarına fazla ehemmiyet vermemek icap eder. Rusya politikasını takibe mecburdurlar. Rusya ile tam birlik halinde bulunmazlarsa, Almanya, Fransa'yı ezer. Fransızların bize cephe almalarının bir sebebi de, bizim Almanya'ya taraftar olmamızdır.

Halit Ziya Bey çıkınca, Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa geldi. Rusya Büyükelçisini ziyaret ettiğini, Büyükelçinin çok mütehassis olduğunu ve tevkif edilen Rus zabiti meselesini kapanmış addettiğini söyledi. Sonra hükümet toplantısına girdim. Rumeli muhacirlerinin iskânı meselesini görüştük.

HASAN RIZA PAŞA'NIN ŞEHADETİ

24 Nisan Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Lübnan Mutasarrıfı, aylıklarının artmasını isteyen 120 jandarmanın isyan ettiklerini bildiriyordu. Bu hâdisede Fransızların parmağı olmak ihtimali vardı. İşkodra'nın düşmesinin tafsilâtını da bugün öğrendik. Kale, erzaksızlıktan teslim olmaya mecbur olmuştu. Yoksa silâh ve cephane vaziyeti iyiydi. Bununla beraber kaledeki kuvvetlerimizin büyük bir kısmı, ağır toplarını bile beraberlerinde alıp Tirana'ya çekilmeye muvaffak olmuşlardı. Pek az askerimiz ve malzememiz Karadağlıların eline düşmüştü. Bu havadise sevinirken, Hasan Rıza Paşa'nın şehadeti haberini öğrendik ve sevincimiz yarıda kaldı. Hasan Rıza Paşa, 3 Arnavut milliyetçisi tarafından gece İşkodra'nın bir sokağından geçerken şehit edilmişti. Erkânı Harp Kaymakamı (kurmay yarbay) Mahmut Kâmil Bey'in de Arnavutlar tarafından şehit edildiğini öğrendik. Mahmut Kâmil Bey, büyük bir adam olmak istidadına sa-

hip genç bir zabitti. Hasan Rıza Paşa ise, şüphesiz büyük bir askerdi. Bütün bu feci işler ahlâksız Esat Toptanî Paşa'nın marifetiydi.

25 Nisan Cuma sabahı Harbiye Nezareti'nde Van Valisi Tahsin Bey'le İstanbul Muhafızı Miralay Cemal Bey'i kabul ettim. Tahsin Bey'e:

— Van Gölü'nde vapur işletmek ve Van - Diyarbekir - Harput yolunu iyi bir şekilde inşa ettirmek istiyoruz, dedim. Bu meseleler üzerinde çalışınız.

Bulgarların Edirne'de tecavüz etmedik ev bırakmadıklarını İstanbul gazetelerinin yazması, halkta heyecan uyandırmıştı. Muhaliflerimiz bundan faydalanmak istiyorlardı ve bunların içinde birçok zabit de vardı.

Divanı harp, Prens Sabahattin Bey'i sorguya çekmek için çağırmıştı. Sabahattin Bey, gazetelere gönderdiği bir yazıyla, âdeta hükümetle istihza ediyordu.

Cuma selâmlığında bulundum ve sonra huzuru hümayuna kabul edildim. Saraydan evime geldim. Halil Menteş, Hüseyin Cahit, Talât ve Babanzade İsmail Hakkı Beyler beni bekliyorlardı. Siyasî vaziyet üzerinde kendilerine geniş izahat verdim. İttihat ve Terakki erkânı, 3,5 saat izahatımı dinlediler.

ALMAN BÜYÜKELÇİSİNİN SÖYLEDİKLERİ

26 Nisan Cumartesi sabahı saat sekizde Üsküdar daki evimden İstanbul'a geçtim. Almanya Sefarethanesi'ne gidip Büyükelçi von Wangenheim'ı ziyaret ettim. Rusya ve Fransa'nın sulh işini geciktirebilmek için öbür Büyük Devletler'den daha ağır davrandığını söyledi. Müstakbel sulh müzakerelerinin Londra'da yapılmasına taraftar bulunduğunu ilâve etti. Oradan Bâ-

bâli'ye geldim. Deustche Bank direktörlerinden Devlet Efendi'yi çağırttım. Satın alacağımız dretnotlar meselesinde Alman malî mahfillerinin her hangi bir entrika çevirip çevirmeyeceklerini öğrenmek istiyordum.

Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa geldi. Paris Büyükelçimiz Rifat Paşa'dan gelen telgrafnameyi okudu. Bu sabah Alman Büyükelçisi'nin söyledikleriyle aynı mealdeydi. Sonra Sait Halim Paşa ile, müstakbel Balkan sulhu projesi üzerinde görüştük.

Rusya ve Fransa'nın sulh işini mümkün olduğu kadar ağırdan almak istemeleri, Bulgarlar'ın henüz Çatalca hatlarımızı yarmak emelinden vazgeçememiş olduklarına işaretti. Avusturya - Macaristan Büyükelçisi Marki Pallaviçi'nin de aynı endişede olduğunu hissettim. Fakat yarın, Almanya'dan obüslerimiz geliyordu. Her ihtimale karşı, müteyakkız bulunması için, Başkumandanlık Vekâleti'ne lâzım gelen emirleri verdim.

ARZ ODASINDA CÜLÛS TEBRİKİ

27 Nisan Pazar sabahı saat 10.30'da Harbiye Nezareti'nden çıktım. Büyük üniformamı giymiştim. Sarayı Hümayun'a geldim. Bütün nazırlar Saray'da toplanmışlardı. Yalnız Şûrayı Devlet Reisi Küçük Sait Paşa ile Nafia Nazırı gelmemişti. Cülûs tebriki için, nazırlarla beraber huzura çıktım. Arz Odası'nda, mabeyin ileri gelenleri yerlerini almışlardı. Zatı Şahane kapıdan girdi ve mabeyin erkânının önünde, yüzü bize doğru olmak üzere durdu. Önce ben ilerledim ve tebriklerimi arz ettim. Mağlûbana bir sulh muahedesinin arifesinde bulunuyorduk. Onun için çok sıkılıyordum. Dedim ki:

— Velinimeti biminnetimiz padişahımız efendimiz hazretleri'nin idrakiyle mübahi olduğumuz cülûsu hümayunlarının beşinci senei devriyesi mülâbesesiyle atebei seniyelerine arzı tebrikâtı sadakatgayât eder ve inşaallahü taâlâ, muazzez vatanımızın felâketi âhiresi, mübeddeli saadet ve bahtiyarî olduğu halde, padişahımız hazretleri'nin kemali izz ü şeref ve sıhhat ü afiyetiyle, bu yeni yevmi pürmeymeneti, daha birçok seneler idrak buyurmalarını, Cenabı Haktan tazarru ve niyaz eyleriz!

Zatı Şahane, beyanı mahzuziyet buyurdular. İstikbalimize ait ümit verici sözler söylediler ve Arz Odası'nı terk ettiler.

Öğle yemeğini Saray'da yedik. Bâbıâli'ye geldik. Edirne Valisi Halil Bey'i çağırtmıştım. Dedim ki:

— Tanin gazetesine verdiğiniz beyanat, halk arasında büyük heyecanı mucip oldu. Bulgarlar'ın Edirne'de istisnasız bütün evlere tecavüz ettiklerini söylemişsiniz. Bu beyanatınız derhal tekzip ediniz.

Tekzip edeceğini söyledi ve gene Şükrü Paşa'dan işakeye başladı. Edirne'de Şükrü Paşa'nın maiyetinde bulunmuş olan Şamlı İbrahim, Prens Aziz ve Hüsamettin Paşaları methetti. Refet Bey adındaki bir binbaşının Bulgarlar'dan rüşvet aldığını bile söyledi. Bununla beraber Bulgar zabitlerinin hırsızlıkta, bizim zabitlerimizi gölgede bıraktıklarını ilâve etti.

Bu suretle birçok gevezlik etti.

Edirne Valisi'nden sonra yanıma Dahiliye Nazırı geldi. Basra vilâyetimizde huzursuzluk olduğunu, halkın ileri gelenlerinin ıslahat istemek için telgraf üzerine telgraf çektiklerini söyledi. Basra'ya yeni bir vali göndermemiştik. 13. Kolordu Kumandanı Mirliva Ali Rıza Paşa, vali vekilliği yapıyordu. Bu Kolordu'nun Basra şehrinde 400 askeri ve 4 topu vardı. İcabında is-

yana benzer her hangi bir vaziyete derhal müdahale etmesi için emir verdim. Dahiliye Nazırı Hacı Âdil Bey dedi ki:

— Basra'daki huzursuzluğun sebebi, şehrin eşrafından Nakıybzâde Talip Bey'in entrikalarıdır. Bu adamın bütün emeli, Âyan âzası olup hayatının sonuna kadar keyif sürmektir (1).

— Buna rağmen işi sıkı tutunuz, şeklinde cevap verdim. Yani Basra Valisi Alâettin Bey, iki hafta sonra oraya muvasalat edecektir. Zaten Talip Bey'in arzusu da, yeni Vali gelmeden bir külâh kapmak olduğu anlaşılıyor. Ali Rıza Paşa da Şamlı, yani Arap olduğu için, Talip Bey'i tutuyor.

Eski Evkaf Nazırı Hayri Efendi'ye, yeniden Evkaf Nezaretini teklif etmiştim. Kabul etmemişti. Bu kere Zatı Zahane ısrar edince, kabul etmiş. Ziyaretime gelen Şerif Ali Haydar Bey, bunları anlattı.

EMLÂKİ HAKANÎ'DE DEĞİŞİKLİK

Hukuk müşavirlerini çağırdım. Emlâki Hakanî'ye ait meseleleri görüştük. Eskiden padişahlar, isterlerse, Emlâki Hakanî'den istediklerini, hanedan âzasına bağışlarlardı. Şimdi yeni bir kanun yapmak istiyordum. Buna göre padişah olan zat, hakana ait saray, köşk ve kasırları bundan böyle hiçbir hanedan âzasına bağışlayamayacak, ancak hanedan âzasından istediğine, kaydıhayat şartıyla olsun, muvakkaten olsun, ikametgâh şeklinde verebilecekti. Şimdiye kadar padişah emlâkine tapu ile tasarruf eden şehzade ve sultanlar, bundan müstesna olacaklar ve mülklerini muhafaza ede-

(1) Âyan âzalığı o zaman kaydı hayat şartı ileydi.

ceklerdi. Bu suretle hanedan arasında bile anlaşmazlık ve sızıntılara sebebiyet veren eski halin önüne geçilecekti.

Bugün İtalya Bankası'ndan 320 000 altın istikraz ettik.

28 Nisan Pazartesi sabahı, Londra Büyükelçimiz eski sadrazamlardan Tevfik Paşa'dan gelen telgrafı tetkik ettim. Tevfik Paşa diyordu ki:

«Gazetelerden, eski sadrazamlardan İbrahim Hakkı Paşa'nın Londra'da aktedilecek sulh konferansına başmurahhas ve benim de ikinci murahhas tâyin edildiğimizi öğrendim. Hakkı Paşa, Trablusgarp'ın kaybından mesuldür ve halk nazarında müttehem bir zattır. Bunun için murahhaslığa tâyinini ben, mahzurlu görürüm. Murahhaslığında ısrar edilirse, murahhaslıktan affımı rica ederim.»

Petersburg Büyükelçimiz Turhan Paşa'dan da bir telgraf gelmişti. O da sulh müzakerelerine bir an önce başlamamız icap ettiğini bildiriyor ve Rusya'nın Doğu Anadolu'da entrikalara başlamasının muhtemel bulunduğunu söylüyordu.

Arnavutluk'ta 40 000 askerimiz toplanmıştı. Bunları bir an önce memlekete getirtmemiz lâzımdı. 10 000'ini Beyrut'a göndermek istiyordum. Çünkü bu vilâyetteki huzursuzluğu beğenmiyordum.

Almanya'dan 36 adet 15 santimetrelik obüs, 9 adet dağ topu ve 20 000 sahra ve dağ topu mermisi geldi. Bunlar, Krupp fabrikalarına ısmarladığımız malzemeydi. Derhal Hadımköyü'ne gönderdim. Esat Toptanî Paşa'dan bir telgraf geldi. Bu ahlâksız ve vatan haini, bizi hâlâ kandırmak istiyordu. İşkodra'nın kahraman müdafii Hasan Rıza Paşa'yı suikastla öldürttükten sonra, kaleyi Karadağlılara teslim etmiş, Karadağ, Sırbis-

tan, Avusturya ve İtalya ile çapraşık münasebetlere girişmişti [1].

ARNAVUTLUK MESELESİ

Esat Paşa'nın telgrafı canımı sıktı. Avusturya Sefarethanesi'ne gittim. Marki Pallaviçini'ye dedim ki:

— Müstakbel Arnavutluk Devletinin hududunun mümkün olduğu kadar geniş tutulması Türkiye'nin menfaatinedir. Fakat bu devletin tâbiyet yoluyla da olsa Türkiye'ye bağlanmasını arzu etmem, hattâ böyle bir şeyi, devletimizin istikbali için mahzurlu ve zaif alâmeti görürüm.

Bâbıâli'ye geldim. Evkaf Nazırlığını kabul eden Hayri Efendi ile görüştüm. Sonra Alman Sefiri von Wangenheim geldi. Epir meselesi, yani eski Yanya vilâyetimiz hakkında görüştük. Burada Arnavutlar çoğunluk, Yunanlılar azınlıktı. Halbuki Yunanistan, Epir'i Arnavutluk'a vermek istemiyordu. Büyükelçi, Epir meselesinde Almanya'nın Yunanistan'ı tuttuğunu reddetti.

Sonra Fransa Sefiri Mösyö Bompard geldi. Esat Toptanî Paşa'nın ahlâksızlıklarından bahsetti. Büyük Devletler'in, Türkiye'ye tâbi muhtar bir Arnavutluk'a taraftar olduklarını söyledi.

Fransız Sefirinden sonra Rus Büyükelçisi'ni kabul ettim. Bir müddet görüştük. Sonra Trablusgarp meselesiyle uğraştım. İtalyanlara mukavemette devam eden Şeyh Sünûsî'ye gizlice birkaç bin altın gönderecektik. Bu parayı hükümet değil, duyulduğu takdirde İtalya'

(1) Esat Toptanî Paşa (1862-1919), I. ferik ve Draç mebusu. II. Abdülhamit'e hal'ini tebliğ eden 4 kişilik heyette bulunmuştur. Arnavutluk Kralı olmak istiyordu.

nın sızlanmasını önlemek için, Zatı Şahane verecekti. Çünkü Zatı Şahane, halife sıfatıyla böyle bir yardım yapabilirdi.

7 sene sonra (1920'de) demiryolu Erzincan'a varmış olacak ve Erzincan - Erzurum hattının inşası başlayacaktı. Paris'te bulunan eski Maliye Nazırı Câvit Bey'e bir mektup yazdım. Bu demiryolunun Fransız sermayesiyle yapılmasını münasip gördüğümü bildirdim. Sulhtan sonra Trakya'nın, İstanbul'un, Boğazlar'ın, Gelibolu'nun, Tekirdağ'ın aşılması imkânsız bir şekilde tahkimi için Harbiye Nezareti, 15-16 milyon altına ihtiyaç gösteriyordu. Cavit Bey'e, bu parayı bir an önce bulmaklığımız icap ettiğini yazdım. Harbiye Nezareti bu husus için bir plân hazırlamıştı. Bu plânın tahakkuku, 15 milyon 774 000 altına ihtiyaç gösteriyordu.

Viyana Büyükelçimiz eski sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa'ya da bir mektup yazdım. Kendisine Suriye Umumî Müfettişliğini teklif ettim. Bu suretle Şam, Halep ve Beyrut vilâyetlerimizde ıslahat yapmak mümkün olacaktı.

29 Nisan Salı sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Almanya'dan gelen Pertev Paşa ile görüştüm. Almanya'dan 26 bin altına bir balon satın almıştık. Daha birçok ziyaretler kabulünden sonra Saray'a gittim. Zatı Şahane, mayıs başında Dolmabahçe'den Yıldız'a nakil buyurmak istediklerini söylediler. Sulhun bir an önce yapılmasını tavsiye ettiler. Bâbıâli'ye döndüm.

İttihat ve Terakki umumî merkezinden bir telgrafname gelmişti. Beyrut Valisi Hazım Bey'in azlini istiyorlardı. Dahiliye Nazırı Hacı Âdil Bey'i çağırdım:

— Bu rezaletlere bir son verilsin, dedim; İttihat ve Terakki bir valinin azlini ne sıfatla isteyebilir?

İngiltere, Arnavutluk'un 500 senelik Osmanlı toprağı olduğunu, müstakbel Arnavutluk'un Türkiye'ye tâbi olması icap ettiğini ileri sürüyordu [1]. Selefim Kâmil Paşa budalasının fikri de buydu. Hattâ, o, Şehzade Abdülmecit Efendi'yi Arnavutluk Kralı yapmak istiyordu [2]. Kabine toplantısına girdim ve çeşitli meseleleri görüştük.

ARNAVUTLARIN İHANETİ

30 Nisan Çarşamba sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Yanya'dan gelen Doktor Miralay (Albay) Süleyman Numan Bey'i kabul ettim. Yanya'nın nasıl düştüğünü anlattı. İsmail Kemal Bey'in Arnavutları Türkleri desteklemek hususunda teşvik ettiğini söyledi. Bu suretle İsmail Kemal Bey yalnız Türklere değil, Arnavutlara da ihanet etmiş oluyordu.

— Biz Yunanlılardan çok daha kuvvetliydik, dedi; fakat bu yüzden, onlara mağlûp olduk. Bununla beraber Yunanlılar, Slavlardan (Bulgarlar, Sırplar ve Karadağlılardan) çok ürkmektedirler ve sulhtan sonra bize yanaşmak için ciddî niyetler besliyorlar. Venizelos, bazı Yunan prensleri ile beraber Yanya'ya geldi ve Esat Paşa [3] ile görüştü. Esat Paşa ve biraderi

---

(1) İngiltere, tamamen bağımsız bir Arnavutluk'un, İtalya'ya yem olmasından korkuyordu.

(2) Arnavutluk tahtı II. Abdülhamit'in oğullarından Burhanettin Efendi'ye teklif edilmişse de, Osmanlı tahtı üzerindeki hakkından vazgeçmek istemeyen şehzade, reddetmiştir. Aynı şehzadeye 1918'den sonra Irak Krallığı da teklif edilmiş, fakat İngilizler, bu teklifi yapan Iraklıları, kanlı bir şekilde bertaraf etmişlerdir.

(3) Esat Toptanî Paşa ile karıştırılmamalıdır. Bu Esat Paşa, Çanakkale kahramanlarından olarak tanınan ve bir ara Bahriye Nazırı da olan Esat Paşa'dır.

Takıy Bey, bu görüşmelerin neticesini size arz edeceklerdir.

Tophane'yi teftiş ettikten sonra Babıâli'ye geldim. Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa ile görüştüm. Viyana Sefirimiz Hüseyin Hilmi Paşa'dan gelen telgrafnameyi okudu. Hilmi Paşa, Avrupa gazetelerinde, kendisinin Suriye umumî müfetişliğine tâyin edildiğini, Paris Sefiri Rifat Paşa'nın yerine Viyana Sefiri ve eski Mabeyin Başkâtibi Halit Ziya Bey'in de Paris Sefiri olacağını okumuş. Aslı olup olmadığını soruyordu.

Sait Halim Paşa çıktı. Miralay Cemal Bey girdi. Kendisine dedim ki:

— Bu sabah Harbiye Nezareti'nde iken, Erkânıharp Binbaşısı Mustafa Kemal Bey, beni ziyaret etti. Başkumandan Vekili İzzet Paşa'nın bir yazısını getirdi. Yazıda Bolayır'da ki 27. Fırkadaki Arap zabitler arasında Araplık cereyanından bahsediliyor ve birkaç zabitin adı veriliyor. Bu zabitleri derhal fırkadan alınız ve çeşitli vazifelere gönderiniz, bir arada kalmasınlar.

Hükümet toplandı. Lübnan muasarrıfından gelen telgrafname okundu. Sancaktaki jandarmaların, maaşları artıncaya kadar iş görmek istemediklerini, maaşlarını arttırmak için yılda 12 000 altın icap ettiğini yazıyordu. Bu hükümet toplantısına, ilk defa olarak, yeni Evkaf Nazırı Hayri Efendi de katıldı. Alemdağı Ormanı ve Taşdelen Suyu ile Üsküdar'da birçok binalar, Vakıflara aitti. Bunların ıslahı hakkında görüşüldü. Üsküdar - Alemdağ tramvayının Evkaf tarafından yaptırılmasına karar verdik. Diyarbekir Valisi Celâl Bey'in Bağdat Valiliğine, Erzincan Mutasarrıfının da Diyarbekir Valiliğine getirilmesi kararlaştırıldı. Bağdat'taki ordu merkezinde Erkânıharbiye Reisi olan Miralay Ferit Bey'in, Basra fırkası kumandanlığına tâyini de münasip görüldü.

1 Mayıs Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde çalışırken, donanma kumandanı Bahriye Miralayı Tahir Bey geldi: Çünkü Arnavutlar bizi candan desteklerselerdi, Yanya düşmez ve Epir, Yunanlılara değil, Arnavutlara verilirdi. Süleyman Numan Bey, aslen Arnavuttu. Böyle olduğu halde, Arnavutların ihanetinden uzun uzadıya bahsetti:

— Donanma zabitleri arasında hükümete muhalif kimse olmadığını katiyetle temin ederim, dedi. Muhalif bahriye zabitleri, tersanede olanlardır.

Van Gölü'nde işletmek üzere 15 000 altın tutarında iki vapur satın almaya karar verdik. Sonra eski Halep Valisi Mazhar Bey geldi. Elâziz Valiliğini teklif ettim. Kabul etmedi. İstanbul Valiliğini istiyordu. Halbuki İstanbul Valiliğini lâğvetmeye karar vermiştik. İstanbul, eskiden olduğu gibi, doğrudan doğruya Dahiliye Nazırının idaresi altında bulunacaktı.

Bâbıâli'ye geldim. Avusturya - Macaristan Büyükelçisi Marki Pallaviçini, beni bekliyordu. Londra'da toplanacak sulh konferansı hakkında konuştuk. Eski sadrazamlardan Hakkı Paşa, başmurahhaslığı kabul etmemişti:

— Umumî efkâr, Trablusgarp ve Bingazi'nin kaybını benden biliyor, diyormuş; bir de böyle mağlûbane bir sulha imza koyamam!

Marki Pallaviçini ile, Avusturya - Karadağ münasebetlerini de görüştük. Avusturya, Karadağ'ın açgözlülüğünden çekiniyor ve İşkodra'yı Karadağlıların elinden kurtarmak istiyordu. Bunun için askerî bir hareketi bile göze almıştı.

Enver Bey'i Bingazi'ye göndermek istiyordum. Şeyh Sünûsî ile, onun karşısında âciz kalan İtalyanların arasını bulabilirdi. Bu suretle hem İtalya'ya bir cemile

yapmış, hem Şeyh'in hukukunu İtalyanlara kabul ettirmiş, hem de Libya'daki nüfuzumuzu muhafaza etmiş olacaktık.

ZIRHLILAR MESELESİ

Yeniden satın alacağımız zırhlılar hakkında görüştüm. Bu gemilerin bir ay içinde Çanakkale'ye gelmelerinin çarelerini arıyordum. Almanya İmparatoru II. Wilhelm de bizim zırhlılar işiyle alâkadar olmuş. İmparator, Brezilya'dan satın almak yerine, yeni zırhlılar ısmarlamamızın bizim için daha iyi olacağına kani imiş. Zırhlılardan birini Almanya'ya ısmarlamayı ben de düşünüyordum. Fakat İngiltere'ye karşı vaziyetimiz nazikti. Almanya'ya fazla yaklaştığımızı hissederse İngiltere, kendisine ısmarladığımız gemilere el koyabilirdi (1).

MAHKEMEYE ÇAĞIRILAN SULTAN

Hükümet toplantısına girmeden önce Başmabeyinci geldi. V. Sultan Murat'ın oğlu Şehzade Salâhattin Efendi'nin bir mektubunu verdi. Salâhattin Efendi kısaca diyordu ki:

«Haydarpaşa'daki bir arazinin tevarüsü meselesinden dolayı, kızkardeşim Fehime Sultan, pazartesi günü için mahkemeye davet olunmuş. Şimdiye kadar bir Osmanoğlu'nun mahkemeye çağırıldığı görülüp işitilmiş işlerden değildir. İcabını yapmanızı rica ederim.»

Şu bakımdan garip bir mektuptu ki, hükümeti itham etmesine rağmen, bu şikâyetin, hükümetle bir

(1) Netekim İngiltere el koymuştur.

âlakası yoktu. Hanedan âzası arasındaki bir anlaşmazlıktan doğan bir dâva idi. Adliye Nazırı'nı çağırdım. Salâhattin Efendi'nin mektubunu verdim. Mahkemeden dosyayı celp ettirip dâvayı inceleyeceğini söyledi.

O gece Üsküdar'a geçtim. Evime gidip banyo yaptım, yattım.

2 Mayıs Cuma sabahı Harbiye Nezareti'ne gittim. Çalıştım. Sonra Saray'a gittim. Bazı Saray işlerini görüştüm. Dolmabahçe Camii'ndeki cuma namazına katıldım. Tekrar saraya dönüp huzura kabul olundum. Zatı Şahane'ye Salâhattin Efendi'nin mektubundan bahsettim. Sulh müzakereleri hakkında da izahat verdim.

Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'ye gittim. Kardeşi Şehzade Mecit Efendi ziyaretine gelip:

— Hükümetin, İngiliz Sefareti'ne yaptığım ziyarete bu kadar ehemmiyet vermesini anlayamıyorum, demiş; bu «politik» değil, «modern» bir ziyarettir.

Veliahda, haricî siyasetimiz üzerinde çok mufassal izahat verdim. İngiltere'ye ve Almanya'ya karşı takip etmemiz icapeden siyaset hakkındaki sözlerimi dikkatle dinledi. Konuşmamız 2 saate yakın sürdü. Veliaht, Sultan Hamit hakkında birtakım hikâyeler anlattı. Veliahdın yanındayken, Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa beni telefonla aradı. Hakkı Paşa'nın başmurahhaslığı kabul etmemekte ısrar ettiğini, tekaütlüğünü isteyeceğini ve memuriyette son işinin aleyhimizdeki bir muahedeye imza koymak olmasını arzu eylemediğini bildirdi. Dolmabahçe'den istimbota binerek Üsküdar'a geçtim ve evime gittim. Gece ziyaretçiler geldi.

3 Mayıs Cumartesi sabahı Harbiye Nezareti'ne geldim Oradan Babıâli'ye gitim. Hüseyin Cahit Bey zi-

yapmış, hem Şeyh'in hukukunu İtalyanlara kabul ettirmiş, hem de Libya'daki nüfuzumuzu muhafaza etmiş olacaktık.

ZIRHLILAR MESELESİ

Yeniden satın alacağımız zırhlılar hakkında görüştüm. Bu gemilerin bir ay içinde Çanakkale'ye gelmelerinin çarelerini arıyordum. Almanya İmparatoru II. Wilhelm de bizim zırhlılar işiyle alâkadar olmuş. İmparator, Brezilya'dan satın almak yerine, yeni zırhlılar ısmarlamamızın bizim için daha iyi olacağına kani imiş. Zırhlılardan birini Almanya'ya ısmarlamayı ben de düşünüyordum. Fakat İngiltere'ye karşı vaziyetimiz nazikti. Almanya'ya fazla yaklaştığımızı hissederse İngiltere, kendisine ısmarladığımız gemilere el koyabilirdi (1).

MAHKEMEYE ÇAĞIRILAN SULTAN

Hükümet toplantısına girmeden önce Başmabeyinci geldi. V. Sultan Murat'ın oğlu Şehzade Salâhattin Efendi'nin bir mektubunu verdi. Salâhattin Efendi kısaca diyordu ki:

«Haydarpaşa'daki bir arazinin tevarüsü meselesinden dolayı, kızkardeşim Fehime Sultan, pazartesi günü için mahkemeye davet olunmuş. Şimdiye kadar bir Osmanoğlu'nun mahkemeye çağırıldığı görülüp işitilmiş işlerden değildir. İcabını yapmanızı rica ederim.»

Şu bakımdan garip bir mektuptu ki, hükümeti itham etmesine rağmen, bu şikâyetin, hükümetle bir

(1) Netekim İngiltere el koymuştur.

âlakası yoktu. Hanedan âzası arasındaki bir anlaşmazlıktan doğan bir dâva idi. Adliye Nazırı'nı çağırdım. Salâhattin Efendi'nin mektubunu verdim. Mahkemeden dosyayı celp ettirip dâvayı inceleyeceğini söyledi.

O gece Üsküdar'a geçtim. Evime gidip banyo yaptım, yattım.

2 Mayıs Cuma sabahı Harbiye Nezareti'ne gittim. Çalıştım. Sonra Saray'a gittim. Bazı Saray işlerini görüştüm. Dolmabahçe Camii'ndeki cuma namazına katıldım. Tekrar saraya dönüp huzura kabul olundum. Zatı Şahane'ye Salâhattin Efendi'nin mektubundan bahsettim. Sulh müzakereleri hakkında da izahat verdim.

Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'ye gittim. Kardeşi Şehzade Mecit Efendi ziyaretine gelip:

— Hükümetin, İngiliz Sefareti'ne yaptığım ziyarete bu kadar ehemmiyet vermesini anlayamıyorum, demiş; bu «politik» değil, «modern» bir ziyarettir.

Veliahda, haricî siyasetimiz üzerinde çok mufassal izahat verdim. İngiltere'ye ve Almanya'ya karşı takip etmemiz icapeden siyaset hakkındaki sözlerimi dikkatle dinledi. Konuşmamız 2 saate yakın sürdü. Veliaht, Sultan Hamit hakkında birtakım hikâyeler anlattı. Veliahdın yanındayken, Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa beni telefonla aradı. Hakkı Paşa'nın başmurahhaslığı kabul etmemekte ısrar ettiğini, tekaütlüğünü isteyeceğini ve memuriyette son işinin aleyhimizdeki bir muahedeye imza koymak olmasını arzu eylemediğini bildirdi. Dolmabahçe'den istimbota binerek Üsküdar'a geçtim ve evime gittim. Gece ziyaretçiler geldi.

3 Mayıs Cumartesi sabahı Harbiye Nezareti'ne geldim Oradan Babıâli'ye gitim. Hüseyin Cahit Bey zi-

yaretime geldi. İstanbul Muhafızı Miralay Cemal Bey' in Dahiliye Nazırı olmasını istiyordu. Gene İttihat ve Terakki erkânı arasında anlaşmazlık bulunduğunu istidlâl ettim. Cemal Bey'in Dahiliyeye getirilmesinin zabitler arasında yeni cereyanlara yol açacağından, mahzurlu bulunduğunu söyledim. Sonra Rıza Tevfik Bey geldi.

Sulh konferansına göndereceğimiz yeni başmurahhas hakkında görüştüm. Eski Hariciye Nazırı Âsım Bey'i düşündüm. Kendisine teklif yapıldı. Fakat kabul etmedi. Bunun üzerine Londra Sefirimiz Tevfik Paşa ile Viyana Sefirimiz Hüseyin Hilmi Paşa'ya murahhaslık teklif ettik. Her ikisi de sadaret mevkiine kadar yükselmiş devlet adamları idiler.

Berlin Sefirimiz Osman Nizami Paşa, makamını Mahmut Muhtar Paşa'ya devredip İstanbul'a dönmüştü.

Kendisini kabul ettim:

— İbrahim Hakkı Paşa, Londra'da zamparalık etmekle meşgul, dedi. Başmurahhaslığı almadığı iyi oldu. Reşit Paşa'nın murahhas tâyin edilmesine de muhalifim. Bu zat, öğleden sonra yataktan kalkıp 2,5 saat tuvaletiyle meşgul olduktan sonra sokağa çıkar.

Osman Nizami Paşa'nın maksadı, Londra Büyükelçisi olmak veya bir nazırlık almaktı. Hakkı Paşa'nın Tevfik Paşa'nın yerine Londra Büyükelçisi yapılmasından korktuğunu anladım.

Rusya Büyükelçisi'ni kabul ettim. Âdeti üzere pek çok konuştu. Gittikten sonra, hükümet toplantısına girdim.

4 Mayıs Pazar sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Birçok ziyaretçi kabul ettim. İzzet Paşa'dan gelen telgraf, mütarekenin 10 gün daha uzatıldığını bildiri-

yordu. İzzet Paşa'nın yolladığı Erkânı harp Binbaşısı Salâhattin Bey de, yeni ordu teşkilât projesini getirmişti. Harpten sonra kolordu ve fırka sayıları azaltılacaktı. Rumeli'de büyük kuvvetler bulundurmamıza ve bu kuvvetleri Adriyatik'e kadar olan sahaya dağıtmamıza lüzum kalmamıştı. 6 ordu ve 12 kolordu, ayrıca 5 müstakil fırka (tümen) olacaktı.

Kolordu merkezleri İstanbul, Konya, Ankara, İzmir, Halep, Şam, Erzurum, Erzincan, Van, Musul, Bağdat, San'a (Yemen)'da, müstakil fırka merkezleri ise Çerkesköyü, Tekirdağ, Gelibolu, Adana ve Sıvas'ta olacaktı. Sulh zamanında 488 000 kara askeri besleyecektik. Harp zamanında 64 fırka ve 1 200 000 kara askeri çıkaracaktık.

5 Mayıs Pazartesi sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Saat on birde saraya gittim. Hanedana ait meseleler hakkında Zatı Şahane ile görüştük.Sonra sulh konferansı üzerinde izahat verdim. Bâbıâli'ye geldim. Londra'ya hareket etmek üzere olan Osman Nizami Paşa'ya konferans için talimat verdim. Bir büyükelçiliğe veya Âyan âzalığına tâyini için çok ısrar edip canımı sıktı. Sonra sefirleri kabule başladım.

SEFİRLERİN DÜŞÜNCELERİ

İtalya, sonra Avusturya büyükelçileri geldi. Avusturya Büyükelçisi'ne dedim ki:

— Karadağ, İşkodra'yı Arnavutluk'a bırakmazsa, askerî müdahalede bulunacağınızı söylüyorsunuz, haklısınız. Maalesef şimdiki Arnavutluk, Adriyatik kıyılarında bir şeritten, dağlık bir araziden ibarettir. Öbür Balkan devletlerinin ehemmiyetini haiz olamaz. Mühim bir Arnavut kitlesi Sırbistan'da, birazı da Yunanistan'

da kalmıştır. Biz, esasen kudretli, büyük, tamamen müstakil, Büyük Devletler'in nüfuzundan uzak bir Arnavutluk arzu etmeyiz. Çünkü imparatorluğumuzun, istiklâl ümit eden unsurlarına, meselâ Ermenilere ve Araplara kötü bir misal olur. Şimdi Arnavutluk'un nasıl İtalya ve Avusturya'nın nüfuzu ile perişan olduğunu görünce, Ermeniler ve Araplar, bize karşı ayaklanmayı akıllarından geçirmeyecekler, hallerine şükredeceklerdir.

Marki Pallaviçini çıkınca, Fransız sefiri Mösyö Bompard girdi. Bir saatten fazla oturdu. İngiliz ve Alman sefirlerinin dışarıda beklediklerini bildiği halde bu kadar oturması, saygısızlıktı. Yemen'de demiryolu inşa ettirip ettirmeyeceğimizi, ettireceksek hangi şirkete vereceğimizi sordu. Fazla gümrük resmi aldığımızdan şikâyet etti. Bunun kapitülâsyon anlaşmalarına aykırı olduğu imasında bulundu. Ecnebi tebaalarının tevkif edildiğini ve hapishanelerimizde dayak yediklerini söyledi. Bütün bunları ıslah edersek, kapitülâsyonların tedricen kaldırılacağını ilâve edip gitti.

İngiliz Büyükelçisi girdi. İngilizce çıkan Levant Herald gazetesini İstanbul muhafızı Cemal Bey'in kapattığından şikâyet etti. Bir de İngiltere'nin Şam Konsolosuna giden gazeteleri kontrol ediyor, bazılarını vermiyormuşuz. Sonra Almanya Büyükelçisi von Wangenheim geldi. Ruslardan ve İngilizlerden şikâyet etti. Halbuki asıl Almanlar, dehşetli bir kavimdir. Aslında İngilizler ve Ruslar, Almanlardan ürküyorlardı.

Muhaliflerimiz de boş durmuyorlardı. Hafiyeliğin ve jurnalcılığın, Sultan Hamit devrine rahmet okutacak bir dereceye geldiğini yayıyorlardı.

6 Mayıs Salı sabahı Harbiye Nezareti'nde askerî meseleler üzerinde çalıştıktan sonra Babıâli'ye geldim. İran Büyükelçisi'ni kabul ettim. Sonra Defteri Hakanî

Nazırı Mahmut Esat Efendi geldi. Eskiden müstakil olan ve Sadarete bağlı bulunan Defteri Hakanî'nin Maliye Nezaretine bağlanmasındaki mahzurları söyledi.

Dedi ki :

— Tapu ve kadastro, Fransa'da müstakildir, doğrudan doğruya Başvekâlete bağlıdır. Almanya'da ise Maliye Nezaretine değil, Adliye Nezaretine bağlanmıştır.

KAYSER WILHELM'E HEDİYE

Mahmut Esat Efendi'den sonra, Londra'ya hareket edecek olan Osman Nizami Paşa, veda için geldi. Berlin Büyükelçiliğinde Nizami Paşa'nın halefi olan eski Bahriye Nazırı Mahmut Muhtar Paşa'dan da bir telgrafname gelmişti. Kayzer II. Wilhelm'in 25. culûs yılı ve kızının evlenmesi dolayısıyla hediye göndermemiz icap edeceğini yazıyordu. Diğer devletler ne hediye göndereceklerse öğrenmesini, ona göre bizim de hediye göndereceğimizi bildirdim.

Osman Nizami Paşa'yı kapıya kadar teşyi edip muvaffakıyetler diledim. Sonra Hariciye ve Adliye Nazırlarını kabul ettim. Adliye Nazırı, Ermenilerin Doğu Anadolu'da tekrar kıpırdanmaya başladıklarını ve teşvik gördüklerini söyledi. Daha sonra Evkaf Nazırı Hayri Efendi geldi. Londra konferansında kaybettiğimiz Rumeli'deki vakıflarımızın korunması için yaptığı projeyi verdi. Londra Konferansına katılacak olan Hukuk Müşaviri Reşit Bey'i çağırıp projeyi gösterdim. Üçümüz müzakere ettik. Bir karara vardıktan sonra, Hayri Efendinin projesini Londra'ya götürmek üzere Reşit Bey'e verdim. Reşit Bey çıktı. Hayri Efendi, Şûrayı Devlet âzasının rüşvetsiz iş görmediklerini söyledi. Benim kanaatim de bu merkezdeydi. Şûrayı Devlet'te, bir ıslahata lü-

zum vardı. Hayri Efendi, İstanbul Muhafızı Cemal Bey'in bir hayli kimseyi sürdüğünden de şikâyet etti.

DÜYUNU UMUMİYE'NİN DURUMU

7 Mayıs Çarşamba sabahı Harbiye Nezareti, Düyunu Umumiye ve Reji işleriyle uğraştım. Düyunu Umumiye, memleketimizin en iyi müessesesiydi. Hiçbir müessesemizi bu derece muntazam bir hale sokamamıştık. Meşrutiyet'ten sonra Düyunu Umumiyet teşkilâtında bazı aksaklıklar olmuşsa da, gene de iyi işliyordu.

İstanbul Valisi Operatör Cemil Paşa geldi. İstanbul şehri bütçesinin 288 000 altın lira açığı olduğunu söyledi. Bu meblâğın temini cihetine gideceğimi vadettim.

Cemil Paşa dedi ki:

— Yapacağım her işe Şûrayı Devlet, kırtasiyecilik zihniyetiyle mâni olmaktadır.

Hakikaten Şûrayı Devlet, hükümet muamelelerinin gömüldüğü bir mezarlık haline gelmişti. Cemil Paşa çıktı. Çelebi Efendi'nin Konya'dan gönderdiği 4 kişilik bir heyet geldi.

Çelebi Efendi, Mevlevî vakıflarının müdahaleye uğradığından şikâyet ediyordu. İstidasını Maliye Nazırı'na gönderdim. Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa geldi. Kendisine dedim ki:

— Düyunu Umumiyenin, Maliye Nezaretimizden çok daha iyi vergi tahsil ettiği muhakkaktır. Ben, bazı vergileri daha Düyun Umumiyeye bırakmak istiyorum. Daha iyi tahsil edilir ve devletin varidatı artar. Ne buyurursunuz?

Sait Halim Paşa tereddüt gösterdi. Düyunu Umumiyenin Mısır eyaletinde nasıl her işe karışmak suretiyle

devlet nüfuzunu zedelediğinden bahsetti. Fakat bu meseleyi tetkik edeceğini söyledi.

Tevfik Paşa'dan bir telgrafname geldi. İngiliz Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'le yaptığı görüşmeyi anlatıyordu. İngiltere, Kıbrıs muahedesi hükümlerine göre, Rusya, Anadolu'dan bize tecavüz ettiği takdirde, müdahalede bulunmaya hazırmış. Bu, bizim için büyük bir siyasî muvaffakıyetti. Çok sevindim. Vatanımın istikbalini emin görmeye başladım.

BİR AKŞAM GEZİNTİSİ

Akşama doğru uşağım Kâzım, havanın güzel olduğunu, Babıâli bahçesinde gezersem faydalanacağımı söyledi. Çok söyleyip, çok dinlemekten, fazla yazıp okumaktan başımda bir ağırlık vardı. Bahçede biraz gezmeyi dünasip gördüm. Fakat yaverlerimden Eşref ve Şinasi Beyler, hattâ birkaç polis ve uşak, peşimi bırakmadılar. Uzaktan beni takip ve tarassut ediyorlardı. Uzaktan Babıâli, harap görünüyor ve yangının tahribatı belli oluyordu. İki sene daha sadarette kalırsam, Babıâli'yi iyice tamir ettirmeye karar verdim (1).

8 Mayıs Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde Erkânı Harp Miralayı Şükrü Bey'i, Alman ataşemiliterini, Bahriye Müşaviri Ferik (Koramiral) Limpus Paşa'yı, kabul ettim. Limpus Paşa'yı, donanma ve tersanelerimizin ıslahı için Londra'ya gönderecektik. İcabına göre Londra Sefirimiz Tevfik Paşa ile Müzakere etmesi için talimat verdim. Sonra Rusya ataşemiliteri General Holmzen geldi. 7 yıldan beri İstanbul'da ataşemi-

(1) Mahmut Şevket Paşa, bu notu yazdıktan bir ay sonra öldürülmüştür.

literdi. Moskova'da bir kumandanlığa tâyin olunmuş, vedaa gelmişti. Çok terbiyeli bir zattır. İmzalı fotoğrafımı istedi, verdim.

HAMDİ BEYİN TAŞKINLIĞI

Rus ataşemiliterinden sonra Hamdi Bey geldi. Hamdi Bey, Preveze mebusu ve Görice mutasarrıfı idi. Kâmil Paşa tarafından himaye görmüştü. Bu zat, Arnavut mebuslar içinde en ziyade edepsizliğiyle tanınanlardandı. Meclisi Mebusan'da hayli rezaletler yapmıştı. Ahlâksız ve riyakârdı. Gösterdiği kahramanlıkları yüksek sesle anlatmaya başlayınca:

— Bağırma, dedim; bağıra bağıra memleketi bu hale getirdiniz. Artık bağırmak zamanı geçmiştir!

Sözünü yarıda kesmeye mecbur olup, gitti. Binbaşı Sadettin Bey'i çağırdım. Van Gölü'nde işleyecek vapurlar meselesini sordum.

— Vapurlar geliyor efendim, dedi. Trabzon'a gelecek, oradan kara yoluyla Van Gölü'ne nakledeceğiz.

BİR GAZETECİ OYUNU

Babıâli'ye geldim. Hariciye, Evkaf, Ticaret ve Adliye Nazırları ile görüştüm. Sonra beraberce hükümet toplantısına katıldık. Toplantıdan sonra Osmanlı Ajansı muhabiri Salih Bey geldi:

— Veliaht hazretleri, Ermeni meselesi hakkında ajansımıza beyanat verdiler ve bu beyanatın gazetelere tevdi edilmesini irade buyurdular, dedi.

Veliaht'ın böyle bir beyanat verse de, neşri için

emir verdiğini hiç sanmıyordum. Salih Bey bana gazetecilik yapıyordu. Dedim ki:

— Sair memleketlerde veliahtlar böyle mülâkat verirler mi?

— Bilmiyorum.

— Şu halde niçin bizde aksi olsun? Bu iş anarşiye kadar gider ve hükümetin otoritesini zedeler. Diğer ajanslar için de kötü misal olur. Bu gibi neşriyattan sakınmanızı ehemmiyetle tavsiye ederim.

YENİ BÜLTEN LİSTESİ

9 Mayıs Cuma sabahı 8.30'da Üsküdar'daki evimden istimbotla Sirkeci'ye geçtim. Oradan Harbiye Nezareti'ne geldim. Bir müddet çalıştıktan sonra Saraya gittim. Teşrifatı Hümayun Müdürü Hacı Akif Bey'le, Hereke fabrikasının genişletilmesi işini görüştüm. Sonra huzura kabul olundum. Evkaf Nazırı Hayri Efendi henüz huzurdan çıkmıştı. Padişah ortanca oğlu Necmettin Efendi'nin rahatsızlığından bahsetti. Şehzade hazretlerinin hayatından ümit kesilmişti. Zatı Şahane, Rus gazetelerinin İttihat ve Terakki'nin kendisini istemediklerini, yerine Veliaht Yusuf İzzettin Efendi'yi geçirmeye hazırlandıklarını yazdıklarını söyledi. Canım sıkıldı. Lâzım gelen sözleri söyledim. Esvapçıbaşı Sabit Bey'i buldum:

— Bu gibi yalan şeyleri niçin Zatı Şahaneye gösteriyorsunuz da kendilerini rahatsız ediyorsunuz? dedim.

Yabancı matbuatta hakkımızda çıkan yazılar, günü gününe tercüme ettirilip nazırlara ve emniyet makamlarına dağıtılırdı. Bu basılı bültenler, son derece gizliydi. Kimlere dağıtıldığına ait listeyi istedim. Yeni

bir liste yaptım. Belirli şahıslardan başka kimseye verilmemesini ve fazla nüsha basılınamasını emrettim. Saraya bu bültenin girmemesi için tedbir aldım.

VAN DEMİRYOLU

10 Mayıs Cumartesi sabahı, geceyi geçirdiğim Üsküdar'daki evimden Harbiye Nezareti'ne geldim. Van'a kadar demiryolu döşenmesi için Almanlarla mutabakata varmıştım. Trabzon - Erzurum demiryolunu da Fransızlara verecektik. Erzincan - Erzurum demiryolunu kendimiz yapacaktık. Paris'e gidecek olan Nafia Nezareti Demiryolları Müdürü Muhtar Bey geldi. Bu mealde talimat verdim. Ruslar, Doğu Anadolu'da demiryolu yaptırmamıza çok titizleniyorlar, yapılmasını arzu etmiyorlar, illâ yaptıracaksak bu işi Rus sermayesine vermemizi istiyorlar, hele Alman sermayesiyle yapılmasından tamamen ürküyorlardı. Son karara göre Samsun - Sıvas - Erzurum hattını, 7 yıl içinde, 1920'ye kadar Fransızlar, Trabzon - Erzurum hattını, 3 yıl içinde 1916'ya kadar gene Fransızlar, Havza - Kastamonu - Bolu hattını gene Fransızlar (müddet için karara varmamıştık), Ankara - Kayseri, Sıvas - Harput ve Nusaybin - Diyarbekir - Harput - Van hattını ise Almanlar yapacaklardı.

Muhtar Bey'den sonra Alman ataşemiliteri von Strempel geldi :

— Edirne'deki yüzlerce Türk topunun tahrip edilmeksizin Bulgarlara teslimi teessüfe şayandır, dedi. Bulgarlar zaten kaleyi 200 topla muhasara etmişlerdi (bunların içinde birkaç Sırp bataryası vardır). Şimdi Edirne'de elde ettikleri toplarla, Bulgar ordusu çok kuvvetlendi.

Alman ataşemiliterinden sonra itfaiye kumandanı Macar Ziçini Paşa'yı ve askerî İmalât Müdürü Nâzım Paşa'yı kabul ettim. Arkalarından eski Atina ataşemiliterimiz Zeki Bey geldi. Öğleye doğru Babıâli'ye gittim. Hariciye ve Dahiliye Nazırlarını gördüm. Dahiliye Nazırı, bir haftadan beri hastaydı. Bir haftalık işler hakkında konuştuk. Yeni Basra valimizin Basra'ya vardığını, iyi tedbirler alıp huzursuzluğu yatıştırdığını söyledi. Selânik'ten gelen 8 000 muhacirin Antalya'ya çıkartılıp yerleştirilmesine karar verdik. Hükümet toplantısına girdim. Deniz yollarımızda paraca yolsuzluklar olduğu şayiaları, öteden beri işitilmekteydi. Ticaret Nazırı'na bu meseleyi ele almasını ihtar ettim. Doğu Anadolu'da behemehal ıslahat yapmamız ve acele etmemiz lüzumu vardı. Büyük Devletler'in, 1878 Berlin muahedesi hükmüne göre bu vilâyetlerimizde Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını isteyecekleri anlaşılıyordu (1). Hariciye Nazırı, Paris matbuatına, lehimizde bir hava yaratmak gayesiyle rüşvet dağıtmak için, yeniden tahsisat istedi. Bu tahsisat kabul edildi.

Babıâli'den Harbiye Nezareti'ne döndüm. İstanbul muhafızlığından birçok evrak gelmiş, tasdikimi bekliyordu. Bu evrak muhteviyatı, birçok tevkifler ve sürgünlerle alâkadar ve çoğu kanuna ve vicdanıma mugayir şeylerdi.

11 Mayıs Pazar sabahı Harbiye Nezareti'nde çalı-

(1) II. Abdülhamit, Berlin Muahedesinin Doğu Anadolu'da Ermenilere geniş haklar tanıyan bu meşhur 61. maddesini, bütün baskılara rağmen tatbik etmemiş, Büyük Devletler'i birbirine düşürmek suretiyle tam 30 yıl atlatmış, Ermeni isyanlarını şiddet ve süratle bastırmış, bu yüzden Avrupa'da kendisine «Kızıl Sultan» lâkabı takılmıştı.

şırken, Roma Büyükelçimiz Nâbi Bey'in mektubu geldi. İtalya'nın, Doğu'da diğer Büyük Devletler gibi nüfuz elde etmek politikası takip ettiğini yazıyordu. Büyükelçimiz, bu hususta geniş tafsilât veriyordu. Mektubuna birtakım vesika suretleri eklenmişti.

ZEKİ BEY'İN RAPORU

Eski Atina ataşemiliterimiz Zeki Bey'den, Yunanistan'ın ordusunu ıslah etmek için Fransa'dan celp ettiği askerî heyet hakkında rapor istemiştim. 3 sayfalık bir rapor getirdi. İlk paragrafında, istediğim malûmat vardı. Gerisi, dahilî siyasetimize ait, hattâ Türkiye'de iyi bir kabinenin nasıl kurulacağı hakkında serd edilen fikirlerden ibaretti. O kadar üzüldüm ki, bu zabiti azarlamaya ve cezalandırmaya bile kalkmadım. Bilhassa genç zabitlerimizin kendilerini bu derece siyasete kaptırmaları ve bir sadrazama siyasî yazı vermeye kalkmaları, teessüfe şayan bir keyfiyetti.

Rize mebusu Avukat Ziya Molla Bey, Miralay Şükrü Bey geldiler. Şükrü Bey, yalnız Doğu Anadolu ve Suriye vilâyetlerimiz için jandarmanın 260 zabit ve 1 700 nefere ihtiyacı olduğunu söyledi. Arnavutluk'tan dönecek askerlerimizin bir kısmını Jandarma Umum Kumandanlığının emrine vermeyi vadettim.

Sonra Hüseyin Kadri Bey geldi. Muhaliflerin Fâtih'te duvarlara hükümet aleyhinde yaftalar yapıştırdıklarını, bunun iyi bir şey olmadığını söyledi. Polis Umum Müdürü Azmi Bey'in 16 emniyet memurunun istifasına sebebiyet veren sert tutumundan şikâyet etti. Bu zatın bir valiliğe tâyininin ve yerine münasip birinin getirilmesinin iyi olacağından bahsetti. Arkasın-

dan İstanbul Muhafızı Erkânı Harp Miralayı Cemal Bey girdi. Kadri Bey'in sözlerini hulâsa ettim.

— Azmi Bey'den daha iyi bir polis müdürü tanımıyorum, dedi.

Sonra Samsun Mutasarrıfı geldi:

— Samsun sancağındaki Hıristiyanlar kıpırdanıyorlar, dedi. Bütün şehir ve köy bekçilerini iyice silâhlandırdım. Şimdi sancakta tam bir sükûnet var.

Mutasarrıfın bu sözü dikkat nazarımı celp etti. Şimdiye kadar asayiş hususunda bekçi teşkilâtına hiç ehemmiyet vermemiş, polis ve jandarmaya bel bağlamıştık. Derhal Dahiliye'ye bir tezkere yazdırdım. Huzursuzluk görülen yerlerde Müslüman bekçilerin silâhlandırılmasını emrettim.

ARNAVUTLUK MESELESİ

İtalya Sefiri geldi:

— Niçin Arnavutluk'tan büsbütün alâkanızı kesmek istiyorsunuz? diye sordu. Büyük Devletler'in ekserisi, Rusya bile, Arnavutluk'un Türkiye'nin himayesinde kalmasını, iç işlerinde müstakil bir devlet olmasını istiyorlar. Eğer Arnavutluk'la alâkanızı kesmek istiyorsanız, bunu şimdiden Büyük Devletler'e resmen bildirseniz iyi olur.

İtalyan Sefirine:

— Arnavutluk'la alâkamızı kesmek isteriz, şeklinde cevap verdim. Arnavutluk'un bize ne faydası olabilir? Bizi boşuna uğraştıran, işgal eden bir mesele olmaktan ileri gidemez. Fakat bu fikrimizi resmen açıklamakta mahzur vardır. Müslüman Arnavutlar üzerinde iyi tesir bırakmaz. Ancak Arnavutluk'a Müslüman bir prensin hükümdar olmasını arzu ederim. Hıristi-

yan bir hükümdar, büyük ekseriyeti Müslüman olan Arnavutlara iyi tesir bırakmaz. Böyle bir şeyi Türkiye de arzu etmez.

— Müslüman bir Arnavutluk hükümdarı hakkındaki fikrinizi İtalya tasvip etmektedir.

Avlonya ve Draç limanlarına, Arnavutluk'taki 40 000 askerimizi nakletmek için göndereceğimiz gemiler hakkında da görüştük. Hükümet toplantısında, İtalya Sefiri ile konuşmamızı naklettim ve Nazırların bu hususta fikirlerini öğrendim. Şûrayı Devlet'in her işe müdahale etmesinden dolayı yapılan şikâyetler fazlalaşıyordu. Bundan böyle Şûrayı Devlet'in yalnız müracaat vâki olduğu takdirde hüküm vermesine karar verdik. Bu kararın tatbiki ile Adliye ve Evkaf Nazırları meşgul olacaklardı.

12 Mayıs Pazartesi sabahı Harbiye Nezareti'nde çalışırken hukuk müşavirlerimizden Kont Ostrorog geldi. İngiltere ile Rusya'ya karşı uyuştuğumuz için beni tebrik etti:

— Bu muvaffakıyetiniz, dahilî muarızlarınızın da ağzını kapatır, dedi.

ERMENİLER HUZURSUZLUK YARATIYOR VE KORKUYORLAR

Alman Sefarethanesi'ne gittim. Baron von Wangenheim'la bir müddet görüştükten sonra Saraya gidip huzura çıktım. Zatı Şahane, yeğeni Salâhattin Efendi Hazretlerinin tedavi için Viyana'ya gideceğini, yanına usulen münasip bir zatın verilmesini ferman buyurdular. Teşrifat Müdür Muavini Fuat Bey'i münasip gördük. Sulh hakkında izahat verdim. Babıâli'ye geldim. Rusya, Avusturya ve Fransa sefirlerini sıray-

la kabul ettim. Fransa Büyükelçisi, lâkırdıyı bir hayli uzattı. Sonra Ermeni Patriği geldi. Yanında beş rahip vardı. Ermenilerin devlete sadakatinden, böyle olduğu halde Müslümanlar tarafından hiç sevilmediklerinden, haksızlık ve zulüm gördüklerinden bahsetti. Anlattıklarının bir kısmı doğru olmakla beraber, bir kısmı da tamamen uydurmaydı. Ermeniler, hem huzursuzluk yaratıyorlar, fesat tertip ediyorlar, hem de korkuyorlardı.

Dahiliye Nazırını çağırttım. Ermeni meselesini açtım. Ermeniler, Doğu Anadolu'da bilhassa Kürtlerle anlaşamıyorlar ve onlardan çok korkuyorlardı. Fakat son zamanlarda Ermenilere karşı Türk umumî efkârında da tam bir hoşnutsuzluk vardı.

Bununla beraber, arada bir çıkan anlaşmazlıkları büyütmemek, yatıştırmak icap ediyordu. Büyük Devletler, tamamen Ermenileri tutuyorlardı.

Gece Harbiye Nezareti'ne döndüm. Müsteşar Fuat Paşa ile beraber çalıştık.

13 Mayıs Salı sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Balkanlardaki 3 milyon Türk'ün Anadolu'ya yerleştirilip yerleştirilemeyeceği hususunda incelemelerde bulundum. Bu iş için en az 3 milyon altın lâzımdı. Zaten bu iş tedricen ve çok uzun müddet zarfında olabilirdi. Bir kısım muhacirleri Üsküdar'la İzmit arasına yerleştirmek ve bu mıntakayı meyva bahçesi haline getirmek istiyordum. Böylelikle bütün Avrupa'ya meyva ihraç etmemiz pekâlâ mümkündü.

Bir müddet Yemen'deki kolordumuzun işleriyle uğraştıktan sonra Babıâli'ye gittim. Bazı nazırlarla görüştüm. Sonra hükümet toplantısına girdim. Birkaç eyaleti bir araya getirerek devleti birkaç umumî müfettişliğe bölmek istiyordum. Bu umumî müfettişlikle-

rin başına Hilmi Paşa, Hakkı Paşa, Necmettin Molla Bey gibi kıymetli adamları geçirirsek, mühim ıslahat yapmaya muvaffak olabilirdik. Fakat Hilmi Paşa, böyle bir vazifeyi kabul etmek için, Meclisi Mebusan'ın, devletin umumî müfettişliklere ayrılması hakkında bir kanun çıkarmasını şart koşuyordu. Anadolu'yu 3, Suriye, Irak ve Arabistan'ı birer umumî müfettişliğe ayırmak mümkündü.

Almanya'dan ordumuzu ıslah etmek için bir askerî heyet getirtmeye kararlıydık. Bu heyetin başında tanınmış bir general bulunması lâzımdı. Başkumandan Vekili İzzet Paşa, buna muhalefet ediyordu. Ben, sulhtan sonra İzzet Paşa'yı bir umumî müfettişliğe tâyin etmek ve ordudan uzaklaştırmak istiyordum.

Times, Yunanlılardan Ege Adaları'nı geri almak üzere 4 zırhlı satın alacağımızı yazmış ve bu havadisi, bizim Sabah ve Tanin gazeteleri de nakletmişti. İngilizlerin bu haberi öğrenmelerine hayret ettim. Çünkü zırhlı satın alma işimiz ve bu hususta Brezilya ile müzakerelerimiz, bizim için bir devlet sırrı mahiyetindeydi. Sızıntının nereden hâsıl olduğunu anlayamadım.

Eski Serasker Rıza Paşa'nın oğlu Süreyya Bey (Paşa) geldi. Samsun - Sıvas demiryolu inşaatının, kendisinin de dahil bulunduğu bir Osmanlı şirketine verilmesini istiyordu.

ÜSKÜP MÜFTÜSÜNÜN ZİYARETİ

14 Mayıs Çarşamba sabahı Harbiye Nezareti'nde iken Üsküp Müftüsü Arslan Efendi ziyaretime geldi. Zavallı adam, Üsküp'ü nasıl kaybettiğimizin hikâyesini, pek tesirli bir şekilde anlattı. Arnavutların Türkleri desteklemediklerini, fakat pek çok Arnavut'un da-

ha şimdiden bu hareketlerine pişman olduklarını, Priştineli Hasan Bey, Necip Draga Bey, Sait Hoca, Şaban Paşa gibilerinin keder ve yeis içinde bulunduklarını söyledi. Kendisinin şeyhülislâmlıkta bir memuriyete tâyin edilmesini istiyordu. Dedim ki:

— Rumeli'den gelen 20 000 memurumuz benden iş istemektedir. Şimdilik devletten aldığınız yarım maaşla iktifa zarureti vardır.

Başmabeyinci Halit Hurşit Bey, sonra Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa geldi. Sait Halim Paşa dedi ki:

— Bulgarlar, Arnavutluk'tan getirtmek üzere olduğumuz 40 000 askerimizi Çatalca cephesine süreceğimizden korkuyor ve bu işi geciktirmenin çarelerini arıyorlar.

Birkaç saat sonra Başmabeyinci Halit Hurşit ve Esvapçıbaşı Sabit Beyler tekrar geldiler. Selâmı Şahane'yi getirdiler. Zatı Şahane, Kayzer II. Wilhelm'in 25. cülûs yılı dolaysıyla kendisine çok kıymetli murassa (mücevher kakmalı) bir kâse hediye ediyor ve bunu Berlin'e göndermemizi istiyordu. Kâseyi aldım. Sonra İstanbul Muhafızı Miralay Cemal Bey geldi. Zatı Şahane'nin hemşirezadesi Prens Sami Bey'den şikâyet etti. Sami Bey, ihtiyat mülâzımı (yedek teğmen) idi. Hükümet aleyhinde konuşuyordu. Bu zatın terhis edilip ordudan çıkartılması için Cemal Bey'e emir verdim.

Saat beşte hükümet toplantısı başladı. Nahiyeler kanununu, 36. maddesine kadar müzakere ettik. Filipin Adaları'na dört din adamımızı göndermeye karar verdik. Eski hakan Sultan Hamit zamanında Filipinlere din adamları göndermiş ve iyi neticeler almıştık. Anadolu'nun üç umumî müfettişliğe ayrılması, her umumî müfettişin emrine birer jandarma alay kumandanı, birer jandarma, nafia,ziraat ve adliye müfettişi verilmesi hususunda da müzakerede bulunduk.

15 Mayıs Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde iken İstanbul muhafızı Cemal Bey geldi. Sıhhiye Meclisi ikinci reisi Namık Bey'i sürgüne yollamaya karar verdiğini söyledi.

Dedim ki:

— Mahkeme kararı olmaksızın sürgüne yollamak âdetinden vazgeçiniz!

— Ancak bu suretle idare edebilmem mümkündür, dedi; aksi takdirde istifaya mecburum.

— Söylediklerimi nazarı itibara almaya çalışınız, deyince yumuşadı ve Namık Bey'i sürmekten vazgeçti.

Sulhtan, sonra yapılacak yeni ordu teşkilâtında, kumandanlıklara tâyin edilecek zevatın, İzzet Paşa, Bahriye Nazırı Mahmut Paşa, Cemal ve Enver Beyler' den müteşekkil bir komisyon tarafından seçilmesini ve benim tasdikime sunulmasını kararlaştırdık.

Fransa Sefarethanesine gittim. Fakat Büyükelçi yoktu. Babıâli'ye döndüm. Avusturya Sefiri Marki Pallaviçini beni bekliyordu.

Dedi ki :

— Devletiniz, Arnavutluk hariç olmak üzere, Midye - Enez hattının batısında kalan bütün Rumeli'yi Balkanlılara terk etmeyi kabul etmiştir. Fakat bu arada Tuna nehri üzerinde Macaristan'la Sırbistan arasında bulunan ve Türklerle meskûn olan Adakale'nin istikbali şüpheli kaldı. Sırplar işgal etmesin diye, biz işgal ettik.

— Bu yüzden Avusturya - Macaristan'a harp açmayız, dedim; meseleyi hükümet toplantısında görüşür, bir anlaşmaya varırız.

Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa geldi. Adakale meselesini anlattım. Gulner adında bir serseri, Viya-

na'da Hüseyin Hilmi Paşa'ya müracaat ederek, satın alacağımız zırhlılar meselesinde dolandırıcılığa kalkışmış. Bu gibi müracaatlara kulak asılmaması için Sait Halim Paşa'yı ikaz ettim. Akşam 7.30'da Üsküdar'daki evime geldim. Geceyi burada geçirdim.

ÂNİ GELEN SANCI

16 Mayıs Cuma günü selâmlıkta bulundum. Öğle yemeğini Sarayda yedim. Sonra huzura kabul edildim. Sulh müzakerelerinden bahsederken birden karnıma müthiş bir ağrı girdi.

Zatı Şahane :

— Ne oldunuz? buyurdular.

Tabiî hakikati söyledim. Çok telâş etti ve derhal huzurdan çıkmam için izin verdi. Saray'da nazırlara mahsus odaya geçtim. Başmabeyinci, Operatör Cemil Paşa ile beraber geldi. Şiddetli bir gaz sancısı olduğunu söyledi. Zaten geçmişti. Veliahda uğradım. Uzun uzadıya konuştuk. Kanunu Esasi'nin tadil edilmesi lüzumundan bahsettim ve bu hususta bana yardım etmesini istedim. Yardım vadetti. Teşekkür ve dua ederek huzurundan ayrıldım.

ASİR SANCAĞINDA HUZURSUZLUK

17 Mayıs Cumartesi sabahı Üsküdar'daki evimden Harbiye Nezareti'ne geldim. Müsteşar Fuat Paşa, sonra jandarma umum kumandan vekili geldiler. Jandarma mektebinin ıslahından bahsettik. Hüseyin Kâzım Bey'i, reji müdürlerini ve başka zatları kabul ettim. Babıâli'ye geldim. Dahiliye Nazırı Âdil Bey beni karşıladı:

— İbnusssuut, Necit'te huzursuzluk yaratıyor, dedi; şimdi de Katıyf'i işgal etmek istiyormuş. Kızıldenizdeki Hamidiye kruvazörünü Basra Körfezi'ne göndererek İbnussuud'u yola getirelim. Fakat bunun da mahzuru var. Şu anda Hicaz'la Yemen arasında, Asîr sancağımızda huzursuzluk mevcut. Hamidiye, Kızıldeniz'de huzuru temin ediyor. Meseleyi hükümet toplantısında konuşalım.

Sait Halim Paşa ile beraber, Tevfik Paşa'nın Sir Edward Grey'le son mülâkatını bildiren telgrafını okuyorduk ki, Almanya Büyükelçisi Baron von Wagenheim'ın geldiğini haber verdiler. Büyükelçi dedi ki:

— İtalya, Ege Adaları'nın Türkiye'ye iadesini düşünmüyor, Yunanistan'da kalmasına taraftar. Şu bakımdan ki: Yunanlıların Kuzey Epir'i ve Korfu Boğazı'nı Arnavutluk'a bırakmalarını istiyor. Korfu Boğazı'na hâkim bir Yunanistan'ı İtalya, Adriyatik'te kendisine rakîp addediyor. Bütün bunları ben size son derece mahrem olarak bildiriyorum. Çünkü İtalya, müttefikimizdir. Böylece Büyük Devletler içinde, Ege Adaları'nın Türkiye'ye verilmesine taraftar olarak bir tek Almanya kalmaktadır. Biz Almanlar, kudretli bir Türkiye arzu ederiz. Zayıf bir Türkiye, bütün Alman menfaatlerini baltalar. Fakat Büyük Devletler içinde, sizi desteklemek bakımından yalnız kalmış vaziyetteyiz. Müttefikimiz Avusturya-Macaristan bile, Türkiye kadar Bulgaristan'ı da kollamak, Sırbistan'a ve onu himaye eden Rusya'ya karşı Bulgaristan'ı tutmak istiyor. Bu vaziyette Ege Adaları'nı Büyük Devletlerin size bırakacağını sanmıyorum. Elde etmeniz muhakkak olan tek husus, bu adaların askerlikten tecrit edilmesidir. Yunanlılar, bu adalarda asker bulunduramayacak ve tahkim edemeyeceklerdir.

Alman Büyükelçisi çıkar çıkmaz, Roma Büyükel-

çimiz Nabi Bey'den bir telgraf geldi. Telgraf, Baron von Wangenheim'ın söylediklerini tamamen teyit ediyordu. Nabi Bey, İngiltere'nin adaların Yunanistan'a verilmesi fikrini tutacağını, İtalya'nın da bu fikre kaydığını bildiriyordu.

Bu, çok fena haberdi. İngiltere'nin Anadolu'ya yapışık gibi olan bu adaları Yunanistan'a vermeye kararlı olması, bizim Anadolu'daki istikbalimize bile tesir edebilecek derecede kötü bir şeydi. Aynı anda eski Maliye Nazırı Cavit Bey'den, Paris'ten gelen mektupta da bu husus teyit ediliyordu. Cavit Bey, İngiltere'nin, Ege Adaları'nı, bir büyük devletin eline geçmemesi için, küçük Yunanistan'a bırakmak istediğini yazıyordu. Yani İngiltere, bu adaları bizim muhafaza edemeyeceğimize, eninde sonunda büyük devletlerden birine kaptıracağımıza karar vermişti.

ALMAN ELÇİSİNİN ENDİŞESİ

Anadolu'nun bir parçası olan bu adaların terkini kolay kolay kabul edemezdim.

Baron von Wangenheim'a dedim ki:

— İngiltere'ye bazı iktisadî kolaylıklar gösterirsek, Adalar meselesinde bizi tutar mı?

Alman Büyükelçisi, son derece telâşlandı. İngiltere'ye fazla haklar tanımanın, Almanya ile dostluğumuza gölge düşürebileceğini söyledi. Almanya ile dostluğumuzu bozmayı aklımızdan geçirmeyeceğimizi söyledim ve şöyle ilâve ettim:

— Ordumuzun ıslahı için bir Alman askerî heyeti istememiz buna delildir. Yunan ordusunu ıslah etmek üzere vazifelendirilen Fransız askerî heyetine Yu-

nanistan ne haklar tanımışsa, biz de aynı hakları Alman heyetine tanıyacağız.

Eski Dahiliye Nazırı Talât Bey geldi:

— İzzet Paşa'yı Irak umumî müfettişliğine tâyin buyurup ordunun başından alsanız iyi olur, dedi.

Aynı fikirde olduğum cevabını verdim. İzzet Paşa'yı, Bağdat, Basra ve Musul eyaletlerimizin başına umumî müfettiş olarak geçirmek ve Bağdat'a yollamak niyetindeydim.

Hükümet toplantısına girdim. Sulhtan sonra Yunanistan ve Bulgaristan ile uyuşabilir, hattâ ittifak edebilir miyiz meselesini müzakere ettik. Yunanistan ile ihtilâfımız, Ege Asya Adaları (Sakız, Midilli ve diğer küçük adalar) idi. Mirliva Esat Paşa ve kardeşi Erkânı Harp Kaymakamı (Kurmay Yarbay) Vehip Bey'den aldığım mektuplar, Yunanistan'ın tamamen bize yaklaşmak fikrinde olduğunu, Bulgaristan ve Sırbistan'dan çok ürktüğünü bildiriyordu. Ancak böyle bir yaklaşma, Yunanistan bize Asya Adaları'nı iade ederse mümkün olabilirdi. Bu adaların bir kısmını olsun kurtarabilmemiz icap ediyordu. Yoksa Çanakkale Boğazı'mız bile tehdit altına girerdi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Viyana'dan bildirdiğine göre, Bulgarlar da Sırbistan ve Yunanistan'dan ürküyor, hattâ Romanya'dan korkuyor, sulhtan sonra bizimle ittifak etmek istiyorlarmış. Viyana'daki Bulgar orta elçisi bunu bizzat Hilmi Paşa'ya söylemiş. Adakale meselesini de müzakere ettik. Adakale'nin Macaristan tarafından idare edilmesine, fakat Türkiye'nin bir parçası sayılmakta devam edilmesine karar verdik. Bu kararımızı Avusturya-Macaristan'a bildirdik.

18 Mayıs Pazar sabahı erkenden Bahriye Nazırı Mahmut Paşa geldi. Meclisi Mebusan'ın bir an önce açılmasını istiyordu. Harbiye Nezareti'nden çıktım. Askeri Müze'ye geldim. Müze önünde 400 kadar geçmiş asırlara ait topun yığıldığını gördüm. Bu toplara Almanlar tâlipti. Fakat Müze müdürü, tarihî eserdir diye vermek istemiyordu. Büyük tarihî kıymeti haiz olanlarının muhafazası, diğerlerinin Almanlara satılması için emir verdim. Bir müzede yüzlerce topu muhafaza etmenin lüzumu yoktu.

İtalya Sefarethanesi'ne gittim. Adalar işinde İtalya'nın bizi tutmak va'dinden uzaklaştığını söyledim. Büyükelçi:

— Roma'nın son temayülünü bilmiyorum, dedi; fakat ben, Adaların Türkiye'ye iadesinin İtalya'nın menfaatlerine daha uygun olduğu fikrindeyim ve bu fikrimi şiddetle müdafaa edeceğim.

Büyükelçi, bizim hâlâ Libya'dan el çekmeye yanaşmadığımızdan da şikâyet etti.

Sefarethaneden çıkıp Babıâli'ye geldim. Londra Büyükelçimiz Tevfik Paşa ve Petersburg Büyükelçimiz Turhan Paşa'dan gelen yazıları tetkik ettim. Hükümet toplantısına girdim. 6 topu olan Marmaris gambotunu Katıyf'e göndermeye, Hamidiye'yi şimdilik Kızıldeniz kıyılarımızdan çekmemeye karar verdik. Basra eyaletinin Lahsa sancağının bir kazası olan Katıyf'i, İbnussuut tehdit ediyordu. Aslında Necit'te bir kaza kaymakamımız olan İbnissuut, galiba İngilizlerin teşvikiyle fazla kıpırdanmaya başlamıştı. Katar kazamızdaki birliğimizin Katıyf'e hareket ettirilmesine de karar verdik. Yemek valimizden gelen yazıda da, Asîr sancağında Şeyh İdris'in ayaklanmaya benzer bir vaziyet

aldığı, İtalyan ve İngiliz desteği gördüğü bildiriliyordu.

Sabah gazetesi sahibi Mihran Efendi geldi. Yunanlıların el koyduğu gemisini alıp kendisine iade ettiğimiz için teşekkür edip elimi öptü. Fakat gazetesinde hâlâ hükümeti tenkitte devam ediyordu.

Akşam Harbiye Nezaretine geldim. Marmaris gambotumuza Bombay'dan Katıyf'e gelmesi, Hamidiye'nin Hudeyde'den Basra'ya yola çıkması için emir yazdırdım.

19 Mayıs Pazartesi sabahı biraz rahatsızdım. İlâç aldım. Üç gündür dışarıya çıkamıyordum. Gene çıkamadım. Bu sıkıntıyla işe koyuldum. Harbiye Nezareti'nden Tophane'ye gittim. Bine yakın cephane arabası ve birçok sıhhiye arabası, Tophane önünde dizilmiş bekliyordu. Oradan Sarayı Hümayun'a geldim. Mabeyn memurlarının aralarında uyuşarak padişah malını çalıp çırptıklarını bir müddetten beri istidlâl ediyordum. Yalnız Başkâtip Ali Fuat Bey, çok namuslu bir adamdı. Canım sıkıldı. Bakalım ne yapacağız?

ELÇİLERİN ŞİKÂYETLERİ

Huzuru Şahaneye çıktım. Padişah, Eyüpsultan'da kendisine bir türbe, yanında da bir mektep yaptırdığını söyledi. Babıâli'ye gelip büyükelçileri kabule başladım.

Önce Rus Sefiri girdi :

— Gene İran topraklarına girmişsiniz, dedi; İran'da 15 000 askeriniz varmış.

— Bahsettiğiniz mevkide 1 500 askerimiz bile yoktur, diye cevap verdim. İran'ın bir karış toprağını iş-

gal etmek için en küçük arzu beslemiyoruz. Siz iyi malûmat alamıyorsunuz. Bunlar ufak tefek hudut anlaşmazlıklarıdır. İyice tesbit edilmemiş, bütün hudutlarda bu gibi şeyler olagelmiştir.

— Bazı İran kasabalarını Türk toprağı sayıp halkına Osmanlı tabaası gibi nüfus kâğıdı veriyormuşsunuz. Doğu Anadolu'da Ermeniler aleyhindeki hareketlerinizden de şikâyetçiyiz. Bu topraklarda demiryolu yapmak istiyorsunuz. Bu, Rusya'ya karşı bir tehdittir. Esasen ne kadar çalışırsanız çalışınız, demiryolunu 1921'den önce Erzincan'a getiremezsiniz.

Çok kızdım. Hayli söz söyledim. Büyükelçi, sözlerini tevil etmeye kalkıştı:

— Biz Türkiye'nin bekasını ve saadetini temenni ederiz, dedi. Yalnız Doğu Anadolu demiryolları inşaatını Rus sermayesiyle yaparsanız, çok memnun oluruz. Dostluğumuzu kazanırsınız.

Arkasından Fransa Büyükelçisi girdi. Tunus ve Fas halkı arasında Fransızlar aleyhinde ve hilâfet lehinde propaganda yaptığımızdan şikâyet etti. Sonra Avusturya - Macaristan Büyükelçisi geldi. Devletinin hem Türkiye'yi, hem de Bulgaristan'ı tutmaya mecbur olduğunu, Rusya'nın himayesi altında Sırbistan'ın, hattâ Karadağ'ın şımardıkça şımardığını, Avusturya'yı tehdide kadar ileri gittiğini söyledi.

İngiltere büyükelçisi, şundan bundan bahsetti. Sonra:

— Küveyt meselesinde gösterdiğiniz anlayıştan dolayı teşekkür ederim, dedi. 5 yıldan beri İstanbul'dayım. Yakında ayrılacağım için çok müteessirim.

— İngiltere ile mâkul şartlar içinde olmak suretiyle daima uyuşmaya ve dost kalmaya kararlıyız, dedim.

Kapattığımız İngiliz gazetesi Levant Herald'ın neşrine müsaademizi rica etti.

İngiltere Büyükelçisine:

— Peki, dedim. Kanunî cezası olan 500 altını versin. Yeniden intişara başlasın. Harp halinde bulunduğumuz Yunanistan'ın kıralını methetmesi üzerine bu gazeteyi kapadık, mazurduk.

— Birkaç yıl önce Selânik'te çıkan bir Türk gazetesi, İngiltere kıralına ağır sözlerle tecavüz etmişti. Cezalandırılması için müracaat ettik, reddettiniz.

— O zaman matbuat serbestti. Şimdi harp halindeyiz. Örfî idare vardır. Aynı şey değildir.

Tatlı sözler söyleyerek yanımdan ayrıldı. Nazik adamdı.

20 Mayıs Salı sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. İnşaat Şubesi Müdürü Kaymakam Suphi Bey geldi:

— Eyüp'te duvarlara birtakım yaftalar asılmış, dedi; hükümet aleyhinde bazı esassız ve mânasız hezeyanlar yazılmış.

REJİ İMTİYAZININ AZALTILMASI

Oradan Babıâli'ye geldim. Reji müdürlerini kabul ettim. Reji imtiyazının 15 sene daha uzatılmasını istiyorlardı. Maliye Nazırımız ise, 10 yıldan fazlaya yanaşmıyordu. Ben, 12 yıl verdim. Kabul etmediler:

— Gidin, Maliye Nazırı ile uzlaşın, dedim.

Gittiler. Hariciye Kalemi Mahsus Müdür Muavini Ethem Bey geldi. Bazı evrak istemiştim, getirdi. Sonra Baron von Wangenheim'ı kabul ettim. Alman Büyükelçisi:

— İngilizler'e bazı iktisadî imtiyazlar vereceğiniz

haberi Berlin'de büyük telâş uyandırdı, dedi. Siz Yakın Doğu'da İngiltere ile Almanya'yı uyuşturmak siyasetini takip ederken, aksinin hâsıl olmasından korkarım. Sadrazam olduğunuzdan beri ilk siyasî hatanızın bu olduğunu söylersem, gücenmemenizi istirham ederim.

Teskin edici izahat verince, son sözünü geri aldı. Teşekkür edip gitti. Hükümet toplantısına girdim. Fransa'dan acele borç para bulmamız lâzım geliyordu. Defteri Hakanî teşkilâtında ve Ziraat Bankası'nda ıslahat yapıp bu müesseseleri daha verimli bir hale getirmek için de, Fransa'dan iki mütehassıs celbine karar verildi.

21 Mayıs Çarşamba sabahı Harbiye Nezaretinde İran hududu meselesine ait dosyayı incelerken, Mektebi Tıbbiyei Askerî Müdürü Binbaşı Galip Bey geldi:

— Arnavutların bu harpteki davranışları dolayısıyla, dedi; mektepteki Türk talebe, Arnavut talebeyi istemiyor. Bunlar mektepten ihraç olunmadıkça, derslere girmeyeceklerini söylediler. Askerî bir mektepte bu hal büyük bir suç teşkil ettiği için, önayak olanları yakalatıp hapsettirdim. Mektepte disiplin iyi değildir. Çünkü mektep zâbitlerinin çoğu harp dolayısıyla kıtalara gönderildi. Bu zâbitlerin en kısa zamanda iadesini istirham ederim.

AFFEDİLMEYEN SUÇ

Arkasından Üsküplü Salih Bey geldi:

— Üsküp'ü Sırplar işgal edince perişan olduk, dedi, ailemi Bursa'ya yerleştirdim. Fakat şimdi polis peşimi bırakmıyor. Beni Osmanlı Devleti dışına çıkarmak istiyor. Kusurlarımı bağışlamanızı yalvarıyorum.

Salih Bey, Arnavutları devlet aleyhine tahrik edenlerin başlıcalarındandı. Binaenaleyh son felâkette onun da payı vardı. Eskiden servet sahibiydi. Şimdi üstünü, başını perişan gördüm. Kalpten acıdım. Fakat suçunu affedemedim:

— Bu bir millî galeyandır, dedim. Önüne geçilemez. Siz bir müddet için göze görünmeyin. İlerde devletimiz sizi gene kabul eder, emin olunuz. Hükümetimiz gazın tenekesine bir kuruş zam yaptığı için siz ahaliyi devlete karşı ayaklandırdınız. Şimdi Sırplar, gazın tenekesine tam 48 kuruş zam yapmışlar. Türk idaresinin nimetini anlayınız. Şimdi cezanızı çekiniz. Ne çare ki, devletin de, kendinizin de felâketine sebep oldunuz.

Divanıharbi Örfî Reisi Mirliva Tevfik Paşa geldi.

İstanbul Muhafızı Miralay Cemal Bey'den şikâyet etti:

— Bana tahakküm etmeye kalkışıyor, dedi. Hem de bunu, küçük rütbeli zâbitlerin yanında yapmaktan çekinmiyor. Divanıharbin kararlarına tesir etmeye kalkışıyor. İstifanamemi getirdim. Kabul buyurunuz.

İstifanamesinde, alelûsul, sıhhatinin bozukluğundan dolayı vazifesinden affını istiyordu.

— İstifanızı kabul edemem, dedim. Cemal Bey ne istiyor?

— Müebbet hapse mahkûm ettiğim bazı kimselerin idamını istiyor.

— Böyle şey olmaz. Buna ben müsaade etmem. Siz gene vicdanî kanaatlerinize göre hüküm veriniz. Kimse hükümlerinize müessir olamaz.

Daha birçok iş sahibini kabul ettikten sonra, Babıâli'ye geldim. Avusturya - Macaristan Büyükelçisi Marki Pallaviçini gelmişti, görüştüm. Sonra Fransa Büyükelçisi Mösyö Bompard'ı kabul ettim. Malî meselelerden bahsettik. Daha sonra Almanya Sefareti ikinci tercümanı gelip Baron von Wangenheim'ın mektubunu verdi.

Haber çok tatsız olduğu için Baron bizzat gelmemişti. Alman Sefiri şöyle diyordu: «İngiltere, Fransa ve Rusya Ege Adaları'nın Yunanistan'a bırakılmasına karar vermişlerdir. Almanya, Avusturya ve İtalya, adaların Türkiye'ye iadesine taraftardırlar. Fakat İtalya Yunanistan'ın, Kuzey Epir'den ve Korfu Boğazı'ndan çekilmesini, bu toprakları Arnavutluk'a bırakmasını istedi. Yunanistan, Ege Adalarının kendisine bırakılması karşılığında buna razı oldu. Avusturya, İtalya'yı desteklemek mecburiyetinde kaldı. Çünkü Avusturya'nın İtalya'ya karşı en küçük bir muhalefeti, İtalya'yı Üçlü İttifak'tan (Almanya - Avusturya - İtalya) ayırır. Avusturya'nın milyonlarca İtalyan tebaası vardır ve İtalya ile iyi geçinmeye mecburdur. Bu suretle Almanya, adaların Türkiye'ye verilmesini isteyen tek Büyük Devlet halinde ortada kaldı. Şimdi biz ne kadar Türkiye'yi desteklersek destekleyelim, faydası yoktur. Öbür 5 Büyük Devlet, adaların Yunanistan'a bırakılması hususunda kararlıdır. Ancak Bozcaada, İmroz, Limni, Meis gibi birkaç adanın Türkiye'ye iadesi mümkündür. Bir de Büyük Devletler, Anadolu ile karşı karşıya olan bu adaların Yunanistan tarafından tahkim edilmesine ve burada asker bulundurmasına asla müsaade etmeyeceklerdir. Bu hususta size teminat vermeye mezunum. Hattâ Yunanlıların adaların tarafsız-

lığını ihlâl edip etmediklerini kontrol etmek için, Türkiye, adalarda bir komiser bulundurabilir. Almanya maalesef başka bir şey yapmaya muktedir değildir. Bu hususta acele cevabınızı bekliyorum. Berlin'e bildireceğim.»

Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa'yı çağırttım.

— Adaların Yunanistan'a verilmesini kabul edeedemeyiz, dedi. Büyük Devletler'i derhal protesto edeceğiz. Mamafih bir defa da Alman Sefiri ile şahsen görüşmeniz iyi olur.

Sefarethaneye gidip Baron von Wangenheim'la bir saat kadar görüştüm. Adalar hakkındaki dosyasını getirip bana okudu. İtalya'nın ne derece namert olduğunu anladım. Bir taraftan adaların bize iade edileceğine dair söz veriyor, diğer taraftan Yunanistan'a verilmesi için çalışıyordu. İtalyan işgalinde olup birkaç ay evvel Lozan'da imzaladığımız muahede ile bize iade edilmesi lâzım gelen, fakat Balkan sulhuna kadar İtalyan işgalinde kalmasına müsaade ettiğimiz Rodos ve On İki Ada'nın istikbali de meşkûk kalıyordu. İtalya Hariciye Nazırı, Almanya'nın Roma Büyükelçisine: «Ne yapalım, demiş; Türkiye mağlûptur. Yükü, mağlûp olan taraf taşır». Sonra bu devlet, utanmadan, bir türlü başa çıkamadığı Şeyh Sünusî için, bizim mânevî desteğimizi istiyordu. Bizimkiler de, İtalya'nın yalancı dostluğuna inanmakta birleşiyorlardı. Biz yalnız Girit'i Yunanistan'a bırakmaya razı olmuştuk. Adaları veremezdik. Vermektense, Yunanistan ile harbe devam etmek hakkımızda hayırlı olurdu. Bu kararımızı Büyük Devletler'e bildireceğimizi, Baron von Wangenheim'a söyledim.

Asabiyet içinde Babıâli'ye döndüm. Hükümet toplantısına girdim. Hüseyin Hilmi Paşa'nın Viyana'dan gönderdiği devletin altı umumî müfettişliğe ayrılması

ve umumi müfettişlerin salâhiyetleri hakkındaki kanun projesi okundu.

22 Mayıs Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Erkânı Harp Binbaşısı Tevfik Bey geldi. 10 levazım zâbitimizi seçip 6 ay staj görmeleri için Fransa'ya göndermesini emrettim. Sonra Erkanı Harp Binbaşısı Sabih Bey girdi. Jandarmayı ıslah etmek için Bağdat'a tâyinini rica etti. Sonra Erkânı Harp Kaymakamı (kurmay yarbay) Halil Bey, bir buçuk saat Anadolu'da yapılacak yeni askerî teşkilât hakkında izahat verdi. Divanı harp Reisi Tevfik Paşa geldi:

— Erkânı Harbiyei Umumiye İkinci Reisi iken geçenlerde tekaüde sevk ettiğiniz Zeki Paşa'nın oğlu mülâzım (teğmen) Lûtfi Bey için idam kararı vermek istiyorum, dedi. Evinde külliyetli miktarda patlayıcı madde bulundurmuştu. Bunu size ve hükümet âzasına yapılacak bir suikastta kullanacağı bizce muhakkaktır.

— Bu hususta müspet deliliniz var mı? diye sordum.

Olmadığını anlayınca, idamdan vaz geçmesini, tarafsız hüküm vermesini ihtar ettim.

Sonra Arnavutluk'ta bulunan eski garp ordusu kumandanı Ali Rıza Paşa'nın telgrafnamesini okudum. Emrinde bulunan Cavit Paşa'dan şikâyet ediyor ve Arnavutları desteklediğini söylüyordu. Arnavutluk'ta olup memlekete dönmeyi bekleyen zâbitlerimizin çoğu da, hallerine bakmayıp hâlâ siyasetle uğraşıyorlarmış.

Ali Rıza Paşa'ya çektiğim telgrafta dedim ki: «Siyasetle uğraşan zâbitler için, artık ordumuzda ekmek yoktur.»

Babıâli'ye geldim. Paris'e gidecek olan Hüseyin Cahit Bey'i kabul ettim. Viyana'ya da uğrayacaktı. Viyana'daki Hilmi Paşa'ya ve Paris'teki Cavit Bey'e şifahî talimat gönderdim.

Sonra Rusya büyükelçisi beni ziyaret etti:

— Doğu Anadolu demiryollarını başkalarına vermeyiniz, bize veriniz, diyordu; biz, herkesten önce inşaatı tamamlamaya söz veriyoruz.

— Size Doğu Anadolu'da demiryolu yapma imtiyazını veren bir mukaveleyi ben, Meclisi Mebusan'da müdafaa edemem, şeklinde cevap verdim.

Büyükelçi çıkınca Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa girdi. Yanında Kalemi Mahsus Müdürü Salih Bey de vardı. Mısır, iktisadî inkişafı için İngiltere'den borç para alabilmek için, Babıâli'nin müsaadesini istiyor, İngiltere de, bu izni vermemiz için bizi sıkıştırıyordu. Biz, Mısır'ın Babıâli'ye ödediği yıllık verginin arttırılması karşılığında, böyle bir borçlanmaya müsaade edebileceğimizi söylemiştik. Ancak Mısır, buna da yanaşmıyordu. Bu hususları Londra'da bulunan Hakkı Paşa, İngiltere hükümeti ile müzakere ediyordu.

Bu gece Üsküdar'daki evime gittim.

23 Mayıs Cuma sabahı Harbiye Nezaretine geldim. Hakkı Paşa'nın Londra'dan gönderdiği yazıları tetkik ettim. Bağdat hattını Basra'ya kadar uzatacaktık. Küveyt'e kadar uzatmaktan vazgeçmiştik.

Hakkı Paşa, Küveyt, Katar, Bahreyn şeyhlikleri gibi devletimizin küçük birer parçası olan yerler hakkında İngilizlerle uyuşulduğunu bildiriyordu. Basra Körfezi'ndeki seyrüsefer meselelerini de halletmiştik. İngiltere, Basra Körfezi'ne gittikçe daha fazla nüfuz etmek istiyordu.

İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki nüfuzu, bizim zararımıza olmakla beraber, bu devletle iyi geçinmek için sesimizi çıkarmamamız icap ediyordu. İngiltere aslında bizden değil, Basra Körfezi'ne kadar nüfuzları erişir mi diye Almanlardan çekiniyordu.

Saat 10.30'da Harbiye Nezareti'nden Saraya geldim. Öğle yemeğini orada yedim. Huzura çıktım. Zatı Şahane, ciddî mevzulara girmek arzu buyurmadı, havadan sudan bahsetti:

— Ben sabahları sütlü kahve içerim, buyurdu; size de tavsiye ederim.

Sonra yakında Yıldız'a geçmek istediğini söyledi. Selâmlık merasiminde Padişahın maiyetinde bulundum. Sonra Beyoğlu'na geçtim. Bir berbere girip saçımı kestirdim. Üsküdar'a evime gittim. Bazı hususî ziyaretçiler kabul ettim.

24 Mayıs Cumartesi sabahı erkenden Harbiye Nezareti'ne gittim. Anadolu demiryolları birinci müdürü geldi:

— Yunanlılarla Sırplar, bu harpte ele geçirdikleri Türk tüfeklerinden 150 000 mavzer ile 100 milyon fişeği size yarı fiyatla satmak istiyorlar, dedi; ne buyurursunuz?

Daha birçok ziyaretçi geldi. Saat 10.30'da Rusya Sefarethanesi'ne gittim. Büyükelçiye dedim ki:

— Biliyorsunuz, İran hududu meselesinde çok anlayışlı davrandım. Fakat bu devletle Irak taraflarındaki hududumuzun tashihini istedim. İran, bir miktar toprak bıraktıysa da, bu miktar, benim istediğimden azdır.

— Daha bazı İran topraklarını boşaltacağınıza söz vermiştiniz, şeklinde cevap verdi; bu toprakları boşaltınız; Irak hududunda evvelce istediğiniz düzeltmeyi yapmak kolaydır.

— Önce Irak hududundaki isteğimiz yerine getirilmek lâzımdır. Zira önce biz taviz verirsek, işin neticesi belli olmaz. Rus diplomatları bu gibi meselelerle bizi daima aldatagelmişlerdir.

Bunun üzerine bir hayli gülüştük. İran, Irak hududunda istediğimiz toprakların bir kısmını vermişti. Fakat ben, verilenin daha iki buçuk mislini istiyordum. Buna karşılık, şimalde Lâhican'ı İran'a bırakacaktım. Büyükelçi, Doğu Anadolu demiryollarının Rus sermayesiyle teşekkül edecek bir Osmanlı şirketine verilmesi hususundaki temennisini tekrar etti. Kabul etmedim:

— Bu imtiyaz, daha eski hakan (Sultan Hamit) zamanında Fransızlara verilmiştir, diyerek atlattım.

Babıâli'ye geldim. Fransız Büyükelçisi girdi:

— Şimdi Hariciye Nazırınızın yanından çıktım, dedi; Hariciye Nazırınız da, sizin gibi kırtasiyecilikten hoşlanmıyor. Onun için, aramızda ihtilâflı bulunan iktisadî ve malî meseleleri bir an önce yoluna koyabileceğimizi ümit ediyorum. Staj görmek üzere 10 levazım zâbitinizi başka memleketlere değil de Fransa'ya göndereceğinizi öğrendim, çok memnun oldum, teşekkür ederim.

FRANSA ELÇİSİ KIZIYOR

Almanlara yaptırmak istediğimiz yeni demiryollarından bahis açtım. Bunun üzerine bütün neşesi kayboldu, küplere bindi:

— Almanlar memleketinizi âdeta inhisarlarına aldılar, dedi; Almanlar, bütün davranışlarında haksızlık etmeyi ve başka milletlerin hakkını yemeyi şiar edinmişlerdir.

İşkodra'daki memurlarımızı ve ailelerini bir Avusturya vapuru ile İstanbul'a getirmek için, Almanya'nın Çetine ortaelçisine 4 000 altın göndermiştik. Bu hususta Avusturya baştercümanı ile görüştüm. Alman-

ya büyükelçisi Baron von Wangenheim geldi. Hayli oturdu. Anadolu ve Irak demiryolları meselelerini görüştük.

RUS - ALMAN DÜŞMANLIĞI

Birçok ziyaretçiden sonra Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa girdi. Büyükelçilerimizden gelen telgrafnameleri getirmişti. Berlin Büyükelçimiz Mahmut Muhtar Paşa, Ege Adaları işinde Almanya'dan ciddî bir yardım beklenmemesi icap ettiğini yazıyordu. Son günlerde Almanya, Rusya ve İngiltere'yi gücendirmemek için bilhassa dikkat ediyordu. Almanya, öteden beri Rusya ile iyi geçinmek ister. Ruslardır ki, Almanlardan ürkerler ve onları en büyük rakip ve düşmanları olarak görürler. Kayser II. Wilhelm'in kızının evlenmesi münasebetiyle Çar II. Mikola ile İngiltere Kralı V. George, Berlin'e gelmişlerdi. Böylece geçici de olsa bir Alman - İngiliz - Rus yakınlaşması hasıl olmuştu. Zaten bu üç hükümdar, kardeş çocukları idiler. Rusya, 8 yıl önce Japonya'ya yenilince, II. Wilhelm hemen Rusya'ya gidip kuzeni II. Nikola'yı teselli etmişti. Sonradan İngiltere ile Almanya aleyhine anlaşan, Rusya'dır. Yani Rus - Alman düşmanlığının sebebi Almanya değil, Rusya'dır. Rusya'yı bu yola sevk eden husus, Fransa'ya olan iktisadî ve malî ihtiyacıdır. Fransa ise, Almanya ile dost hiçbir devleti hoş görmemek itiyadındadır. Almanya, Rus - Japon harbi sırasında müdahale etseydi, Rusya mahvolurdu. Almanlar, böylece büyük bir fırsat kaçırmışlardır. Şimdi Rus - Fransız - İngiliz ittifakı perçinleşmiştir.

Bu vaziyette Almanya'nın harbi göze alması, kolay değildir. Almanya, terakkisinin sonuna gelmiş bulunmaktan uzaktır. Terakki bakımından İngiltere'nin dahi Almanya'ya yetişebilmesine imkân yoktur. Al-

manya, terakki derecesini tatminkâr bulduğu ve İngiltere'yi ikinci dereceye düşürdüğü an, harbi göze alabilir.

FRANSA İLE ANLAŞMA ZORLUKLARI

Hükümet toplantısı bittikten sonra Sabah gazetesi sahibi Mihran Efendi ile Vazife gazetesi başmuharriri Ahmet Ferit Bey geldiler. Fransa aleyhine yazılar yazıyorlardı. Bundan vazgeçmelerini, Fransızları tahrik etmekte menfaatimiz olmadığını söyledim.

Hükümet, bir müddet için memurlara ve zâbitlere yarım maaş verilmesi kararını aldı. Tekrar dış siyaset meseleleriyle uğraştım. Paris Büyükelçimiz Rifat Paşa, Fransız dostluğunu elde etmemiz için bize yol gösteriyordu. Halbuki Fransa'yı dostumuz yapabilmemiz âdeta imkânsızdı. Şöyle ki: Fransa, Rusya ile İttifakını bir ölüm - kalım meselesi halinde görmektedir. Zira Almanya'nın karşısında tek başına kalırsa mahvolur. Rusya'nın emeli ise, Türkiye'yi ortadan kaldırmaktır. Türkiye'yi Rusya'ya karşı tutan bir Fransa, Petersburg'da müttefik olarak telâkki edilmez ve yalnız başına kalır, Almanya'nın oyuncağı olur. Üstelik Fransa, Rusya'ya akıl almayacak yatırımlar yapmıştır. Rusya'nın en büyük fabrikaları, tersaneleri, demiryolları, bankaları, her şeyi Fransız sermayesiyle dönmekte, Fransa bu işten çok kârlı çıkmaktadır. Fransa gerçi Türkiye'de de büyük yatırımlar yapmıştır. Fakat bu, Rusya'ya yığılan Fransız sermayesinin yanında ehemmiyetsizdir. Üstelik Fransızlar, siyasette İngilizler ve Almanlar gibi pratik insanlar değildirler. Fransa'ya staj için 10 levazım zâbiti göndermek, Fransa'yı memnun eder ve Fransız gururunu okşar. İngiltere,

yahut Almanya ise, böyle bir jeste ehemmiyet bile vermez. Çünkü Almanya ve İngiltere, yükselmekte devam eden devletlerdir. Fransa, eski mevkiinden kaybetmiştir. Bütün bunlar dolayısıyla bizim için Fransa'dan medet beklemek mümkün değildir. Ne yaparsak yapalım, Fransa bizi haricî siyasette candan desteklemez. Fakat bu desteği, akıllıca bir siyasetle, Almanya ve İngiltere'den bulmamız mümkündür. Avusturya, hele İtalya'nın ise, Avrupa büyük devletleri içinde İngiltere, Almanya, Fransa ve Rusya derecesinde bir güçleri yoktur.

Yemeğimi yedim. Yunanistan'da esir Erkânıharbiye Kaymakamı Vehip Bey'in geldiğini söylediler. Hemen kabul ettim. Vehip Bey dedi ki:

— Yunan hükümetinin bütün mesul şahsiyetleriyle görüştüm. Sırplara, bilhassa Bulgarlara karşı Yunanlılar çok ürküyorlar. Bir an önce Türkiye ile sulh yapmak, hattâ ittifak etmek istiyorlar. İttifak müzakerelerinin esaslarını tesbit etmek üzere, bir Türk devlet adamını, resmen, fakat gizli olarak davet ettiler.

— Mademki ittifak teklifi onlardan geliyor, dedim; müzakere için bir devlet adamını onların İstanbul'a göndermeleri icap eder. Venizelos gayetle dönek bir adamdır ve sanıyorum bir Balkan ittifakına taraftardır. Bizim bu iş için bir memur göndermemizi, diğer Balkan devletlerine karşı istismar edebilecek karakterdedir. Yunan hükümetinin size verdiği şifreyle Atina'ya bir telgraf çekip, müzakere için bir murahhas göndermelerini bildiriniz.

YUNANİSTAN MI, BULGARİSTAN MI?

Sulhtan sonra Yunanistan ile Bulgaristan'dan hangisiyle ittifak etmek istersek, buna muvaffak olabilir-

dik. Çünkü Balkan devletlerinin aralarındaki rekabet ve düşmanlığın ortadan kalkmasına imkân yoktu. Ben, Bulgaristan ile Yunanistan'dan hangisini tercih etmemizin daha fazla menfaatimize uygun düşeceğini düşünmeye başladım. Yunan ittifakının bir faydası vardı: Türkiye'de 1,5 milyon kadar Rum vardı. Bunların sadakatini temin etmiş olurduk. Halbuki Türk tebaası Bulgarların sayısı tamamen ehemmiyetsizdi. Fakat Yunan ahlâkının nasıl olduğunu herkes bilir. Kendileriyle ittifak edersek, bunu ters taraftan, kendi görüşleriyle tefsir edip şımarıklık ederler miydi? Bunu kestirmek, kolay değildi. Bulgar ittifakının en büyük faydası, bu devletin askerî bakımdan Yunanistan'dan, hattâ Sırbistan'dan çok daha kuvvetli olmasıydı. Üstelik Bulgaristan'da, 1,5 milyon Türk yaşıyordu. Yunanistan'daki Türk nüfus, bir milyondan azdı. Nihayet Avusturya - Macaristan, Bulgaristan'ı, düşmanımız Rusya ise Sırbistan'ı tutuyordu. Yunanistan, İttifak ve İtilâf Devletleri manzumeleri arasında ortadaydı. Bütün bu düşüncelerin dışında, Romanya'nın vaziyetini de hesaba katmak icap ediyordu.

Harbiye Nezaretine döndüm, gece orada yattım.

25 Mayıs Pazar sabahı Harbiye Nezareti'nde iken, Paris'teki Cavit Bey'e üç sayfalık bir mektup yazdım. Sonra muhtemel bir Yunan ittifakının şu şartlar içinde olabileceğine dair bir proje yaptım:

1 — Âkıt taraflardan biri, diğer bir Balkan devletinin taarruzuna uğrarsa, âkıt taraflardan diğeri, kara ve deniz kuvvetleriyle onu destekleyecek ve harbe girecektir.

2 — En az 7 yıl, âkıt taraflardan biri Balkan devletlerinden biriyle harp çıkarmaktan şiddetle kaçına-

caktır. Ancak taarruza uğrarsa, ittifak muahedesi işleyecektir.

3 — 7 yıl sonra, 1920'de Türkiye'nin hazarda kara ordusu 700 000, Yunanistan'ınki 350 000 kişi olacaktır. Türkiye, daha büyük miktarda bir kuvveti, Yunanistan lehine harbe sokmaya mecbur olmayacaktır. Bu kuvvetler, seyyar ordu kuvvetleridir. Diğer askerler, bunun dışındadır.

4 — Midilli ve Sakız başta olmak üzere, Anadolu kıyılarına yakın bütün adalar, Yunanistan tarafından Türkiye'ye iade edilecektir.

Harbiye Nezareti'nden İngiltere Sefarethanesi'ne gittim. İstifa yoluyla İstanbul'dan ayrılmak üzere bulunan Büyükelçi'ye bir nezaket ziyaretinde bulundum. Büyükelçi, Almanları çekiştirdi ve Ruslara karşı müteyakkız bulunmamız icap ettiğini söyledi.

Oradan eski sadrazam Küçük Sait Paşa'ya uğradım. Hastaydı. Fakat eskisine nispetle iyileşmişti. Hatırını sordum. Dedim ki:

— Sulhtan sonra Bulgaristan da, Yunanistan da Türk ittifakına tâlip görünüyorlar. Hangisini tercih etmek lâzımdır?

— Bulgaristan'ı, şeklinde cevap verdi.

— Ben de aynı fikirdeyim. Çünkü Bulgaristan, hızla Rusya'dan ayrılıp Avusturya'ya yanaşıyor. Yalnız Bulgaristan'la ittifak demek, yakın zamanda yeni bir harbe girişmek demektir. Yunan ittifakı, daha uzun bir zaman Balkanlarda sulhu devam ettirebilir. Yunan ittifakının diğer bir faydası, ilerde bu ittifaka Arnavutluk'u da alabilmenin mümkün olmasıdır. Bulgaristan'da Bulgar nüfusu 4 milyondan ibarettir. Gerisi Türk ve diğer ekaliyetlerdir. Fakat gene de Bulgar ordusu, diğer Balkan devletlerinin ordularından çok kuvvetlidir. Her halde Bulgaristan ile Yunanistan'dan han-

gisini tercih etmemiz lâzım geldiğini iyice düşünmeliyiz.

Babıâli'ye geldim. Birçok ziyaretçiyi kabul ettim. Geçenlerde Van valiliğinden alınan İzzet Bey de aralarındaydı. Sert bir şekilde niçin azledildiğini sordu. Sert cevap alınca yumuşadı. Bu zatı ilk defa görüyordum. Konuşması gayet düzgündü. Malûmatlı olduğu anlaşılıyordu. Hukuk mezunuymuş. Eski sadrazam Hakkı Paşa'nın ahbabı imiş. Vilâyetindeki vaziyeti sordum.

— Sekiz buçuk aylık valiliğim sırasında yalnız 4 Ermeni, Kürtler ve muhalifleri olan Ermeniler tarafından öldürüldü, dedi. Ermenilerin bir şey yapacağı yok, kuru gürültü çıkarmak istiyorlar.

İzzet Bey'le konuşurken, Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa girdi. Bu sırada İzzet Bey, Van'daki fırka kumandanı Câbir Paşa'dan şikâyet ediyordu. Kalkmak istedi. Sözünü tamamlamasını istedim. Câbir Paşa'nın çok içki içtiğini ve vali olmak istediğini söyledi. Cahil olduğunu da ilâve etti.

— Câbir Paşa'yı şahsen tanırım, dedim; cahil olduğunu kabul edemem. Galatasaray mezunudur. Oradan Harbiye'ye geçmiştir. Ancak geçimsiz olduğu hakkındaki fikrinize iştirak ederim.

İzmir açıklarında bir vapurumuz, torpile çarparak batmıştı. Şimdi haber aldım. 200 zavallı muhaciri taşıyordu. Bunların 120'si boğuldu. Bir hafta önce de bir Fransız vapuru torpile çarpmıştı. Fakat onda ancak dört kişi boğulmuştu. İzmir Kumandanı İsmail Fazıl Paşa, suçun kaptanlarda olduğunu söylüyordu. Halbuki Erkânı Harp Kaymakamı Vehip Bey, torpillerin yerlerinden oynadıklarını bildirmişti. Vehip Bey'in iddiası doğruysa, Fransızlara tazminat ödemeye hazırlanmamız icap ediyordu.

Hüseyin Hilmi Paşa, Bulgaristan'ın Viyana ortaelçisi ile 3 saat görüşmüş. Telgrafında bunu anlatıyordu. Avusturya kadar Almanya da, Bulgaristan'la anlaşmamızı ve Üçlü İttifak'a girmemizi istiyordu. Sonra hükümet toplantısına girdim.

26 Mayıs Pazartesi sabahı Harbiye Nezareti'nde çalışmaya başladım. Bahriye Nazırı Mahmut Paşa geldi. Mahmut Paşa, İzzet Paşa'nın da muvafakatiyle, sulhtan sonra kolordu ve fırka kumandanlıklarına ve erkânı harbiyelerine tâyin olunacak zâbitlerin listesini hazırlayan bir komisyona riyaset ediyordu. Cemal ve Enver Beyler de bu komisyona girmek istediklerini bildirmişlerdi. Haklıydılar. Bu suretle muhaliflerimiz, sulhtan sonra mühim kumandanlıklara sızamayacaklardı. Ancak Cemal ve Enver Beyler, müfrit İttihatçı idiler. Bu bakımdan böyle bir komisyonda resmen bulunmaları, çok dedikoduyu ve memnuniyetsizliği mucip olabilirdi. Bunun üzerine listenin Bahriye Nazırı Mahmut, Başkumandan Vekili İzzet, Harbiye Müsteşarı Fuat ve Mirliva Ziya Paşalar tarafından hazırlanmasını emrettim. Liste bana gelecek, ben de Cemal ve Enver Beylerle istişare ettikten sonra, münasip görmediğim kumandanları değiştirecektim.

Bir müddet Bağdat demiryolu hakkında görüşmelerde bulundum. Sonra Babıâli'ye gittim. Saat 10.30' da Rusya Büyükelçisi geldi. İran hududu hakkında görüştük. Yeni tavizler istedi.

— İstediklerinize muvafakat etmem, tarzında gayet şiddetli konuştum. Vaitlerinizin hiçbirisini tutmadınız. Daima beni aldatmaya çalıştınız.

Büyükelçi, biraz dargın olarak yanımdan ayrıldı.

Ondan sonra Enver Bey geldi. O çıkınca İngiltere Büyükelçisi girdi. Sabah başmuharririni, sonra Al-

manya Büyükelçisi'ni kabul ettim. Hayli konuştuk. Avusturya ve Fransa Büyükelçileri de geldi. Mösyö Bompard sözü pek çok uzattı ve tam bir saat yanımda kaldı. Sonra İtalya Büyükelçisi geldi. İtalya'nın Ege Adaları'nın Türkiye'ye verilmesi hakkındaki fikrini muhafaza ettiği yalanını söylemekten çekinmedi.

Bugün Berlin'de II. Wilhelm'in kızı evleniyordu. Tebrik için Hariciye Müsteşarı Sait Bey'i Alman Sefarethanesi'ne göndermiştim. Sait Bey, Baron von Wangenheim'la hayli konuşmuş. Almanya, hükümetimizi beğeniyor ve tutuyormuş. Avusturya - Macaristan'ın da beni ve hükümeti tuttuğu anlaşılıyordu.

Haydarpaşa Çayırı'nın istimlâki hakkındaki dosyayı Sadaret Müsteşarı Âdil Bey'le beraber inceledim. Âdil Bey :

— Metre karesi 38 kuruştan istimlâk etmek istiyoruz, dedi; sahipleri itiraz ediyorlar. Çünkü şu sırada Haydarpaşa'da arsaların metre karesi 4 - 5 altın etmektedir.

33 kuruşta ısrar ettim. Sonra Dahiliye Nazırı Hacı Âdil Bey geldi. Basra ve Yemen vilâyetlerimiz hakkında görüştük. Yemen'de Türk zâbitlerinin kumandasında 5 tabur kadar yerli asker teşkil etmek istiyorduk. İyi netice alırsak, daha büyük birlikler de kurabilirdik. Yemen'de Şafiiler'le Zeydîler arasında tam bir anlaşma yoktu. Zeydî imamı Yahya'nın vaziyeti de şüpheliydi. Akşam Harbiye Nezareti'ne geldim. Saat on bire kadar çalıştım. Sonra odama çekilip yattım.

27 Mayıs Salı sabahı Bahriye Nazırı Mahmut ve Harbiye Müsteşarı Fuat Paşalar geldiler. Enver Bey, kahramanlık göstermiş olan bir gönüllünün mülâzım (teğmen) yapılmasını rica ediyordu. Şu mealde cevap verdim : «Bu gibi işler kanuna uygun değildir. Bah-

settiğiniz zata bir madalya verelim. İhtiyat zâbiti mektebinde bir sene okursa, o zaman kendisini nizamiyeye almak mümkün olabilir. Kahramanlık göstermiş birçok gönüllü vardır. Birine rütbe verirsek, diğerleri kırılırlar.»

Bir Amerikan ticarî heyeti gelip, kırtasî muamelelerin uzatıldığından şikâyet etti. Avusturya askerî ataşesi geldi. Sulhtan sonraki askerî teşkilâtımız hakkında malûmat istiyordu. Vermeyi münasip görmedim. Bir Avrupa gazetesini gösterdi. Burada yeni askerî teşkilâtımızdan bahsediliyordu. Hiçbirinin hakikatle alâkası olmadığını söyledim.

Saraya geldim ve huzuru hümayuna çıktım. Maliyenin, V. Sultan Murat'ın oğlu Şehzade Salâhattin Efendi Hazretleri'ne 48.000 altın borcu vardı. Avrupa'ya gitmek üzere bulunan Şehzade, bunu talep ediyordu. Ancak 15.000 altın verebileceğimizi Zatı Şahane'ye arz ettim. Salâhattin Efendi Hazretleri iyi ve ahlâk sahibi bir şehzade idi. Fakat fazla müsrifti. Zatı Şahane, Şeyh Sünusi'ye 110 altın kıymetinde bir kürk göndermek istiyordu. Muvafakat ettim. İtalya ile Şeyh Sünusi'nin elindeki Libya topraklarına muhtariyet verilmesi hususunda müzakere edilmesi işini Enver Bey'e vermeyi düşünüyordum.

Ermeni Patriği, Muş Sancağında 9 Ermeni'nin Kürtler tarafından öldürüldüğü için şikâyette bulunuyordu. Bu gibi hâdiseleri dünyanın hiçbir yerinde önlemek kabil değildi. Kürtlerle Ermenilerin iyi geçinmeleri imkânsızdı. Ermeniler tahrikten geri kalmıyor ve en küçük hâdiseyi propaganda mevzuu ittihaz ediyorlardı. Bir saman kümesinin yakılması, iki koyunun gaspı Avrupa'ya aksediyordu. İstanbul Şehremaneti, Fransa'dan 650 bin altın tutarında bir istikraz hususunda mutabık kalmıştı. Harbiye Nezareti'nden çıkı-

yordum ki, Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa geldi. Kendisiyle nezaretin bahçesinde gezinerek konuştuk. Bulgaristan ve Yunanistan'dan sonra Sırbistan da bizimle ittifak etmek istiyormuş. Dedim ki:

— Sırbistan ile ittifak, gayritabiî bir ittifaktır. Sonu yoktur. Çünkü Sırbistan, Rusya'nın himayesinde ve Avusturya'nın can düşmanı bir devlettir. Bulgaristan ile de düşmandırlar. Sırbistan ile birleşmek, Bulgaristan'la harp ve Avusturya - Almanya ile bozuşmak demektir. Tabiî Sırbistan, Avusturya'dan başka Bulgaristan ve Yunanistan gibi hasım devletlerle de sarılmış vaziyettedir ve Rusya olmadığı takdirde mahva mahkûmdur. Biz, bu devleti atlatmaya ya Bulgaristan'a veya Yunanistan'a yaklaşmaya mecburuz. Biz şimdi Yunan ittifakı meselesini daha yakından incelemek üzere eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Bey'i, Erkânı Harbiye Kaymakamı Vehip Bey'le beraber Atina'ya gönder.

Babıâli'ye gelip hükümet toplantısına girdik. Şattularap'taki seyrü sefer meselesini görüştük. Akşam Harbiye Nezareti'ne döndüm. Halil Menteş Bey geldi. Atina'ya gitmeyi kabul etti. Dedim ki:

— Hakkı Paşa sadarette iken, gerek hükümete, gerek size, Yunanistan ile ittifak etmek zaruretinden bahsettim. Hiçbiriniz beni dinlemediniz. Girit'i verip Yunanistan'la birleşseydik, diğer Balkan Devletleri bize taarruza cesaret edemezlerdi. Yemen'de İmam Yahya ile iyi geçinmenizi de tavsiye ettim. Siz, Yemen'e asker döküp İmam'ı ezmek istediniz. Şimdi her iki meselede de haklı olduğumu teslim ve tasdik ediniz!

28 Mayıs Çarşamba sabahı Harbiye Nezareti'nde çalışırken, mektebi tıbbiyei askeriye müdürü Galip Bey geldi:

— On bir Arnavut talebemiz var, dedi; artık Türk talebe ile geçinemeyeceklerini söylüyorlar. Bu davranışlarında ısrar ediyorlar. Ben bu on bir gencin askerlikten çıkarılmasına karar verdim. Fakat emir sizindir.

— Mucibince yapınız, dedim; vakaa daha çocukturlar ve az müddet sonra yaptıklarına pişman olacaklardır. Lâkin millî hislerin şahlandığı şu sırada başka türlü hareket edemeyiz. Hâdise duyulur da hükümetin lûtufla muamele ettiği anlaşılırsa, iyi olmaz. Üstelik Arap milliyetçilerine karşı da iyi bir misal olmaz.

Avni Paşa geldi. Kendisini Asîr mutasarrıfı ve fırka kumandanı olarak Yemen'e göndermek istedim. Kabul etmedi. O, kayınpederi Şakir Paşa'nın yanında, doğrudan doğruya Yemen vilâyet merkezinde (San'a'da) vazife almak istiyordu. Vehip Bey girdi. Akşam Halil Menteş Bey'le beraber Harbiye Nezareti'ne gelmesini, görüşeceğimizi söyledim. Sonra Harbiye Nezareti Levazım Dairesi Reisi İsmail Hakkı Paşa geldi. Krupp fabrikalarına 750.000 altınlık sipariş vermiştik. Skoda fabrikalarının mümessili Joseph Huber geldi. Kendilerine de sipariş verilmesi için ricada bulundu. Krupp'tan daha ucuz fiyat ileri sürdü ve bana bir miktar borç vermek istediklerini söyledi. İhtiyacım olmadığı cevabını verince sıkıldım. Anladım ki, memlekette henüz rüşvet kalkmamış.

Talât Bey geldi. «Cemiyeti Islahiye» adını taşıyan Arap milliyetçileri ile anlaşmaya vardıklarını söyledi: «İttihat ve Terakki, Arapça konuşulan sancaklarımızda orta tahsilin Arapça yapılmasına, Türkçe'nin ikinci ve mecburî lisan olarak öğretilmesine taraftardır» dedi. Araplar bir de, kabinede 2 Arap bulunmasını istiyorlarmış. Arapça'yı Türkçe'den önce öğrendiğim için

beni Arap sayabileceklerini, bir Arap nazırın daha hükümete girmesini istiyorlarmış [1].

Talât Bey'den sonra Meclisi Âyan Başkâtibi Cemal Bey geldi:

— Bir Fransız şirketi, dedi; kibrit ve sigara inhisarına tâlip. Bu inhisar kendilerine verilirse, 300 milyon altın frank ödemeye hazırdır.

Tekliflerini yazılı olarak yapmaları cevabını verdim. Sonra Çelebi Efendi [2] geldi. Konya'dan yeni gelmişti. İlk defa görüyordum. Gayetle sözü, sohbeti yerinde, kılık, kıyafeti pek düzgün bir zattı. Şundan bundan bahsettik. Arkasından Kâmil Paşa'nın oğullarından Şevket Bey girdi. Sabah da Şevket Bey'in kardeşi Şûrayı Devlet âzasından Abdullah Bey gelmişti. Şevket Bey dedi ki:

— Babam eski sadrazam Kâmil Paşa, İstanbul'a geldi. Konağımız polis tarafından sarıldı. Paşa babamın derhal İstanbul'dan çıkmasını istiyorlar. Bu bize büyük bir hakarettir. Mâni olmanızı rica ederim.

— Haksızlık ediyorsunuz, dedim; pederiniz sadaretinde tarafsız hareket etseydi, şimdi gider, elini öperdim. Fakat o, muhaliflerden tam 120 kişiyi hapsettirdi. Beni bile takip ettiriyordu. Şimdi aynı şeyler başına gelince niçin şikâyette bulunuyor?

Tam bu sırada Halil Menteş Bey girdi. Şevket Bey'le konuşmamız kesildi. Halil Bey dedi ki:

— Balkan Devletleri arasındaki ittifakın bozulmak üzere olduğu muhakkaktır. Tabiî, bu harpte bizden aslan payını alan Bulgaristan aleyhine Yunanis-

(1) Mahmut Şevket Paşa'nın küçük kardeşi, Irak'ta Başvekil olmuştu. 1964'te ölmüştür.

(2) Konya'daki dergâhta oturan Mevlevî tarikatının başı. Hazreti Mevlâna'nın torunları arasından seçilirdi. Ölünceye kadar makamında kalırdı. Mevlevihanelerin şeyhlerini o tâyin ederdi.

tan ve Sırbistan birleşeceklerdir. Bulgaristan, bu iki devletle birden harp etmekten çekinmez. Ancak biz de Bulgaristan aleyhine harbe girersek, bu devlet mahvolur. Onun için benim hükümetin temsilcisi olarak Atina'ya gitmemi, Yunanistan istismar edecek ve bununla Bulgarları korkutmak isteyecektir. Biz, hareket serbestliğimizi kaybedeceğiz.

— Haklısınız, dedim; bunu ben de düşünmüştüm. Fakat Sait Halim Paşa'ya kapıldım. Şimdi ilk fikrime dönüyorum. Siz gitmeyiniz. Vehip Bey gizlice ve yalnız gitsin.

Bu sırada İstanbul Muhafızı Erkânı Harp Miralayı Cemal Bey geldi. Kâmil Paşa'nın İstanbul'a gelmesi meselesini açtı. Zaten bu meseleyi görüşmek için ben kendisini çağırtmıştım:

— Kâmil Paşa'yı derhal şehirden def etmemiz lâzımdır, dedi; aksi takdirde İstanbul'da asayişi muhafaza edemem.

— Ne biçim konuşuyorsun? dedim. Sana emrediyorum, Kâmil Paşa'nın konağındaki polisleri derhal geri çek. Paşa'nın derhal vapura bindirilmesinden vazgeç. Bu meseleyi sonra görüşürüz.

Askerce selâm verdi. «Başüstüne efendim!» deyip çıktı. Cemal Bey'in konuşma tarzına çok kızmıştım (1).

Şevket Bey'i çağırdım:

— Paşa Hazretlerinin ellerinden öperim, dedim; müsterih olsunlar. Polislerin derhal konaktan çekilmesi için emir verdim. Yarın biraderiniz Abdullah Bey'in beni Harbiye Nezareti'nde görmesini rica ederim.

---

(1) Cemal Bey Albay, Mahmut Şevket Paşa Mareşal idi. Bu konuşmadan tam 14 gün sonra Mahmut Şevket Paşa öldürülmüş ve suikast yapılacağı ihtimali kulağına gelmiş olan Cemal Bey, pasif kalmış ve endişelerini Paşa'ya bildirmemiştir.

Abdullah Bey'e nezaketle, Kâmil Paşa'nın hayatını İstanbul'da koruyamayacağımızı bildirecek ve İzmir'e gitmesini rica edecektim. Az bir müddet geçmişti ki, İstanbul Muhafızlığından iki tezkere geldi. Birinde Kâmil Paşa'nın konağından polislerin çekildiği bildiriliyordu. Diğerinde ise Cemal Bey, istifasının kabulünü istiyordu. Derhal Cemal Bey'i çağirttım. İstifasını kabul etmediğimi, Kâmil Paşa'yı birkaç gün içinde İzmir'e göndereceğimi bildirdim.

Hükümet toplandı. Evvelâ Roma Büyükelçimiz Nabi Bey'den gelen yazı okundu. Nabi Bey, İtalya ile Avusturya - Macaristan'ın, Arnavutluk'un, Osmanlı İmparatorluğuna dahil ve padişaha tâbi muhtar bir devlet olmasını istediklerini, müstakil bir Arnavutluk arzu etmediklerini bildiriyordu. Nazırlar aralarında münakaşaya başladılar. Bir kısmı Arnavutluk'un bize bağlı kalmasının iyi olacağını söylüyorlar, bir kısmı da bunun mahzurlarını ileri sürüyordu. Pek çok söz söylendi. Arnavutluk müstakil de olsa, padişaha tâbi muhtar bir devlet de olsa, istikbalde bizimle beraber hareket etmeye mecburdu. Çünkü Hıristiyan devletlerle sarılmıştı. Bize bağlı olursa, bir de Arnavutluk'la uğraşmak mecburiyetinde kalacaktık. Fakat bu suretle bu küçük devleti bize bağlı tutmak daha kolay olurdu. Memleketimizde pek çok Arnavut vardır. Arnavutluk'taki Arnavutların Osmanlı tebaası olmakta devam etmeleri, bunları çok memnun ederdi. Fakat muhtar bir Arnavutluk'un devletimiz için bir gaile teşkil etmemesi ve bunun için maddî fedakârlıklar göze alamayacağımız hususunda nazırlar birleşiyorlardı.

İkinci olarak Osman Nizami Paşa'nın Londra'dan gönderdiği yazı incelendi. Paşa, İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'in, murahhaslarımızı sulh mukaddematına imza koymak için sıkıştırıyor, aksi tak-

dirde Büyük Devletler'in yardımından mahrum kalmakla tehdit ediyordu.

Babıâli'den Harbiye Nezareti'ne geldim. Halil ve Vehip Beyleri kabul ettim. Vehip Bey'in Atina'ya yalnız başına gitmesine karar verdik. Vehip Bey, Yunan hükümeti ile görüşecek ve ittifak şartlarımızı bildirecek, kabul ettirmeye çalışacaktı.

29 Mayıs Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde çalışırken, Elâziz fırkası kumandanı Bağdatlı Kürt Emin Paşa geldi. Asîr mutasarrıflık ve fırka kumandanlığını teklif ettim. Biraz tereddüt etti. Sonra «pek iyi» dedi. Ondan sonra Kâmil Paşa'nın oğlu Abdullah Bey odaya girdi. Dedim ki:

— Kâmil Paşa Hazretleri, İzmir'e teşrif buyursunlar. Benim kendilerine bir dargınlığım yoktur. Fakat İstanbul'da kalmaları mahzurludur. Ben Babıâli baskınından haberdar değildim. Baskından sonra sadaret bana teklif edildi. Kabul etmek mecburiyetindeydim. Aksi takdirde kan dökülecek ve memleket tehlikeye girecekti. Kâmil Paşa Hazretleri'nden faydalanmak isteriz. Kabul buyururlarsa, ihdas edeceğimiz umumî müfettişliklerden birini kendilerine teklif etmek niyetindeyim.

Abdullah Bey:

— Pederim siyasî hayatı terketmiştir, dedi; İzmir'deki konağını satacak, Kıbrıs'ta bir yer alıp oraya yerleşecektir.

Kâmil Paşa'nın Kıbrıs'a yerleşeceği haberine çok memnun oldum. Fakat bu ihtiyar vezirin siyasî hayatı bırakacağına pek inanamadım. Abdullah Bey çıktı. Fakat birkaç saat sonra yine geldi. Ağlıyordu. Dedi ki:

— Huzurunuzdan çıktıktan bir saat sonra İstanbul Muhafızı Cemal Bey beni tevkif ettirdi. Merkez Kumandanlığında gayet ağır sözlerle tahkir etti. Ba-

bamın derhal İstanbul'dan çıkması için tehdit edildim. Cemal Bey, babamı icabında cebren İzmir'e göndereceğini söyledi.

DİPLOMATİK MESELE ÇIKABİLİRDİ

Abdullah Bey'i teselli ettim. Kâmil Paşa'nın öbürsü gün vapurla İzmir'e hareketini kararlaştırdık. Bunu Cemal Bey'e de bildirdim. İki gün için Kâmil Paşa'nın yakasını bırakmasını emrettim. Tam bu sırada İngiltere Büyükelçisi, polisin Kâmil Paşa'yı ziyaret etmesine mâni olduğunu bildirip Cemal Bey'i şikâyet etti. Telefonla Cemal Bey'i buldum. Başımıza diplomatik bir mesele mi açacaksın, dedim. «Yanlışlık oldu!» dedi.

BULGARİSTAN'A YAKLAŞMA TAVSİYESİ

Avusturya - Macaristan askerî ataşesi Bonovski geldi:

— Hükümetim, dedi; Bulgaristan'a yaklaşmanızı şiddetle tavsiye eder ve bunu Türkiye'nin yüksek menfaatlerine uygun bulur. Sulh olmak üzere. Fakat Balkanlar kaynamakta devam edecektir. Rusya, Avusturya - Macaristan'ın zararına olarak Sırbistan'ı büyütmek isteyecektir. Ne biz, ne de Bulgaristan, büyük bir Sırbistan'a müsamaha edemeyiz. Bulgaristan ancak Türkiye ile müttefik kalmak suretiyledir ki, Sırbistan'ın büyümesini önleyebilir. Artık sizden hiçbir toprak talebi yoktur. Yunanistan'ı Bulgaristan'a tercih etmek hatasında bulunmayınız. Çünkü Yunanlılar, Sırplar'dan ve Bulgarlar'dan korktukları için size ya-

naşmak istiyorlar. Aslında «Megalo İdea»larından vazgeçmiş değillerdir. İstanbul'u bile sizden almak isterler. İstanbul'da ve Batı Anadolu'daki Rum ekalliyeti, Yunanistan'daki Türk ekalliyetinden fazladır.

— Türkiye'de Balkan sulhundan sonra 1,5 milyondan az bir Rum nüfus kalacaktır, dedim. Bu nüfus, Türk nüfusun arasında bir katradır. Hiçbir yerde mühim bir ekalliyet halinde değillerdir ki, bizim için bir tehlike teşkil etsinler. Şu anda Yunanistan'la birleşmek bize Bulgaristan'la ittifak etmekten daha uygun görünüyor. Bulgaristan'la ittifak yaparsak, bu devlet, ilk fırsatta Sırbistan'ı ve Yunanistan'ı ezmek azmindedir. İlerde menfaatleri denkleştirebilirsek, Türk - Yunan ittifakına Bulgaristan'ı da dahil etmek mümkündür. Bununla beraber daha müzakere halindeyiz. Bütün bu müzakereler sırasında, menfaatlerimizin Avusturya - Macaristan ile karşı karşıya gelmemesine azamî dikkati göstereceğimize emin olunuz. Çünkü sizinle menfaatlerimiz müşterektir ve devletinizin en küçük bir şekilde itibarına halel gelmesini istemeyiz. Avusturya - Macaristan İmparatorluğunun dağılması, bizim imparatorluğumuzun da dağılması demektir. Şu anda Bulgar - Yunan ihtilâfının başlıca sebebi, Selânik meselesidir. Selânik, Yunanistan'ın elindedir ve Bulgaristan bu şehri istemektedir. Biz, Selânik'in daha zayıf tarafta, Yunanistan'da kalmasını arzu ederiz. Böyle olmakla beraber Trakya'da bir Yunan - Türk hududu istemeyiz. Batı Trakya'nın Bulgaristan'da kalması daha münasiptir. Çünkü Doğu Trakya ve İstanbul'da Bulgar yoktur veya yok denecek kadar azdır. Halbuki 300 000'den fazla Yunanlı vardır ve bunlar, müşterek hududumuz olduğu takdirde, Yunanistan'la beraber huzurumuzu bozacak hareketler ihdas edebilirler. Yunanistan'ın bu harpte bizden aldığı topraklarda mü-

him Bulgar nüfusu yoktur. Bulgaristan, Selânik'i alırsa ortada anlaşmazlık kalmaz ve Yunan - Bulgar ittifakı tahakkuk eder. Sırbistan, Rusya'nın şiddetli himayesi altında olduğu için, bu ittifak ancak Türkiye'nin zararına olur. Biz, Yunan - Bulgar anlaşmazlığının devamını ve bu anlaşmazlıkta son söz sahibi olmayı arzu ederiz. Şimdi Bulgaristan 6 milyon nüfuslu bir devlet olmuştur. Fakat bunun ancak 4 milyonu Bulgardır. Gerisi Türk, küçük bir kısmı da Rum'dur. Bu kadar büyük bir Türk nüfusunu barındırması, Bulgaristan'ı bize karşı daha yumuşak bir politika takibine zorlar. Nüfusun üçte birinin ekalliyet, hem de Bulgarlar'a dost olmayan bir ekalliyet teşkil etmesi, bir defa Türk - Yunan ittifakı tahakkuk edince, Bulgaristan'ı eninde sonunda bu ittifaka girmeye mecbur eder. Balkan Devletleri arasındaki ittifak sallantıdadır ve Bulgaristan ile diğer Balkanlılar arasında bir harp çıkması pek muhtemeldir. Biz bu harbi önce müteyakkız bir surette takip ederiz. İcabında Bulgaristan üzerine yürüyüp Edirne'yi kurtarmak isteriz. Bu takdirde Rusya bize karşı ciddî bir tavır takınmaz. Bir Avrupa harbi patlamasından korkar. Biz ancak Sırbistan'a karşı harekete geçersek, veya Bulgaristan'ı Sırbistan'a karşı desteklersek Rusya müdahaleye mecbur kalır. Çünkü Sırbistan'ın çökmesi, Avusturya-Macaristan'ın istikbalini kurtarır ve Rusya'nın nüfuzunu sıfıra indirir. Ancak biz daha zayıf bir Bulgaristan temenni etmekle beraber, bu devletin ortadan kalkmasını ve Yunanistan - Sırbistan - Romanya arasında paylaşılmasını arzu edemeyiz. Çünkü bu takdirde büyük bir Yunanistan ve Sırbistan'la karşı karşıya kalırız. Böyle bir Sırbistan Avusturya'yı, Yunanistan ise Türkiye'yi çökertmek için, Büyük Devletler'le işbirliği yapmaktan çekinmez.

Avusturya - Macaristan ataşe militeri:

— Benim için çok faydalı bir mubahasede bulundum, teşekkür ederim, diyerek ayrıldı.

Daha sonra Bâbıâli'de Avusturya-Macaristan büyükelçisi Marki Pallaviçini'yi de kabul ettim. Ataşe militerine söylediklerimin çok mühim olduğunu ve Avusturya'yı birinci derecede alâkadar ettiğini söyleyerek söze başladı. Dedi ki:

— Pazartesi günü Boğaziçi'ne, yazlık sefarete naklediyorum. Onun için o gün ziyaretinize gelemeyeceğim. Sizi hemen görmek istedim. Birleşik Sırbistan - Yunanistan'ın kara kuvvetleri, Bulgaristan ordusunun kuvvetine denktir. Hattâ gene de Bulgar ordusu biraz üstündür. Askerî bir hata yapmazlarsa Bulgarlar, Sırbistan ile Yunanistan'ı rahatça yenerler. Yunanistan bu za'fını bilmektedir. Onun için Bulgarlar esirlerinize çok fena muamele ettikleri halde Yunanistan, bilhassa zabitlerinize çok iyi davranmakta ve Türk dostluğunu kazanmaya çalışmaktadır. Ancak Yunanistan ve Sırbistan'la beraber Türkiye veya Romanya da Bulgaristan'a yüklenirse, bu devlet mahvolur ve en iyi ihtimalle, fena halde ezilir.

— Yunanistan ve Sırbistan'da 100 000, Bulgaristan'da 60 000 askerimiz esir olarak bulunmaktadır, dedim. Arnavutluk'taki 40 000 askerimiz de Türkiye'ye dönmeye hazırlanıyorlar. Ayrıca bu harpte büyük kayıplar verdik. Bu suretle ordumuz zayıf düştü. Fakat esirlerimizi geri alacağız. Az zamanda çok kudretli bir ordu teşkil edeceğiz. Rusya silâhlı bir müdahalede bulunmazsa, Balkan devletlerinin topunun kuvvetlerinden üstün bir ordumuz olacaktır.

Marki Pallaviçini gidince, hükümet toplantısına girdim. Vehip Bey vasıtasıyla Atina ile resmen temasa başladığımızı benden başka bir Sait Halim Paşa ve

İttihat ve Terakki erkânı biliyordu. Nazırlara söylemiştim. Çünkü gizli tutacaklarına emniyetim yoktu. Hükümet toplantısı bitince, kaç gündür gidemediğim Üsküdar'daki evime gittim. Bir banyo yaptım ve uyudum.

30 Mayıs Cuma sabahı saat dokuzda Üsküdar'dan karşıya geçtim. Harbiye Nezareti'ne geldim. Levazım dairesi reisi İsmail Hakkı Paşa geldi. Elinde bir ekmek vardı:

— Kepeğini undan ayırmaksızın tecrübe mahiyetinde yaptığımız tayındır, dedi; Avrupa'da da böyle ekmek yenir. Köylülerimiz de kepeği undan ayırmadan ekmek pişirirler. Bizse askerimize öteden beri francala veririz. Buna lüzum yoktur. Askerî doktorların da fikrini aldım. Kepeğin hiçbir mahzuru yokmuş. Kepek gayet besleyici bir maddeymiş. Bu suretle un masrafından tam yüzde 25 tasarruf etmiş olacağız. Bu da yılda 250 000 altın tutuyor. Akşam evimde bu ekmeği yedim. Gayetle lezzetliydi. Sofrada kardeşim Halit Bey de vardı: «Kepekli ekmeği askerimiz memnuniyetle yer» dedi, «fakat zabitler göreceksiniz kıyameti koparacaklar!».

İsmail Hakkı Paşa'nın son mütalâası doğruydu. Askerimiz çok uysal ve fedakârdı. Fakat zabitler bazan çok münasebetsizlikler yapıyorlardı. Fakat bunlar, daha çok malûmatsız ve değersiz zabitlerdi. Değerli bir zabit, askerliğin ne demek olduğunu bilir.

ŞÜKRÜ BEY SARAYA SIĞINIYOR

Harbiye Nezareti'nden Saray'a gittim. Şehzade Vahîdeddin Efendi'nin adamlarından Şükrü Bey, geçenlerde mâbeyne gelmiş ve Zâtı Şâhâne'nin hükümdar-

lık yapmadığını, yakından tahttan indirileceğini söylemiş. Polis, bu sözü üzerine Şükrü Bey'i tevkif etmek istemiş. Vahîdeddin Efendi, adamını polise vermemiş. Bunun üzerine polis, Başmâbeyinci Hurşit Bey'e müracaat etmiş. Hurşit Bey, Zatı Şâhâne'ye bildirmiş. Bu sırada Şükrü Bey, hâlâ sarayı hümâyunda imiş. Hurşit Bey vasıtasıyla Zâtı Şâhâne'ye bir tezkere yazarak, Şükrü Bey'in teslimini istedim. Fakat Padişah: «Benim sarayım taltif mahallidir, mücazat mahalli değildir.» buyurmuş. Maksat, Şükrü Bey'i teslim etmemek ve karde Vahîdeddin Efendi ile bozuşmamaktan ibaretti. Zira sarayda nice adam tevkif edilegelmişti.

Huzura çıktım. Zâtı Şâhâne, Kayzer'e hediye olarak üzeri elmas kapaklı iki antika kâse seçmişti. Bunları Başmâbeyinci Hurşit Bey'le Berlin'e göndermek istiyordu. Fakat kâselerin kıymeti 700 veya 800 altından ibaretti. Almanya imparatoruna lâyık şeyler değildi. Onun için bizzat başmâbeynci gibi pek yüksek bir saray memuru ile gönderilmelerine hacet olmadığını arz ettim. Padişah kabul buyurdular. Zaten bu, Hurşit Bey'in bir Berlin seyahati yapmak istemesinden doğan bir işti.

Zâtı Şâhâne, sulhun ne zaman yapılacağını sual buyurdular. Biraderleri Vahîdeddin Efendi'den bahsetmediler. Yeğenleri Salâhattin Efendi'den söz açtılar.

Selâmlık resminde bulunduktan sonra Üsküdar'a geçtim. Evime geldim. Londra'da sulh mukaddematının imzalandığını bildiren telgrafı aldım.

ALMANYA, BİR TÜRKİYE - ROMANYA YUNANİSTAN İTTİFAKI İSTİYORMUŞ

31 Mayıs Cumartesi sabahı saat sekizde Üsküdar'dan karşıya geçtim. Harbiye Nezareti'ne geldim. Diş-

çi Sami Efendi'yi kabul ettim. Hanedanın dişçisi idi. Bazı hanedan âzasının, bu arada Şehzade Salâhattin Efendi Hazretleri'nin de vekili bulunuyordu. Sonra Seyri Sefâin (Denizyolları) idaresinin yapacağı 170 000 altınlık istikraz üzerine çalıştım ve bu istikrazın akdine müsaade ettim. Sonra Hüseyin Kadri Bey geldi. Bir Fransız firmasının resmen sigara ve kibrit inhisarına tâlip olduğunu söyledi. Buna karşılık devlete defaten 300 milyon altın frank ödemeye hazırmış. Daha sonra Selânikli İsmail Efendi geldi. Sırbistan'ın sulhtan sonra bizimle ittifak yapmak istediğini, bir Türk - Bulgar veya Türk - Yunan ittifakından ürktüğünü söyledi. O çıkınca Almanya büyükelçisi Baron von Wangenheim girdi. Erkânı Harbiye Kaymakamı Vehip Bey'le ağabeysi Mirlivâ Esat Paşa'nın Atina'da Türk - Yunan ittifakını müzakereye başladıklarını henüz haber alamamıştı. Yunan Kraliçesi Sophia, Kayzer II. Wilhelm'in kızkardeşi idi .Romanya hanedanı da, Almanya hanedanından idi (Hohenzollern). Onun için Almanya ve Kayzer, bir Türkiye - Romanya - Yunanistan ittifakı istiyormuş. Gerçi Yunan hanedanı Alman taraftarı idi. Fakat Yunanistan'da umumî efkâr, daha çok Fransa ve İngiltere'ye müteveccih bulunuyordu. Onun için ben şahsen, Kayzer'in, Yunanistan'ı Üçlü İttifak'a celp etmesini şüpheli görürüm.

Baron von Wangenheim, bir Türk - Yunan ittifakı için Yunanistan'ın Berlin ortaelçisinin, Berlin Büyükelçimiz Mahmut Muhtar Paşa'ya müracaat ettiğini söyledi. Fakat ben Mahmut Muhtar Paşa'yı bu işe karıştırmak istemiyordum. Çünkü işleri karıştırabilirdi. Kendisine, bu işle uğraşmaması için, Hariciye Nazırı tarafından bir emir yazdırttım.

Sonra Ermeni Patriği gelip bir sürü şikâyette bulundu. Bu sırada Hakkı Paşa'nın Londra'da İngiltere hükümeti ile mutabık kaldığı muahede sureti geldi. Basra Körfezi'ne mütaallik olan bu muahedeye göre Küveyt, Türkiye'nin Basra vilâyetinin Lahsâ sancağına bağlı bir kaza olmakta devam edecek, fakat Türkiye, bu kazanın iç işlerine karışmayacaktı.

Küveyt Şeyhi, eskiden olduğu gibi, veraset usulüyle, aynı aileden olmak üzere, Bâbıâli tarafından kaymakam nasbedilecekti. Küveyt'te Türk askeri bulunmayacaktı. Katar kazasındaki askerimizi ve jandarmamızı da çekecekti. Katar'a da aynı haklar tanınıyordu. Türkiye, Katar ve Küveyt'e asker sevk etmek isterse, mucip sebep gösterecek ve Londra'nın muvafakatini alacaktı. Küveyt, Türk bayrağını kullanmakta devam edecek, fakat isterse bayrağın bir tarafında «Küveyt» yazacaktı. Bahreyn adalarına gelince, tamamen Osmanlı İmparatorluğundan ayrılıyordu. Bahreyn, İngiltere'ye tâbi olacak, fakat İngiltere, bu irsî şeyhliğin iç işlerine karışamayacaktı. Türkiye'nin Küveyt ve Katar'a tanıdığı hakların aynını İngiltere, Bahreyn'e tanıyordu. Türkiye, Umman İmamlığı ile Hadramut'taki şeyhlikler üzerinde de, padişahın halifelik sıfatı dışında hiçbir metbuluk hakkı iddia edemeyecekti. Umman ve Hadramut, dış işlerinde İngiltere'ye bağlı muhtar Arap ülkeleri olacaktı.

LONDRA MUAHEDESİ

Harbiye müsteşarı Fuat Paşa ile çalışırken bir telgraf geldi ve Londra muahedesine bizim ve Bulgaristan'

ın imza koyduğumuzu öğrendik. Fakat henüz harp halinde bulunduğumuz diğer Balkan devletleri, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ, sulha imza koymamışlardı. Bulgaristan, bizimle sulhu kabul etmekle, Çatalca ve Bolayır'daki büyük kuvvetlerini tamamen çekebilecek ve arası bozulmak üzere olduğu Sırbistan ve Yunanistan'a karşı kullanabilecekti.

1 Haziran Pazar sabahı Harbiye Nezareti'nde çalışırken, Temyiz âzasından Hasan Fehmi Efendi geldi. Hükümetin bol miktarda muvakkat kanunlar çıkarmasından şikâyet etti. Bu kanunların adalet mekanizmasını karıştırdığını söyledi.

Balkan Devletleri'nin eline geçen 175 000 Türk tüfeği ve 100 milyon fişeğini yarı fiyata, 530 000 altına geri almak hususunda mutabakata vardım. Yalnız silâhların temiz vaziyette olması şarttı.

Sonra Miralay Şükrü Bey'le çalıştım. Harbiye Nezareti'nden çıktım. İngiltere ve Fransa Sefarethanelerine gittim.

Fransa büyükelçisi Mösyö Bompard'a dedim ki:

— Şimdi Fransa'ya 6 aylık bir staj için 10 levazım zabiti gönderiyoruz. Onlar dönünce 10 levazım zabiti daha göndereceğiz. Fransa'dan da maliye, Ziraat Bankası, tapu ve kadastro için birer, jandarma için birkaç mütehassıs getirteceğiz.

Babıâli'ye geldim. Eski nafia nazırı Hulûsi Bey'in ziyaretini kabul ettim. Sonra Başkumandan Vekili İzzet Paşa ile Bahriye Nazırı Mahmut Paşa geldiler. İzzet Paşa, Hurşit Paşa ile Enver Bey'in Yunan ittifakı için Atina temaslarımızdan haberdar olduklarını söyledi. Şaştım. Bunu kimsenin bilmemesi lâzımdı. Halil Menteş Bey, Enver Bey'e söylemiş olacaktır. Talât Bey'den veya Vehip Bey'den de öğrenmiş olabilirlerdi. Al-

manya'dan getireceğimiz askerî heyet meselesinde İzzet Paşa ile anlaşamadık. İzzet Paşa, Alman generallerine fazla salâhiyet verilmemesini, her ne kadar aynı salâhiyetleri Yunanistan Fransız zabitlerine vermişse de, bizim Yunanistan'a benzemediğimizi ileri sürüyordu.

KAYZER'E YOLLANACAK HEDİYE

İzzet ve Mahmut Paşalarla konuşurken Başmabeyinci Hurşit Bey geldi. Zâtı Şahane'nin Kayzer'e yollayacağı kâselerin kıymetini ben bir bakışta 700 - 800 altın tahmin etmiştim. Sonradan Sait Halim Paşa ile görüştüm:

— Maddî kıymetini hesap etmişsiniz, dedi; o kâseler antikadır ve tarihî kıymeti vardır. Rahatça 1 500 2 000 altın eder.

Bunun üzerine hediyenin Başmabeyinci tarafından Berlin'e gönderilmesine muvafakat ettim. Hurşit Bey, Berlin'e gideceğine çok memnundu, bana teşekkür ve veda için gelmişti. Zaten Sait Halim Paşa, Başmabeyinci'nin Berlin'e gitmesine müsaade etmemi istemişti. Sait Halim Paşa'dan da galiba Berlin Sefirimiz Mahmut Muhtar Paşa rica etmiş.

Hükümet toplantısına girdim. Önce Londra Büyükelçimiz Tevfik Paşa'dan gelen yazı okundu. Sonra gene Londra'dan Hakkı Paşa'nın gönderdiği yazı incelendi. Anadolu ve Irak demiryollarımız hakkında idi. Hükümet dağıldı Akşam yemeği yerken Diran Kelekyan, sonra Osmanlı Ajansı muhabiri Salih Bey geldi. Salih Bey, Balkan Devletleri ile normal siyasî münasebetlerin ne zaman başlayacağını ve ordumuzun ne zaman terhis edileceğini sordu. Bu suallere cevap veri-

lemezdi. Akşam 9.30'da Babıâli'den Harbiye Nezareti'ne geldim. Bir müddet çalıştıktan sonra yattım.

2 Haziran Pazartesi sabahı nezarette çalıştım. İngiltere hariciye nazırı Sir Edward Grey'in Avam Kamarası'ndaki nutkunu inceledim. Nutuk, bir hayli lehimizdeydi. Cavit Bey, Paris'ten, bu harpteki askerî masraflarımızın yekûnunu soruyordu. 60 milyon altına yakın olduğunu bildirdim. Bazı sefaretlerimize ve kumandanlıklara telgrafla talimat verdikten sonra, Nezaret'ten çıktım.

TOPHANEDEKİ HIRSIZLIK HÂDİSESİ

Tophane'yi teftiş ettim. Tüfek fabrikası müdürü Mahmut Efendi'yi çağırttım. Bu fabrikada 10 000 altın kıymetinde hırsızlık olmuştu. Akşam işçiler fabrikadan çıkarken üstleri aranıyordu. Fakat memurların aranması usulden değildi. Bazı memurlar, her gün muntazaman kıymetli makine parçalarını ceplerine sokup çıkmayı âdet ittihaz etmişler. Bu vaka, gazetelere de geçmişti. Hırsızlığın bir buçuk seneden beri devam ettiği sanılıyordu. Kaçırılan parçalar, Martini tüfeklerinin en zor imal edilebilen mekanizma kapakları imiş. Bunları Kürtler ve Lâzlar alıyor, tüfek imalinde kullanıyorlarmış. Üç kâtip, hırsızlıklarını itiraf etmişer.

Tophane'den Saray'a gittim. Huzura kabul olundum. Sulh akdedilmiş olduğuna göre Zâtı Şahane elbet sorar diye bir şey söylemedim. Sormadı. Ben de söylemeye hacet görmedim. Zâtı Şahane:

— Yemekten sonra Yıldız'a gidip tamiratı görmenizi rica ederim, ferman buyurdular.

Yeni kanuna göre, sarayların tamirinde ita âmi-

ri, sadrazamdı. Yıldız Sarayı'na gittim. Köşkler dıştan iyi bir boya ile boyanmış, içten de bazı tamirler yapılmıştı. Babıâli'ye geldim. Önce Rusya Büyükelçisi'ni kabul ettim. İran hududu meselesinde diplomatik yollarla beni kandırmaya çalıştı. Diplomat olmadığımı, fakat askerlerin de zekâdan mahrum bulunmadıklarını ve kolay kolay aldanmayacağımı söyledim. Güldü. Kürtler'in, bilhassa Bedirhânîler'in Doğu Anadolu'da ve İran hududu üzerinde Ermeniler'e zulüm yaptıklarını ileri sürdü. İddiasını kabul etmedim ve delil istedim. Müspet bir şey söyleyemedi.

— Ordunuzu ne zaman terhis edeceksiniz? diye sordu.

— Şimdilik böyle bir şey düşünmüyoruz, dedim.

Rusya Büyükelçisi çıktı. İtalya Büyükelçisi girdi. Havadan sudan bahsetti. Şeyh Sünûsî ile İtalya'nın arasını bulmamız hususundaki ricasını tekrarladı. Sefir çıktı. Erkânı harbiye zabitlerinden Damat İsmail Hakkı Bey girdi. Eski sadrazam Londra Büyükelçimiz Tevfik Paşa'nın büyük oğlu ve Vahideddin Efendi'nin damadı idi. Birkaç kişi daha geldi. Sonra Almanya Büyükelçisi'ni kabul ettim. Atina temaslarımızı hâlâ öğrenememişti. Berlin Büyükelçimiz Mahmut Muhtar Paşa'nın Türkiye'ye yüksek rütbeli bir Alman generalinin getirilmesine muhalif olduğunu söyledi.

— Onun muhalefetinin bir kıymeti yoktur, dedim.

DÜYUNU UMUMİYENİN LÂĞVEDİLMESİ

Baron von Wangenheim, çok kuvvetli bir Yunanistan'ın veya Bulgaristan'ın Türkiye'nin başına belâ kesileceğini, her iki devlet arasında muvazene bulunmasının şart olduğunu, Avusturya'nın, Sırbistan'a olan düşmanlığından dolayı Bulgaristan'ı kayıtsız şartsız

tutması hususunda Berlin'in aynı fikri beslemediğini söyledi. Fransa Sefiri girdi:

— Yarın Paris'e gidiyorum, dedi; arzı vedaa geldim. Borçlarınız bir müddet sonra ödenecek ve düyûnu umumiye idaresi lâğvedilecektir. Fakat bu çok mükemmel bir idaredir. Onu örnek alarak maliyenizi ıslah etmenizi, bir dost sıfatıyla söylemeye cüret ediyorum.

Mösyö Bompard'ın son mütalâası yerindeydi. Fakat bir şey söylemedim. Fransız Sefiri'nden sonra Dahiliye Nazırı Hacı Âdil Bey geldi. Konuştuk. O çıkınca başımda bir sersemlik hissettim. 40 dakika kadar Babıâli bahçesinde gezdim. Sonra öğle yemeğimi yiyip Harbiye Nezareti'ne gittim. Müsteşar Fuat Paşa ile görüşüp evrakı imzaladım. Saat onda yatağa girdim.

3 Haziran Salı sabahı erkenden nezarette çalışmaya başladım. Bazı Alman zabitlerini, Kaymakam Halil Bey'le babası Âyan'dan Süleyman Paşa'yı kabul ettim. Halil Bey, Yunanlılar'a esir düşmüş, Almanya'nın Atina ortaelçisinin tavassutuyla serbest bırakılmıştı. Atina'dan geliyordu.

Almanya sefareti baştercümanı geldi ve Baron von Wangenheim'ın bir yazısını getirdi. Berlin, Irak'ta İngiliz sermayesine müsaadekâr davrandığımızı, bunun Almanya ile yapılan anlaşmalara uymadığını söylüyor, şimdilik Basra limanının inşasından vaz geçtiğini bildiriyordu. Berlin'in iddiaları, bir yanlış anlamadan doğuyordu. Teskin edici bir cevap yazdırdım. Sonra Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa geldi. Az sonra Avusturya - Macaristan Büyükelçisi Marki Pallaviçini girdi:

— Evvelki günkü mülâkatımızda serdettiğiniz mülâhazaları Viyana'ya bildirdim, dedi; hükümetim, fikirlerinize iştirak etmekte ve sizi takdir eylemektedir.

Sonra İngiltere Sefarethanesi'ne gittim. İngiltere Kralı'nın doğum günüydü. Büyükelçi'yi tebrik ettim. Sefarethanenin bahçesindeki çay ziyafetine katıldım. 20 dakika kalıp çıktım. Almanya, Avusturya büyükelçileri ve daha birçok diplomat sefarethanede idiler.

Babıâli'ye gelip hükümet toplantısına girdim. İmparatorluğumuzda 1 050 nahiye vardı. Birçok kazalarda nahiye teşkilâtı yapamamıştık. Çünkü bir nahiye müdürü yetmiyor, birçok nahiye memuru bulmak lâzım geliyordu. Uzun müddet yeni bütçe üzerinde görüşüldü. Dahiliye nezareti bütçesini 480 000 altın olarak kararlaştırdık. 8 Vilâyet merkezinde modern hapishaneler inşa ettirecektik. Her hapishane için en az 10 000 altın lâzımdı.

Hükümet toplantısından çıktım. Akşam yemeğimi Babıâli'de yedim. Diran Kelekyan geldi. Türkiye'deki 2 milyon Ermeni'nin ne istiklâl, ne de muhtariyet istediğini, yalnız ıslahat istediklerini, Ermeni lideri Nubar Paşa'nın da aynı fikirde olduğunu söyledi. Ben Ermeniler'in ecnebi müdahalesini celp etmeye çalıştıklarını ve samimî olmadıklarını söyledim. Daha bir müddet evrak inceleyip Harbiye Nezareti'ne gittim. Orada da çalıştıktan sonra yatağa girdim.

4 Haziran Çarşamba sabahı erkenden Harbiye Nezareti'nden Zeytinburnu fabrikasını teftişe gittim. Mermi, araba, kundak, fişek fabrikalarını ayrı ayrı gezdim. On bir aydan beri buraya uğrayamamıştım. Bu müddet içinde fabrikalar genişletilmişti. Top kundakları imalinde terakki vardı. Günde 110 000 fişek, 24 000 manevra fişeği, 200 - 250 seri ateşli top mermisi imal edilmekteydi.

Harbiye Nezareti'ne döndüm. Almanya, Basra limanını inşa etmekten vazgeçeceği hakkındaki sözünü geri almıştı. Meseleyi yanlış anladığını, benim haklı olduğumu bildiriyordu. Avusturya'nın, Türkiye'nin aleyhine olan mevzularda bile Bulgaristan'ı tutacağı, gelen haberlerden anlaşılıyordu.

Gerçi Avusturya - Macaristan, bilhassa bu imparatorlukta yaşayan Macarlar, Türk dostu idiler. Fakat Sırbistan'dan o kadar nefret ediyorlar ve bu devletin Rusya'yı imparatorlukların başına bir iş açmaya sevk edeceğinden o derece korkuyorlardı ki, Sırbistan'ın en büyük rakibi Bulgaristan'ı âdeta gözü kapalı tutmak istiyorlardı.

Diğer taraftan Rusya, Ermeniler'i bahane ederek Doğu Anadolu'da başımıza işler açmak, mümkünse bizi perişan, hattâ mahvetmek istiyordu. Ancak Türk dostluğundan değil, Rus rekabetindendir ki İngiltere, Rusya ile Türkiye'yi karşı karşıya bırakmaya pek yanaşmayacaktı. Sir Edward Grey'in nutku, aynı zamanda Rusya'ya bir ihtar mahiyetini taşıyordu. Fransa da, Almanya'nın karşısında tek başına kalma korkusundan, gözü kapalı Rus dostluğu, binaenaleyh Türk düşmanlığı yapıyordu.

Babıâliye geldim. Bahriye nezareti müşaviri Limpus Paşa ile görüştüm. Donanmamız zabitleri arasında geniş ölçüde hükümete karşı memnuniyetsizlik olduğunu söyledi. Sonra Cafer Paşa ile Talât Bey geldiler. Meclisi Sıhhiye âzası Namık Bey'in azlini ve yerine Kaymakam Beyrutlu Kasım Bey'in tâyinini istiyorlardı. Namık Bey'i Cemal Bey de istemiyor ve takip ettiriyordu. Namık Bey, Sultan Hamit devri sadrazamlarından Avlonyalı Ferit Paşa'nın kardeşiydi. Talât Bey'e:

— Böyle gayrikanunî olarak şunu bunu takip ettirip uğraşmayınız, dedim.

Namık Bey'in azli hususundaki ricasında ısrar etti. Bu azle muvafakat etmedim. Ama Meclisi Sıhhiye'ye istediği Kasım Bey'in âzalığına razı oldum.

Daha sonra birçok gelen giden oldu. Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'da geldi. Birkaç telgraf getirmişti. En mühimmi Paris sefirimiz Rifat Paşa'dan gelendi. Rifat Paşa, Fransa'nın Ege Adaları'nı Yunanistan'a vermek kararında olduğunu, yalnız Çanakkale Boğazı karşısındaki Limni ile Bozcaada'nın bize bırakılacağını, bir emri vaki karşısında kalmamak için şimdiden teşebbüse geçmemiz icap ettiğini bildiriyordu. Vehip Bey, Atina'da Yunan ittifakını müzakere ediyordu. Yunan ittifakı için, bütün Ege Asya Adaları'nı, Sakız ile Midilli başta olmak üzere kayıtsız şartsız bize iadesi lâzımdı. Fakat Yunanistan buna razı olmaz ve Türk ittifakını da istemezse, son çare olmak üzere, bu adaların Türkiye'ye bağlı, fakat iç işlerinde muhtar bir vilâyet olmasını talep edecektik. Bu hususta Londra büyükelçimiz Tevfik Paşa'ya talimat yazılmasını emrettim.

Başmabeynci Hurşit Bey'in Berlin'e gönderilmesinden vazgeçildi. Çünkü diğer devletler Kayzer'e verdikleri hediyelerini, elçileri vasıtasıyla takdim ediyorlardı. Hurşit Bey'e birinci rütbe mecidî nişanı verildi.

Hükümet toplantısına girdim. Adliye nezareti bütçesini müzakereye başladık. Adliye bütçesine, evvelce tasarlanandan 150 000 altın fazla bir meblâğ ilâve edildi. Çünkü adliye teşkilâtında ıslahat yapmak istiyorduk. Maarif nazırı Şükrü Bey de fazladan 300 000 altın istedi:

— Ne yapacaksınız? dedim.

— Mektep yapacağım, dedi.

— Biz şu anda askerimizin ekmeğini tedarik edemiyoruz, mektebi sulhtan sonra yaparsınız, deyince, hayli iptidaî bir kafanın sahibi olan nazır sustu.

BULGARİSTAN'IN DOSTLUK TALEBİ

Bulgaristan hariciye nezareti, resmen bize müracaat etmişti. Selânik'te Bulgar başkonsolosu iken şahsen tanıdığım Soyof, aracılık yapıyordu. Bulgaristan, hararetli bir dille dostluğumuzu istiyor, aramızda ihtilâflı hiçbir mesele kalmadığını ileri sürüyor ve bir ittifak teklifi için zemini yokluyordu. Bulgaristan'a münasip bir cevap verilmesini Sait Halim Paşa'ya söyledim. Aynı anda Sırbistan da dostluğumuzu aramaya başladı. Bükreş'e bir Sırp diplomatı gönderildiği ve müzakere için bir Türk diplomatını bekleyeceği bildiriliyordu. Eski Serez mebusu Mithat Bey'in gönderilmesi kararlaştırıldı. Romanya da Balkan meselelerine karışmaya hazırdı. Bulgaristan'ın büyümesinden endişe duyduğu gibi, Balkan Harbinde hiçbir toprak kazanmayan tek Balkan devleti olmak durumu da canını sıkıyordu. Şu sırada Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'ın hararetle Türk dostluk ve ittifakına tâlip olmaları, Balkanlar'da yeni bir fırtınanın kopmak üzere bulunduğunu gösteriyordu. Bu fırtına, her halde bu harpte aslan payını alan Bulgaristan'a karşı kopacak ve Yunanistan ile Sırbistan, belki Romanya, Bulgaristan'ın fütuhatını küçültmek isteyeceklerdi.

5 Haziran Perşembe sabahı Harbiye Nezareti'nde çalıştım. Arnavutluk'taki 40 000 askerimizi İzmit'e taşıyacak olan iki vapur, üç gün önce hareket etmişti. Yemen'e yeni kuvvetler göndermeye de başladık. I. Ferik (orgeneral) Şakir Paşa geldi. Yemen'deki kolordu-

muza, ordu kumandanı salâhiyetleriyle tâyin olunmuştu. Vedaa geliyordu. Dedim ki:

— Biz Türkler'in artık Yemen için sarf edecek paramız da, adamımız da yoktur. Onun için İmam Yahya ile iyi geçinmeye ve devlet otoritesini zedeleyecek mesele çıkarmamaya bakınız. Vilâyet merkezi olan San'â'daki askerinizi asla bir taburdan aşağı bir kuvvete indirmeyiniz. San'â'yı, dağlık mıntakayı olduğu gibi, sahili de iyi tutunuz. Yemen'de hemen Hudeyde - Hacîle demiryolunun inşasına Türk sermayesiyle başlayacağız ve bu hattı ileride Hicaz demiryoluna bağlayacağız. Bu suretle İstanbul - San'â demiryolunu (1) inşa ettik mi, Yemen'i de diğer vilâyetlerimiz gibi idare eder, hiçbir mahallî otorite tanımayız. Ancak o zamana kadar Zeydîler'le iyi geçinmek lâzımdır. Yemen'de 3 fırkamız vardır. Bu kuvvetle Yemen'i, hattâ civarını tutmamız kabildir. Demiryolunu inşa edince, bu kuvveti azaltmayı düşünüyorum.

Babıâliye geldim. Yüzbaşı Bekir Bey geldi. Bu zabit, Yunanlılar'ı Görice'de ve daha birkaç yerde bozmuş ve şöhret kazanmıştı. İzzet Paşa'nın bir mektubunu verdi. Bu mektupta bildirildiğine göre şu anda Çatalca'da 160 tabur piyade ve 68 bataryamız (ceman 272 top), Bolayır'da 5 tabur piyade ve 21 bataryamız (84 top) vardı. Ayrıca ihtiyatta 6 fırkamız, 3 süvari livamız (tugay), bulunuyordu. Fakat bunların topçusu çok eksikti. Bunlar seyyar kuvvetlerimizdi. Kale ve istihkâmlarda da piyade ve topçu kuvvetlerimiz ve bataryalarımız mevcuttu. İzmit'te de 40 000 askerimiz toplanmak üzereydi (Arnavutluk'tan gelenler). Bunlardan 20 - 30 binini yeniden silâhlandırmak mümkündü: Taburların ortalama mevcudu 700 kişiydi.

---

(1) Bu demiryolu yapılamamıştır.

Bulgaristan bu defa gizli olarak, fakat resmen bana müracaat etti. Hararetli bir lisanla Türk dostluğunu kazanmak istediklerini söylüyorlardı. Cevap verdim. Türkiye'de Bulgarlar aleyhine büyük bir infial olduğunu, Rumeli'ni kaybetmemizin âmilinin Bulgaristan bulunduğunu, bundan böyle Türk dostluğunu kazanabilmek için çok dikkatli davranmaları icap ettiğini cevaben yazdırdım.

Birçok ziyaretçi, bu arada Almanya Sefareti baş tercümanı Weber geldi. Yarın saat 2 ile 3 arasında Sefarethane'ye gelip Baron von Wangenheim'i göreceğimi söyledim.

BÜTÇE GÖRÜŞMELERİ

Hükümet toplantısına girdim. Maarif ve posta bütçelerini görüştük. Bir türlü lâf anlamayan Maarif Nazırı Şükrü Bey'e karşı sert sözler söylemeye mecbur oldum. 21 muallim mektebine birer sınıf daha ilâve etmek için 80 000 altın tahsisat istiyordu. Ben yalnız bu harpte şehit olan zabit ve memurların yetimleri için 300'er mecvutlu iki leylî mektebin açılmasını münasip gördüm. Bunun için 23 000 altın tahsisat verildi.

Maarif Nezaretine bir yabancı müşavir getirilmesi de kabul edildi. Posta - telgraf bütçesi bu yıl, geçen yıldan 47 000 altın fazlaydı. Erzurum, Hayfa (Filistin), Hudeyde (Yemen), Cidde'de (Hicaz) birer telsiz telgraf istasyonu kurulması kararlaştırıldı. Lübnan'daki telefon hatlarını uzatıyor, bir telefon fabrikası kuruyorduk. Saat 8'de hükümet dağıldı. O geceyi Üsküdar' daki evimde geçirdim.

6 Haziran Cuma sabahı Harbiye Nezareti'ne geldim. İngiltere Büyükelçisi, selâmlık merasiminden ön-

ce beni görmek istediğini bildirdi. Vaktin dar olduğunu, nezarette kabul edemeyeceğimi, Saray-ı Hümayun'a giderken sefarethaneye uğrayacağımı söyledim. Sefarethaneye ben girerken, Rusya Büyükelçisi çıkıyordu. Büyükelçi, Musul petrolleri için Almanlar'a imtiyaz vereceğimizin duyulduğunu, bunun İngilizler'e verilmiş bulunan petrol imtiyazlarına aykırı olduğunu, Londra'nın çok telâş ettiğini bildirdi. Bu işin aslı yoktu. Fakat evvelce verilmiş imtiyazlarla tenakuz teşkil etmemek şartıyla Almanlar'a da, başkalarına da imtiyaz verebilirdik. Acaba İngiltere, Musul'u kendi vilâyeti mi sanıyordu? Bütün bu kargaşalığa sebep, Vorn adındaki bir serserinin ticaret nezaretimizle yaptığı karışık müzakerelerdi. Ticaret Nazırı'na bu adama yüz vermemesini söylemiştim. Fakat galiba o beni dinlememiş. Vorn, 500 000 altın peşin para vermek şartıyla Musul eyaletinin bir parçasında petrol aramak istiyordu. Petrol bulursa, % 9'unu bize verecek, ayrıca para ödeyecekti. Bu meseleyi Londra'daki Hakkı Paşa'da İngiliz hükümetine yanlış aksettirdiği gibi, İngiltere Büyükelçisi de Londra'ya sahih malûmat yerine dedikodu kabilinden şeyler bildiriyordu. Bu yüzden Büyükelçi'nin İngiliz hariciyesinde prestiji sarsılmıştı. Londra tarafından İstanbul sefaretinden alınması kararlaştırılmıştı.

ERMENİ MESELESİ

İngiliz Büyükelçisi ile uzun müddet konuştuktan sonra Saray'a gittim ve nazırlarla beraber huzura kabul olundum. Zat-ı Şahane, hizmetlerimizden dolayı bütün hükümet âzasından memnun olduklarını ifade buyurdular. Oradan Veliaht'a bir ziyaret yaptım. İs-

timbotla Boğaziçi'ne geçtim. Almanya'nın yazlık sefarethanesine gittim. Baron von Wangenheim, Ruslar'ın Türk tebaası 1,5 - 2 milyon Ermeni'yi himaye etmek kastıyla yeni oyunlara girişeceğinden endişe ettiğini, böyle bir mesele çıkarsa lehimize halletmek için nasıl davranılması icap ettiğini Berlin'in sorduğunu söyledi. Almanya'nın bu meseleye hiç karışmamak suretiyle lehimize davranmış olacağını söyledim. Aksi takdirde imparatorluğumuzdaki Türk, Arap ve Kürtler'in Almanya'ya besledikleri sempatinin yok olacağını söyledim. Berlin büyükelçimiz Mahmut Muhtar Paşa'nın da bu meseleyi karıştırdığını ve diplomatça hareket edemediğini anladım.

Baron von Wangenheim, Ermeni meselesinden sonra Türk - Yunan ittifakı meselesini açtı. Bu suretle Almanya, Türk - Yunan müzakerelerini öğrenmiş oluyordu. Bunu Yunanistan hariciye nazırı, Atina'daki Almanya orta elçisine söylemiş. Baron von Wangenheim:

— Almanya, teferruata ait şeyleri bir kenara bırakıp, bir an önce Türk - Yunan ittifakının tahakkukunu ister, dedi.

— Biz de bunu isteriz, diye cevap verdim. Zira Londra'da toplanan Büyük Devletler'in temsilcilerinin adaları Yunanistan'a bırakacakları anlaşılıyor. İttifak muahedesi daha önce aktedilmelidir ki, Yunanistan'da umumî efkâr, hükümetlerini, adaları Türkiye'ye vermekle itham etmesin. Tabiî adalar bize iade olunmadan bir Yunan ittifakına yanaşmamıza imkân yoktur. Aksi takdirde Bulgar ittifakını ararız. Çünkü Yunanistan, bu adaları alırsa, Anadolu'nun âdeta içine girecektir. Biz, kendimizi Yunan tehdidi altında hissedeceğiz.

— Berlin Büyükelçiniz Mahmut Muhtar Paşa, İm-

paratorumuz II. Wilhelm'le görüşmüş. İmparator hazretleri büyükelçinize demiş ki: «Rusya Çarı ile İngiltere Kralı kuzenlerim Berlin'e geldiler. Bu siyasî bir ziyaret değildi. Siyasetin ancak esaslarına dokunduk. İngiltere kıralı V. George, Türkiye'nin istikbalinden emin olduğunu söyledi. Rusya Çarı da İstanbul üzerinde hiçbir emelleri olmadığını beyan etti. Meğer ki, başka bir devlet İstanbul'a tasallût etsin. Sadrazam Paşa, benden bir Alman generali istedi. En muktedir generallerimden birini, kuvvetli bir maiyetle ve en büyük memnuniyetle memleketinize göndereceğim. En yakın zamanda ordunuzu ıslah edeceğinize şüphem yoktur. Avrupa'da İttihat ve Terakki'nin genç elemanlarının takip ettiği politika beğenilmemektedir. Ümit ederim ki, bu gençler tekrar iktidara gelmezler (1). Şimdiki sadrazamınız Mahmut Şevket Paşa akıllı, ihtiyatlı ve tecrübelidir. Göndereceğim Alman generaline geniş salâhiyet verirse, Türk ordusu, mühim bir kuvvet derecesine yükselecektir.

— Sefirimiz Mahmut Muhtar Paşa, Kayzer Hazretleri'ne her halde yanlış malûmat vermiştir. Bugün Türkiye'de hükümet ve iktidar, Jön Türkler'in, İttihat ve Terakki'nin elindedir. Yalnız hükümet reisi olarak ben tarafsızım. Büyükelçimiz Mahmut Paşa, babası Gazi Ahmet Muhtar Paşa dolayısıyla İttihatçılar'ın aleyhindedir ve bu hisle korkarım ki, İmparatorunuza yalan yanlış şeyler söylemiş olsun!

— Yakında Berlin'e gideceğim ve Kayzer'le görüşeceğim. Türkiye ile Almanya arasında hiçbir anlaşmazlık ve yanlış anlama yoktur ve olamaz. Müsterih olunuz.

---

(1) Kayzer'in bu sözleri söylemesinden tam 6 gün sonra Türkiye'de iktidarı mutlak şekilde İttihat ve Terakki almıştır.

O geceyi Üsküdar'daki evimde geçirdim. Doktor İsmail Hakkı Bey geldi. Dört hareke ile ayrı yazılan harflerle elifbamızı nasıl ıslah edeceğini anlattı. Bu şekilde gayet kolaylıkla yazdığını gördüm ve kendisini takdir ettim. Bu meselede kendisine yardım edeceğimi söyledim. Ancak bu işi biraz daha incelemem icap ettiğini ilâve ettim.

7 Haziran Cumartesi sabahı erkenden Üsküdar'dan Harbiye Nezareti'ne geldim. Vitalis Efendi ile Reşit Safvet Bey'i malî işleri incelemek üzere Anadolu'ya göndermeye karar verdim. Sonra Alman ataşemiliteri geldi. Şundan bundan bahsetti. Babıâli'ye gittim. Baron von Wangenheim'i kabul ettim. Rusya'nın Ermeniler için ıslahat istemek niyetinde olduğunu, fakat bunun önüne geçilebileceğini söyledi. Sonra bazı nazırları kabul ettim. Nezaretleriyle alâkalı olarak verdikleri izahatı dinledim. Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa, Avrupa'daki sefirlerimizden gelen telgrafları gösterdi. Londra'dan Tevfik ve Osman Nizami Paşalarla Paris'ten Rifat Paşa'nın gönderdikleri yazılar, Büyük Devletler'in, İmroz ile Bozcaada hariç, bütün Ege Asya Adaları'nı Yunanistan'a bırakmak fikrinde olduklarını gösteriyordu. Onları bu fikirden caydırmak kolay görünmüyordu.

Hükümet toplantısına girdim. Ziraat ve orman bütçesini müzakere ettik. Nazır, geçen seneden 200 000 altın fazla istiyordu. Halbuki Rumeli elden gittiğine göre, masrafların azalmış olması icap ederdi. Birçok müzakereden sonra, 50 bin altın fazla verilmesi kararlaştırıldı.

8 Haziran Pazar sabahı Harbiye Nezareti'nde çalışmaya başladım. Bahriye Nezareti müşaviri İngiliz Limpus Paşa geldi. İzmit'te yeni bir tersane inşası ve

Haliç tersanesinin genişletilmesi hakkında projeleri getirdi. Bu iş için 760 000 altın lâzımdı. Tahvil çıkarmak suretiyle bu parayı bulacaktık. Bundan başka yapılacak bir şey görünmüyordu.

YENİ TÂYİNLER

Babıâli'ye geldim. Ziraat Bankası Müdürü Şevket Bey'i kabul ettim. Paris'ten Cavit Bey, 1,5 milyon altınlık bir istikraz yapabileceğimizi yazıyordu. Maliye Nazırı Rifat Bey hastaydı. Erenköyü'nde dinleniyordu. Fakat işler de geri kalıyordu. Memurlarımıza ve orduya maaş verememiştik. Muzayaka son haddindeydi. Yeni bir Maliye Nazırı bulmak icap ediyordu. Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'i çağırdım. Oskan Efendi'yi Maliye Nezareti'ne, Adana Valisi Emin Bey'i müsteşarlığa, şimdiki Maliye Nazırı Rifat Bey'i Âyan âzalığına, Maliye müsteşarı Mihran Efendi'yi Divanı Muhasebat Reisliğine, Mısırlı bir Arap'ın da Posta Telgraf Nazırlığına getirilmelerini kararlaştırdık. Bu suretle Araplar'ın da kabinede bir Arap Nazır bulunması hakkındaki istekleri yerine getirilmiş olacaktı. Fakat az sonra fikrimizi değiştirdik. Oskan Efendi, Posta ve Telgraf Nezaretini çok iyi idare ediyordu. Halbuki Maliye Nezaretinde ne yapacağı meçhuldü. Onu Posta ve Telgraf Nezaretinde bırakıp Emin Bey'i doğrudan doğruya Maliye Nazırı yapmak kararını verdik. Akabinde hükümet toplantısına girdim. Toplantıda ilk önce vapur işletmesi meselesi görüşüldü.

Dicle ve Fırat üzerinde, Şattülarab ve Basra Körfezi'nden Anadolu'ya kadar vapur işletilmesi için yarı yarıya Türk ve İngiliz sermayesinden kurulu bir şirkete imtiyaz verilmesi kararlaştırıldı. Şirketin imtiya-

zı 21 sene (1934'e kadar) devam edecekti. Mısır eyaletine, Avrupa'dan borçlanmak müsadesini verdik. Şu şartla ki, bu para nafıa işlerine sarf olunacak ve katiyen askerî işlere harcanmayacaktı. Ben bu borçlanma müsaadesini vermeye taraftar değildim. Fakat Londra'da Hakkı Paşa, bu müsaadeyi vermemiz için ısrar eden birçok yazı göndermişti. Mısır'ın daha fazla borçlanması,daha fazla İngiltere'nin eline düşmesi demekti. Bugünkü hükümet toplantısında maliye bütçesi de kabul edildi. Nezaret, geçen senenin bütçesinden 240 000 altın fazla istiyordu. Ancak 100 000 altın verebildik. Gene bugünkü hükümet toplantısında alınan çok mühim kararlardan biri de, İmparatorluğumuzun 6 umumî müfettişliğe (üçü Anadolu'da olmak üzere) ayrılmasıdır. Bu hususta kanunun müzakeresine başlandı (1).

9 Haziran Pazartesi sabahı Harbiye Nezareti'nde çalışmaya başladım. Viyana Büyükelçimiz eski sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa'ya bir mektup yazdım. Mektubun sureti evrakım arasındadır. Onun için burada nakletmek lüzumsuz olacaktır. Hilmi Paşa, Suriye - Filistin - Ürdün - Lübnan'daki üç vilâyetimizin başına umumî müfettiş olarak getiriliyordu. Ağustosta Viyana'dan ayrılacak ve Şam'da vazifesine başlayacaktı. Vaktiyle Yemen'de çok muvaffak olmuştu. Makedonya'yı da iyi idare etmişti. Kendisinden iyi ıslahat beklemekte haklıydım. Paris'teki eski Maliye Nazırı Cavit Bey ile bazı büyükelçilerimize de telgraf gönderdim. Askerî meseleler üzerinde çalıştım. Saat on birde Beyoğlu'na indim. Berbere giderek saçımı ve sakalımı kestirdim. Babıâli'ye geldim.

(1) Meclis süresiz olarak dağıtıldığı için, kabine kanun çıkartıyordu.

Bağdat vilâyeti ziraat müdürü Vecih Efendi geldi. Beyrutlu bir Arap'tı. Bağdat vilâyetinde son senelerde ziraat ve sulamada büyük terakkiler kaydedildiğini, mahsulün fazlalaştığını, halkta pamuk ve dut ziraatine karşı heves uyandığını söyledi. Ziraati makineleştirmek icap ettiğini, traktör satın almak için Bükreş'e gitmesine izin verilmesini ilâve etti. Dedim ki:

— Bağdat'ta doğdum. Bağdat'ı severim. Anlattıklarınız çok hoşuma gitti. Dün de hükümet toplantısında, Bağdat'ta bir ziraat mektebi açmaya karar vermiştik. Vilâyeti ağaçlandırmaya da gayret ediniz. Bilhassa kavak ağacı dikiniz.

— Emredersiniz. dedi. Bağdat'ta bir ziraat mektebi açılacağı müjdesini derhal telgrafla bildireceğim.

Büyükelçileri kabule başladım. Önce Rusya, sonra Alman Büyükelçileri geldi. Rusya Büyükelçisi, gene diplomatik sözlerle beni kandırmaya uğraştı. Kendisiyle pek çok alay ettim. Foyasının meydana çıktığını görüyor, fakat lâtifelerimden eğlenmiş görünüyordu. İran hududu meslesinde tam bir anlaşmaya varamadık. Birkaç gün sonra Rusya Sefarethanesi'ne gelip müzakereye devam edeceğimizi söyleyip savdım.

İSTANBUL'A GELECEK YUNAN DİPLOMATI

Baron von Wangenheim girdi. Atina'daki Alman orta elçisinin Venizelos'un beyanatı hakkındaki telgrafını okudu. Dedi ki:

— Görüyorsunuz ki, Venizelos, bizzat sizinle görüşmek için İstanbul'a bir Yunan diplomatı göndermek istiyor ve bu hususta Atina'daki orta elçimizin tavassutunu istiyor. Türkiye'nin Bulgaristan'a değil, Yunanistan'a teveccüh etmesini şiddetle arzuluyor.

— Atina'da Esat Paşa ve kardeşi Vehip Bey, zaten Yunan hükümeti ile ittifak müzakeresindedirler. Bir Yunan memurunun İstanbul'a gönderilmesinde şu mahzur vardır ki, Bulgarlar, zamanından önce bu işi haber alırlar. Sanırım ki, Venizelos, Türkiye ile müzakere halinde olduğunu duyurup Bulgaristan'ı tehdit etmek istiyor.

AVUSTURYA - MACARİSTAN BÜYÜKELÇİSİNİN SÖZLERİ

Daha sonra Doğu Anadolu'da yapacağımız ıslahattan, Doğu Anadolu'da, hattâ Adana'da Rusların Ermenileri kışkırttığından bahsedildi. Baron von Wangenheim çıktı. Marki Pallaviçini girdi. Avusturya - Macaristan Büyükelçisi, dedi ki:

— Hükümetim, şüphesiz Sırbistan'a karşı Bulgaristan'ı tutmak ve himaye etmek ister. Fakat Türkiye ile Bulgaristan'ın ikisi bir arada bahis mevzuu olunca, şüphesiz Türkiye'yi tercih eder. Balkan muvazenesinde ne derece vazgeçilmez bir unsur olursa olsun, netice itibariyle Bulgaristan, küçük bir devlettir.

İngiltere Büyükelçisi, İran - Türkiye hududunun bir an önce tesbit edilmesi lüzumundan bahsetti. Birkaç yıl önce İngiltere ile Rusya, İran'ı nüfuz mıntakalarına bölmüşlerdi. Onun için bu hudut tesbiti işi, her iki devleti de alâkadar ediyordu. Dedim ki:

— Rusya Büyükelçisi, İran hududu meselesinde artık eskisi gibi müfrit iddialarında ısrar etmiyor. Siz de kolaylık gösteriniz ki, artık çok uzayan bu işi bitirelim.

— Hayhay, dedi; yalnız Hakkı Paşa ile Londra'da varılan anlaşmaya göre, Basra Körfezi'ndeki Bahreyn

Adaları'ndan el çekmeyi kabul etmiştiniz. Halbuki Bahreyn Şeyhi, Erkânı Harbiye Kolağası (kurmay kıdemli yüzbaşı) Nevres Efendi'nin kumandasındaki 200 askerinizin hâlâ adada olduğunu bildiriyor.

— Nevres Efendi'ye emir verilmiştir. En kısa zamanda askerlerini toplayıp Basra'ya gelecektir. Bahreyn Adaları'nı boşaltacağız.

İngiltere Büyükelçisi çıkınca, Hariciye Nazırı Prens Sait Halim Paşa geldi. Bir saat kadar siyasî müzakerede bulunduk. Saatı altı buçukta Babıâli bahçesine çıktım. Biraz gezindim. Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteş Bey geldi. Bir müddet konuştuk. Sonra Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey'le görüştüm. Bir miktar saçmaladı. Sözlerine cevap vermedim. Sâfiyetine gülmekle iktifa ettim. Babıâli'de evrakı inceledim. Harbiye Nezareti'ne döndüm.

SABAH ZİYARETİ

10 Haziran Salı günü sabahtan önce saat bir buçukta derin bir uykuya dalmıştım ki, uşağım Kâzım Harbiye Nezareti'ndeki yatak odama girdi. Almanya ataşemiliterinin geldiğini, beni acele olarak görmek istediğini söyledi. Ataşemiliteri yatağımda olduğum halde kabul ettim. «Ne var?» dedim. Berlin'den iki telgraf aldıklarını, Baron von Wangenheim'ın derhal bana malûmat verilmesini istediğini söyledi.

Birinci telgrafta Almanya Hariciye Nezareti, İstanbul Büyükelçiliğine, Rusya'nın Berlin'e bir teklifini bildiriyordu. Rusya, Doğu Anadolu'da asayişin olmadığını, Ermenilerin zulüm gördüklerini ileri sürüyor ve ıslahat isteyeceklerini, bu ıslahatı Türk hükümetinin 1878'den beri savsakladığını, meseleyi Büyük Dev-

letler'in ciddî şekilde ele almaları icap ettiğini, Almanya bu meseleye karışmak istemezse Üçlü İtilâf Devletleri'nin (İngiltere - Fransa - Rusya) tek başlarına Türkiye'den ıslahat isteyeceklerini, bu ıslahatın Büyük Devletler'in kontrolu altında olması lâzım geleceğini ilâve ediyordu.

İkinci telgraf, Berlin yoluyla Atina'dan geliyordu. Başvekil Venizelos, Atina'daki Alman orta elçisine, Yunan hükümetinin şu kararını bildirmişti: «Bulgaristan, üç hafta içinde Yunanistan ve Sırbistan'a, harp ilân etmeksizin taarruza girişecektir. Maksadı, bu Balkan Harbinde müttefikleri Sırbistan ve Yunanistan'a geçen Makedonya parçalarını almaktır. Yunanistan, çok çabuk bir karar almak mecburiyetindedir. Ciddî olarak Türkiye ile ittifak etmek istiyoruz ve bu ittifak, yakında çıkacağı anlaşılan İkinci Balkan Harbi'nden sonra da devam edecektir.

Yunanistan Türkiye'den 120 bin kişilik bir ordu ile Trakya'da Bulgaristan'a taarruza geçmesini istemektedir. Hükümetimiz, Edirne dahil Doğu Trakya'nın Bulgarlara bırakılan parçasını olduğu gibi, Meriç'in batısında kalan Batı Trakya'yı da Türkiye'ye bırakmaya razıdır. Tabiî bu toprakları Türklerin kendi kuvvetleriyle Bulgarlardan almaları şarttır. Bu suretle Bulgaristan'ı Ege kıyılarından uzaklaştırmış olacağız.»

Her iki telgraf da tuhaftı. Rusya'yı Doğu Anadolu işlerine karıştırmamakta kararlıydım. Rusya'nın cebren Ermeni işine burnunu sokması, biz işi sağlam tutarsak, hemen hemen imkânsızdı. İkinci telgraftan ise Yunanlıların hayasızlığı anlaşılıyordu. Bize adaları vermeden ve bu bahsi dahi açmadan ittifak teklif ediyorlar ve hiçbir şey vermeden ordumuzdan faydalanmayı düşünüyorlardı. Edirne ile Batı Trakya'yı madem biz kendi kuvvetimizle Bulgaristan'dan geri alacaktık,

bu hususta şüphesiz Yunanistan'ın rızasına ve muvafakatına muhtaç değildik. Atina, bundan böyle bu işi doğrudan doğruya Babıâli ile müzakere etmek istediğini ve Türk - Yunan ittifakı meselesinden Almanya'nın, müttefikleri Avusturya - Macaristan ve İtalya'ya dahi bahsetmemesi icap ettiğini bildiriyordu.

Baron von Wangenheim'a Berlin'den Atina'nın bu teklifinin bana bildirilmesi, fakat Almanya namına hiçbir mülâhaza ilâve edilmemesi, beni kararımda tek başıma bırakması emri verilmişti. Öyle olduğu halde von Wangenheim, beni Yunan ittifakını kabule teşvik ediyordu. Alman ataşemiliteri, von Wangenheim'ın şu sözlerini bildirdi:

— İmroz ile Bozcaada, Türkiye'ye iade edilecektir. Diğer adalar, iç işlerinde muhtar bir vilâyet şeklinde Türkiye'ye bırakılsın ve gene Türk askeri adalarda bulunsun. Yakın zamana kadar Yenipazar sancağı bu şekilde idare edilmişti.

Ataşemilitere dedim ki:

— Bu adalara muhtariyet veremeyiz. Eğer Bulgaristan'la ittifak edersek, Yunanistan kendiliğinden bu adaları boşaltır ve biz geri alırız. Çünkü Yunanistan'ın, kaç Balkan devleti tarafından desteklenirse desteklensin, müttefik Türk - Bulgar ordusuna karşı en küçük bir muvaffakıyet kazanabilmesine ihtimal yoktur. İmroz'u, Bozcaada'yı, Limni'yi, Semadirek'i, Midilli'yi, Sakız'ı, İstanköy'ü, Nikarya'yı istiyorum. Sisam adasına eskisi gibi dahilî muhtariyet verebiliriz. Fakat o da Türkiye'ye dahil olacaktır. Anadolu sahillerinden daha uzak olan diğer küçük Ege Adaları'nı Yunanistan muhafaza edebilir. Benim kararım budur. Fakat meseleyi bir defa da hükümete götürmeye mecburum. Bugün saat on birde hükümeti toplar ve vaziyeti bildiririm. Türk ittifakı Yunanistan için çıkacağı bildiri-

len yeni Balkan Harbinde de, sonrası için de çok faydalıdır. Bulgaristan'la birleşirsek. Yunanistan pek müşkül şartlara duçar olabilir. Zatı şahane, Yıldız Sarayı'na nakil buyurmuşlardır. Bu münasebetle bütün nazırlar saat on birde Yıldız'da toplanacaklardır. Siz bana saat ikide geliniz. Neticeyi bildiririm. Bu müddet içinde Atina'daki Vehip Bey'le de şifreli telgrafla görüşürüz. Olabilir ki, Venizelos, Vehip Bey'e de başka bir hava çalmış olsun!

Ataşemiliter gittikten sonra bir müddet daha uyudum. Çok erken kalktım. Yunanlılara verilecek cevabı yazdım. Daha bazı telgraflar gönderilmesi için emir verdim. Günlük meseleler üzerinde çalıştım. Saat onda otomobilime (1) bindim. Eski sadrazamlardan Şurayı Devlet Reisi Küçük Sait Paşa'yı ziyarete gittim. Yunanistan meselesini açtım. Verilecek cevabı kendisine okudum. Sultan Hamit'in tam dokuz defa sadrazam olan seksenlik veziri, cevabı münasip gördü. Bulgaristan'la da derhal müzakereye başlayacağımızı ve her iki taraftan hangisi işimize gelirse onun ittifakını kabul edeceğimizi bildirdim.

ATİNA'YA VERİLEN CEVAP

Yıldız sarayı hümayununa geldim. Nazırlar toplanmışlardı. Topluca huzuru şahaneye girdik. Diğer nazırlar çıktı. Maliye Nazırı ile ben huzurda yalnız kaldık. Sonra nazırlarla beraber Sarayda yemek yedim. Nazırlar odasında toplandık. Yunan ittifakı meselesini, ilk defa olarak ve mahrem şeklini muhafaza etmek

(1) 24 saat sonra Mahmut Şevket Paşa'nın içinde öldürüleceği ve şimdi Askerî Müze'de bulunan otomobil.

şartıyla hükümete bildirdim. Sait Paşa ile de mutabık kaldığımı söyledim. Aşağıdaki cevabın, Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliği kanalıyla Atina'da Yunan Başvekiline bildirilmesi kararlaştırıldı:

1 — Bu harpte Yunanistan tarafından işgal edilen Ege Adaları, kayıtsız şartsız Türkiye'ye iade edilecektir. Yalnız Anadolu kıyılarından uzakta bulunan küçük adaları Yunanistan'a bırakabilir ve eskiden olduğu gibi Sisam adasının dahilî muhtariyetini tanırız. Şüphesiz İtalya da, işgal altında bulundurduğu ve Lozan (Ouchy) muahedesi mucibince Balkan Devletleri ile sulh yaptıktan sonra bize iade edeceği Rodos, On iki ada ve Meis'i bize verecektir. Biz Trablusgarp ve Bingazi'yi bu şartla İtalya'ya bırakmıştık. İtalyan işgalindeki bu Türk adaları üzerinde de Yunanistan'ın hiçbir iddiası bahis mevzuu değildir ve olamaz.

2 — Çıkacağı anlaşılan İkinci Balkan Harbi'nden sonra akdedilecek sulhtan sonra, gerek Türkiye, gerek Yunanistan, birbirlerinin muvafakatını almaksızın, hiçbir Balkan devleti ile ittifak edemeyeceklerdir. Bu hal, tedafüî ve taarruzî ittifaklar için muteber olacaktır.

3 — Bu şartlarla Türk - Yunan ittifakı yapılacaktır. Bir Bulgar - Yunan harbi çıktığı zaman Türkiye, en az 120 000 kişiyle Bulgaristan'a taarruz edecek ve Trakya'yı Bulgarlar'dan alacaktır. Trakya'yı almak için, Yunanistan'dan hiçbir askerî yardım talep etmeyecektir. Bu suretle Bulgaristan, ordusunun en mühim kısmını Türkler'e karşı kullanmak mecburiyetinde kalacaktır. Türkiye, Balkan Harbi'nde Yunanistan'ın Türklerden aldığı Girit, Epir ve Güney Makedonya üzerinde hiçbir iddiada bulunmayacağı gibi, İkinci Balkan Harbi'nde Bulgaristan'dan hangi toprakları fetheder-

se, bu fütuhatı tanıyacak ve hiçbir siyasî müşkülât çıkarmayacaktır.

4 — Yunanistan, 27 haziran günü saat 7'ye kadar yukardaki şartlarımızı kabul ettiğini bildirmediği takdirde, Türkiye, hareketinde serbest kalacak ve istediği Balkan devletiyle ittifak edebilecektir. 27 hazirana kadar Atina ile Babıâli arasındaki müzakereler, Erkânı Harp Kaymakamı Vehip Bey'e verilmiş olan şifreyle yapılacaktır. Telgraflar, her iki hükümetin posta nazırlarına hitaben gönderilecektir.

Yukardaki karar, Fransızca olarak yazıldı. Bizzat ben Almanya Sefarethanesi'ne gidip büyükelçi Baron von Wangenheim'a, Atina'da Başvekil Venizelos'a verilmesi ricasıyla tevdi ettim. Büyükelçi, derhal Venizelos'a bildireceğini söyledi. Ayrıca von Wangenheim, Babıâli'nin yazısına, Almanya namına şu kaydı koymayı da kabul etti: «Yunanistan, Türkiye ile bildirilen esaslar dahilinde ittifak etmeyecek olursa, Babıâli, Bulgaristan'la ittifak edecek ve şüphesiz Yunanistan, o takdirde de adaları kaybedeceği gibi, Bulgaristan karşısında da Türkiye'nin ittifakından mahrum olacak, üstelik Türk silâhlarına karşı koymak mecburiyetinde kalacaktır.»

Tarabya'da Alman yazlık sefarethanesinden çıktım. Avusturya - Macaristan sefarethanesine geldim. Marki Pallaçivini, kapıdan çıkıyordu. Beni görünce içeri girdi. Balkan ahvalini konuştuk. Balkanlar'da eski müttefikler arasında bir harbin patlayacağına o da inanıyordu. O takdirde ne yapacağımı sordu:

— Ben bizzat tarafsız kalmak isterim, dedim. Fakat orduyu zaptedemem. Ordu, bu harpte Türkiye'nin

haksız olarak çok toprak zayi ettiği ve Büyük Devletler tarafından aldatıldığı (1) fikrindedir.

— Demek harbe siz de katılacaksınız? diye hayret etti.

— Olabilir.

— Fakat düşününüz ki, Rusya, Doğu Anadolu'dan size tecavüze geçebilir.

— Öyle şey yapamaz. Bir Rus taarruzu, Avrupa harbine müncer olur. Siz harbe gireceğimizden şüphesiz Bulgaristan hesabına müteessir oldunuz. O halde himaye ettiğiniz bu devleti ikna ediniz ki, hiç olmazsa Edirne gibi Bulgarlıkla alâkası olmayan yerleri bize geri versin ve dostluğumuzu kazanmaya çalışsın.

— Söylediklerinizi üzerinde en ciddî şekilde düşüneceğim.

Şimdi Avusturya şüphesiz Bulgaristan'ı, Türkiye ile anlaşmaya zorlayacaktı. Londra'daki murahhasımız eski Berlin Büyükelçisi Osman Nizami Paşa da, Balkanlılar arasındaki anlaşmazlığın son haddini bulduğunu, Bulgaristan'ın bütün Makedonya'yı almak istediğini, harp çıkacağını bildiriyordu. Şu hale göre kesin bir sulhu biz imzalasak bile, Balkan Devletleri imzalamayacaklardı. Netekim bu vaziyette, sulh konferansına riyaset eden İngiltere Hariciye Nazırı Sir Erward Grey, konferansı belirsiz bir müddet için tatil

---

(1) Balkan Harbi çıktığı zaman, Türkiye'nin 4 küçük Balkan devletini silip süpüreceğinden şüphe etmeyen Büyük Devletler, bilhassa Fransa, harbin sonu ne olursa olsun her iki tarafın da hudutlarını aynen muhafaza edeceklerini, hiçbir devlet için fütuhat hakkı tanımayacaklarını bildirmişlerdi. Fakat ümit edilmeyen bir şekilde ve kesin surette Türkiye yenilince, Büyük Devletler, 180 derecelik bir dönüş yaptılar ve Balkanlar'ın bütün fütuhatını tanıdılar.

etmişti. Osman Nizami Paşa, bu tatilden faydalanarak, birkaç gün için Londra'dan Paris'e gideceğini de ilâve ediyordu.

ESİR MÜBADELESİ

Evvelce biz harp esirlerimizi geri almak için çalışıyorduk. Şu anda Bulgarların o kadar adama ihtiyaçları vardı ki, bizdeki esirlerini bir an önce değiştirmek için faaliyete geçmişlerdi. Başkumandan Vekili İzzet Paşa'ya el yazımla bir mektup yazdım ve Karargâhı Umumiye, Hadımköyü'ne gönderdim. Burada son vaziyeti, Yunanistan ile yaptığımız müzakereleri anlattım. Orduyu faal bir halde tutmasını ve Bulgarların gözünü korkutacak şekilde davranmasını emrettim. III. Ordu'ya da iki fırkasını Doğu Anadolu'da ileri sevk etmesini bildirdim. Şüphesiz yeni Balkan Harbine biz de karışacaktık. Bu vaziyette Rusya, diğer Büyük Devletler'den korktuğu için bize harp açamayacaktı. Fakat Doğu Anadolu'da isyan çıkartmaya çalışacağı anlaşılıyordu (1).

Akşam Diran Kelekyan geldi. İttihatçılar'dan şikâyet etti:

— Yunanlılarla ittifak edersek, dedi; Sırbistan da Yunanistan'ın tarafında olduğu için, bizim Bulgaristan'a karşı yapacağımız askerî harekâta Rusya pek ses çıkarmaz.

Rusya nihayet, Slavlık gayretiyle protestoda bulunmakla iktifa ederdi. Çünkü Bulgaristan'ı değil, Sır-

(1) Nitekim ertesi yıl Türkiye, Birinci Dünya Savaşı'na girince Rusya, Ermeniler'i Türkiye'ye isyan ettirmiştir.

bistan'ı tutmak, Rusya için hayatî bir siyasî umde mahiyetindeydi. Ben de öyle düşünüyordum.

11 Haziran 1913 Çarşamba (Mahmut Şevket Paşa, yukardaki tarihi atmış, fakat her günün hâdiselerini o günün akşamı kaleme aldığı için, yazamamıştır. Zira bu çarşamba günü öğleyin, Harbiye Nezareti'nden (şimdiki Üniversite merkez binası) sadarete (Başbakanlık, Babıâli, şimdiki İstanbul Vilâyeti) giderken, otomobiline atılan tabanca kurşunlarıyla öldürülmüştür. Bugün, milâdî tarihle 11 haziran 1913 (1) çarşambadır. O gün, İttihat ve Terakki Partisi, kesin şekilde iktidarı ele almış, gösterişte bile muhalefete müsaade etmemiş ve Türkiye'nin pek meşum olacak olan kaderine hâkim olmuştur. Mahmut Şevket Paşa'nın Hariciye Nazırı olan Prens Mehmet Sait Halim Paşa, Hariciye Nazırlığını da uhdesinde bulundurarak sadrazam ve Mahmut Şevket Paşa'ya halef olmuştur. Fakat gerçek iktidar, Talât - Enver - Cemal üçlüsündeydi).

SON

(1) 29 Mayıs 1329.

DİZİN

A

Abadan 92
Abbas Hilmi Paşa 95
Abdullah Bey 40, 166, 167, 168, 169, 170
Abdullah Bey (Temyiz Azası) 77
II. Abdülhamit 16, 32, 37, 39, 41, 57, 84, 86, 107, 117, 121, 131, 154, 184, 200
Abdülmecit Efendi 47, 58, 59, 60, 117
Adakale 136, 142
Adalar 143
Adana 123, 196
Adil Bey (Sadaret Müsteşarı) 63, 83, 162
Adriyatik 96, 108, 123, 140
Ahmet Ferit 156
Ahmet Rasim Efendi 87
Alâettin Bey 113
Alâeddin Bey (Basra Valisi) 79
Alemdağı Ormanı 118
Ali Fuat Bey 32, 63, 144
Ali Kemal Bey 78
Ali Rıza Paşa 44, 69, 102, 103, 113, 151
Almanya 12, 13, 15, 16, 20, 31, 32, 34, 35, 36, 44, 45, 48, 52, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 76, 79, 82, 85, 86, 87, 92, 93, 96, 97, 99, 105, 106, 109, 111, 114, 116, 120, 121, 124, 125, 136, 147, 149, 161, 162, 164, 175, 176, 179, 181, 182, 183, 184, 188, 190, 191, 197, 198, 199, 201, 202
A.B.D. 13, 83
Amiral Trumli 100
Anadolu 53, 71, 90, 127, 135, 136, 137, 151, 155, 159, 192, 193, 194, 199, 201
Anadolu Demiryolu 153, 179
Ankara 81, 123
Ankara-Kayseri Hattı 130
Antalya 131
Arabistan 19, 53, 64, 136
Arif Bey 94
Armstrong Wikers Tersanesi 85, 98, 101
Arnavutluk 44, 55, 62, 65, 80, 102, 104, 107, 108, 114, 115, 117, 123, 124, 128, 132, 137, 138, 140, 149, 151, 168, 173, 186, 187
Arslan Bey 136

Asım Bey 122
Asir 143, 165, 169
Askeri Müze 143, 200
Asquith (İngiltere Başvekili) 14
Atina 81, 82, 92, 131, 164, 167, 169, 173, 176, 178, 181, 182, 185, 190, 195, 196, 198, 199, 200, 201
Avam Kamarası 45, 180
Averof 87, 94
Avlonya 107, 134
Avlonyalı Ferit Paşa 184
Avni Paşa 165
Avrupa 135, 172, 192, 194
Avusturya-Macaristan 12, 13, 20, 31, 49, 51, 52, 60, 68, 71, 72, 74, 79, 82, 84, 92, 93, 96, 97, 99, 104, 105, 107, 111, 115, 119, 123, 124, 134, 138, 140, 142, 145, 161, 162, 163, 164, 168, 170, 171, 172, 173, 181, 183, 184, 199, 202, 203
Avusturya Ajansı 39
Ayastafanos (Yeşilköy) 34
Aydın 81
Azımzadeler (Kemikoğulları) 88
Azımzade Mehmet Paşa 84
Azmi Bey (Polis Müdürü) 39, 57, 132

B

Babaeski 23, 30
Babanzade İsmail Hakkı Bey 110
Bâbıâli 17, 19, 20, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 39, 40, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 53, 56, 57, 60, 65, 66, 68, 70, 71, 74, 76, 78, 83, 88, 90, 91, 92, 93, 96, 103, 105, 111, 112, 115, 116, 118, 119, 121, 124, 127, 128, 131, 135, 138, 161, 164, 169, 173, 177, 180, 181, 183, 184, 187, 192, 193, 194, 197, 199, 202, 205
Bâbıâli Baskını 17, 18, 25, 169
Bâbıâli Caddesi 48
Bağdat 24, 49, 68, 79, 95, 96, 118, 123, 142, 151, 195
Bağdat Demiryolu 161
Bağdat-Basra Demiryolu 34, 48
Bağdat-Mekke Demiryolu 85
Bağdatlı Kürt Emin Paşa 169
Bahreyn 52, 152, 196, 197
Bahreyn Adaları 177
Balıkesir 81
Balkan Devletleri 203
Balkan Harbi 20, 52, 198, 200, 201
Barbaros Zırhlısı 88, 89, 94, 100
Basra 17, 18, 79, 96, 112, 113, 118, 131, 140, 142, 144, 152, 162, 177, 182, 193, 196, 197
Basra Körfezi 52, 101, 140, 177
Batı Anadolu 171
Batı Trakya 55
Batum 35
Bedirhâniler 181
Behice Hanım 86, 87
Bekir Bey 187
Bekir Sami Bey 78
Berlin 34, 65, 66, 68, 75, 77, 84, 103, 122, 125, 137, 147, 150, 155, 162, 175, 176, 179, 181, 182, 185, 190, 191, 198, 199, 203
Besarya Efendi 103
Beyazıt-Şişli Tüneli 15, 16
Beylerbeyi Sarayı 37, 86
Beyoğlu 20, 93, 153, 194,
Beyrut 85, 88, 90, 91, 92, 105, 107, 114, 116, 195
Beyrutlu Kasım Bey 184, 185
1878 Berlin Muahadesi 90, 131
Bingazi 38, 119, 202
Boğazlar 40, 116, 173
Bolayır 12, 13, 16, 21, 23, 25, 29,

43, 71, 73, 74, 76, 79, 80, 85, 87, 88, 116, 178, 187
Bombay 144
Bompard 37, 44, 48, 69, 71, 82, 92, 106, 115, 124, 149, 162, 178, 182, 191
Bonovski 170
Borsa Hanı 106
Bozcaada 87, 149, 185, 192, 199
Brezilya 79, 96, 101, 106, 107, 120, 136
Bulgaristan 11, 30, 35, 36, 55, 63, 73, 84, 96, 99, 104, 105, 106, 140, 142, 157, 158, 159, 161, 164, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 177, 181, 184, 186, 188, 195, 196, 198, 200, 203, 204
Bundel 76
Burhanettin Efendi 117
Bükreş 186
Büyükçekmece 67
Büyük Devletler 140, 192, 204

C

Cabir Paşa 160
Cafer Paşa 34, 77, 184
Cavit Bey 32, 33, 38, 48, 53, 74, 116, 141, 151, 158, 180 193, 194
Cavit Paşa 102, 151
Celal Bey (Diyarbakır Valisi) 118
Celal Bey (Ticaret Nazırı) 57, 79
Cemal Bey (Paşa - İstanbul Muhafızı) 38, 39, 56, 60, 63, 65, 73, 86, 87, 110, 118, 122, 124, 126, 133, 137, 138, 148, 161, 166, 167, 168, 169, 170, 184
Cemal Bey (Bağdat Valisi) 25
Cemil Paşa (Operatör) 40, 126, 139
Cemiyeti İslahiye 165
Cidde 188

Ç

Çanakkale 26, 47, 94, 106, 117, 120
Çanakkale Boğazı 142, 185
Çar 72, 191
Çar Hükümeti 87
Çatalca 10, 11 ,13, 16, 19, 29, 39, 40, 43, 53, 61, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 81, 88, 96, 111, 137, 178, 187
Çelebi Efendi 126, 166
Çengelköyü 40,59
Çerkesköyü 123
Çetine 154
Çorlu 81
Çürüksulu Ahmet Paşa 40, 78

D

Danef 72
Damat Hafız Hakkı Bey 33, 85
Damat İsmail Hakkı Bey 181
Damat Salih Paşa 38
Defteri Hakani 147
Deustsche Bank 16, 19, 96, 111
Devlet Efendi 111
Dicle 48, 193
Diran Kelekyan Efendi (Sabah Gazetesi Siyasi Muharriri) 14, 18, 106, 179, 183, 204
Dişci Sami Efendi 176
Diyarbakır 39, 81, 110
Dobruca 99
Doğu Anadolu 81, 90, 95, 97, 103, 104, 114, 125, 131, 132, 135, 145, 152, 154, 181, 184, 196, 197, 203, 204

Doğu Trakya 55, 67, 97, 104, 171
Dolmabahçe 116, 121
Dolmabahçe Camii 121
Dr. İsmail Hakkı Bey 192
Dr. Hayri Bey 95
Dr. Miralay Süleyman Numan 117
Draç 115, 134
Düyunu Umumiye 126

E

Edirne 9, 10, 12, 13, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 28, 29, 30, 31, 36, 39, 43, 44, 45, 50, 54, 102, 103, 108, 110, 112, 130, 131, 172, 198, 203
Edward Grey 12, 14, 28, 62, 67, 127, 140, 168, 180, 184, 203
Ege Adaları 55, 73, 79, 85, 90, 91, 100, 104, 136, 140, 141, 142, 149, 150, 155, 162, 185, 198, 199
Ege Asya Adaları 192
Ege Denizi 47
El-Mukattam Gazetesi 76
El-Müeyyed Gazetesi 76
Elâziz 119
Elâziz Fırkası 169
Emanuel Karasu Efendi 89
Emin Bey (Adana Valisi) 193
Eminönü 107
Enez 73
Enver Bey 9, 12, 17, 18, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 34, 67, 76, 119, 138, 161, 162, 178
Epir 55, 115, 119, 201
Erenköy 193, 204
Ergene 70
Ermeni Patriği 135, 163
Ertuğrul Yatı 22, 23, 26
Erzincan 39, 116, 118, 123, 145
Erzincan-Erzurum Hattı 116
Erzurum 123, 188
Esat Efendi (Şeyhülislam) 70
Esat Paşa 63, 65, 115, 117, 196
Esat Toptani Paşa 110, 114, 115
Eskişehir 81
Esvapçıbaşı Sabit Bey 129, 137
Eşref Bey (Yaver) 127
Ethem 146
Eyüp 146
Eyüp Sultan 144

F

Fahri Paşa 13, 21, 22, 24, 26, 27
Fas 145
Fatih 132
Fehime Sultan 120
Fenerler İdaresi 77
Ferit Bey (İfham Muharriri) 14, 18, 60, 73
Fethi Bey 13, 21, 25, 26, 27
Fırat 193
Filipin Adaları 83, 137
Filistin 74, 194
Frankurt Gazetesi 66
Fransa 12, 13, 15, 20, 31, 32, 37, 46, 48, 52, 61, 62, 65, 68, 69, 79, 82, 90, 92, 105, 106, 109, 110, 111, 115, 125, 134, 138, 145, 147, 149, 155, 156, 157, 162, 163, 178, 184, 185, 198, 203
Fuat Bey 134
Fuat Paşa19, 58, 161, 177
Fuat Paşa (Müsteşar) 64, 135, 139, 162, 182

G

Galata 106
Galatasaray 160
Galip Bey (Binbaşı) 147

Galip Bey 164
Galip Efendi 56
Gambetta Kruvazörü 47
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 28, 58, 66, 75, 191
Gazi Osman Paşa 102
Gelibolu 10, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 66, 81, 116, 123
General Dimitrief 72
General Holmzon 127
General Sazaf 10
General Toçef 92
V. George 191
Girit 55, 63, 73, 150, 164, 201
Goben (Yavuz) 100, 105
Golç Paşa 76
Görice 187
Gulner 138
Gümülcine 30

H

Hacı Akif Bey 129
Hacı Adil Bey 10, 12, 13, 14, 18, 22, 23, 31, 39, 62, 63, 67, 68, 69, 77, 90, 92, 95, 113, 116, 139, 162, 182, 193, 197
Hadımköy 11, 27, 39, 63, 64, 69, 73, 114, 204
Hadi Paşa 27, 65, 74
Hadramut 177
Hafız Hakkı Bey 76
Hakkari 75
Hakkı Paşa 28, 44, 119, 136, 152, 164, 177, 179, 189, 194, 196
Halep 116, 123
Haliç Tersanesi 98, 193
Halil Bey (Erkanı Harbiye Kaymakamı) 151
Halil Bey (Edirne Valisi) 89, 112
Halil Bey 84, 102, 103, 169
Halil Menteş Bey 18, 43, 53, 89, 110, 164, 165, 166, 178, 197
Halit Bey 174
Halit Hurşit Bey 137
Halit Ziya Bey 19, 83, 108, 109, 118
Hamdi Bey (Preveze Mebusu) 128
Hamidiye Kruvazörü 143, 144
Harbiye 160
Hareket Ordusu 59
Harput 110
Hasan Fehmi Efendi 178
Hasan Rıza Paşa 103, 108, 109, 110, 114
Havas Ajansı 69
Havza-Kastamonu-Bolu Hattı 130
Haydarpaşa 120
Haydarpaşa Çayırı 162
Hayfa 188
Hayri Efendi 95, 102, 113, 115, 118, 125, 126, 129
Hazım Bey 116
Hz. Mevlana 166
Hereke Fabrikası 81, 129
Hicaz 19, 49, 75, 140
Hicaz Demiryolu 187
Hikmet Bayur 31
Hilaliahmer 48
Hilmi Paşa 103, 136
Hindistan 19, 43, 78, 80
Hofman 96
Hohenzollern 176
Hudeyde 52, 144, 188
Hudeyde-Hacile Demiryolu 187
Hulusi Bey 90, 178
Hurşit Bey 175, 179, 185
Hurşit Paşa 12, 17, 21, 22, 23, 24, 27, 35, 56, 57, 76
Hüsamettin Paşa 112
Hüseyin Cahit Bey 61, 83, 121, 151

Hüseyin Kadri Bey 132, 176
Hüseyin Kazım Bey 139
Hüseyin Hilmi Paşa 53, 68, 77, 85, 116, 118, 122, 139, 142, 150, 151, 161, 194

I

Irak 24, 45, 49, 53, 57, 64, 75, 95, 117, 136, 153, 154, 155, 166, 182
Irak Demiryolu 179
Irak-Hicaz Demiryolu 179

İ

İbnisuud 34, 140,
İbrahim Bey (Adliye Nazırı) 68, 69, 77
İbrahim Hakkı Paşa 77, 114, 122, 125, 160
İfham Gazetesi 14, 18, 60, 73
İhtiyat Zabiti Mektebi 163
İkdam 17
İmam Yahya 162, 164, 187
İmroz 149, 192, 199
İngiltere 11, 12, 13, 18, 20, 31, 32, 40, 44, 45, 49, 52, 62, 63, 67, 68, 77, 78, 79, 82, 85, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 101, 105, 106, 117, 120, 121, 124, 127, 134, 141, 144, 145, 146, 147, 149, 152, 155, 156, 157, 159, 161, 168, 177, 180, 183, 188, 189, 194, 196, 198
İran 42, 53, 57, 58, 59, 64, 67, 83 92, 99, 124, 144, 145, 153, 154, 161, 181, 195
İsmail Fazıl Paşa 160
İsmail Hakkı Bey 14
İsmail Hakkı Paşa 19, 102, 107, 108, 165, 174
İsmail Kâmi Paşa 74
İsmail Kemal Bey 117
İspanya 83
İstanbul 17, 25, 26, 27, 34, 35, 37, 39, 40, 47, 56, 59, 63, 66, 67, 70, 71, 72, 74, 81, 84, 95, 96, 97, 101, 102, 105, 106, 108, 110, 116, 119, 122, 123, 131, 145, 154, 157, 163, 166, 168, 169, 170, 171, 191, 197, 201, 205
İstanbul-San'a Demiryolu 187
İstanköy 199
İşkodra 22, 36, 51, 55, 63, 65, 67, 71, 103, 108, 109, 119, 123, 154
İtalya 12, 13, 20, 31, 52, 71, 79, 82, 84, 89, 92, 93, 97, 99, 104, 105, 106, 108, 115, 119, 123, 132, 133, 134, 140, 141, 143, 144, 149, 150, 162, 168, 181, 199, 201
İtalya Bankası 114
İtilaf Bloku 99
İtilaf Devletleri 89, 99
İttihat ve Terakki 18, 21, 25, 29, 30, 37, 38, 44, 77, 91, 94, 99, 100, 102, 110, 116, 122, 129, 165, 174, 191, 204, 205
İzmir 44, 71, 81, 92, 123, 160, 168, 169, 170
İzmit 106, 135, 186, 187, 192
İzzet Bey 160
İzzet Paşa 10, 11, 17, 19, 21, 26, 27, 28, 30, 34, 53, 54, 60, 61, 63, 69, 70, 71, 91, 94, 118, 122, 123, 136, 138, 142, 161, 178, 179, 187

J

Jandarma Mektebi 139
Japonya 13
Joseph Huber 165
Jön Türkler 191

K

Kabataş 70
Kadri Bey 133
Kafkasya 24
Kamil Paşa 18, 19, 29, 31, 32, 42, 58, 75, 76, 78, 92, 95, 98, 101, 102, 117, 128, 166, 167, 168, 169, 170
Kanunu Esasi 139
Kapitülasyon 55, 124
Karadağ 11, 55, 65, 73, 99, 108, 114, 119, 123, 145, 178
Karadeniz 94
Kastamonu 81
Katar 45, 52, 143, 152, 177
Katıyf 140, 143, 144
Kaymakam Halil Bey 182
Kayserili Şaban Efendi 41
Kâzım 127, 197
Keşof 84
Kıbrıs 78, 82, 90, 169,
Kıbrıs Muahedesi 127
Kırkkilise 30
Kızıldeniz 140, 143
Kibrit ve Sigara İnhisarı 166
Kont Ostrorog 102, 134
Konya 81, 88, 123, 126, 166
Konya Ovası 51
Korfu 149
Korfu Boğazı 140
Kosova 55
Kotur 57
Kral Ferdinand 84
Krupp 114
Krupp Fabrikaları 165
Kuzey Epir 140, 149
Kuveyt 17, 18, 34, 40, 45, 145, 152, 177

L

Lâhican 57, 154
Lahsâ 10, 177
Levant Herald 124, 146
Leningrat 72
Libya 84, 106, 120, 143
Limni 149, 185, 199
Limpus Paşa 89, 92, 127, 184,
Londra 11, 15, 23, 28, 32, 33, 34, 77, 84, 100, 101, 103, 110, 114, 119, 122, 123, 125, 127, 152, 168, 175, 177, 179, 181, 189, 192, 194 203, 204
Londra Konferansı 125
Lord Curzon 35
Lord Kitchner 35
Lord Milner 35
Lozan 150, 201
Lübnan 78, 109, 118, 186, 194,
Lüleburgaz 23, 30
Lüson 28
Lütfi Bey 56, 60
Lütfi Fikri Bey 78

M

Macar Ziçini Paşa 131
Maçka Kışlası 31
Mahmut Efendi 180
Mahmut Esat Efendi 32, 125
Mahmut Kâmil Bey 109
Mahmut Paşa 27, 28, 40, 70, 73, 94, 98, 138, 143, 155, 161, 162, 178, 179
Mahmut Muhtar Paşa 66, 84, 122, 125, 170, 179, 181, 190, 191
Mahmut Şevket Paşa, 16, 17, 18, 19, 24, 31, 32, 37, 53, 65, 94, 97, 102, 104, 127, 166, 167, 191, 200, 205

Makedonya 55 194, 198, 201, 203
Manastırlı İsmail Efendi 32
Mandelstam 96
Marki Pallaviçini 51, 60, 71, 72, 74, 82, 96, 111, 119, 124, 138, 149, 173, 182, 196, 202
Marmara 43
Marmaris Gambotu 143, 144
Maslak Köşkü 87, 97
Maydos 26
Mazhar Bey (Halep Valisi) 119
Mecit Efendi 37, 64
Meclisi Mebusan 17, 44, 45, 53, 84, 86, 98, 128, 136, 143, 152, 164 166
Medine 19, 80
Medine-Hail-Necef Demiryolu 49
Mehmet Paşa 85
Megalo İdea 171
Mehmet Cibâli 34
Mehmet Ali Paşa 26
Meis 149, 201
Mekke 19, 80
Mektebi Tıbbiye-i Askeri 147, 164
Meriç 64
Meşrutiyet 56, 74, 81, 126
Meşrutiyetin İlânı 41
Metris Çiftliği 65
Midilli 142, 159, 185, 199
Midye 73
Midye-Enez 55, 63, 65, 72, 138
Midye-Ergene-Enez 64
Mihran Efendi 144, 156, 193
Mimar Vedat Bey 74
Miralay Ali Rıza Bey 45
Miralay Bronzort 76
Miralay Elyot Bey 88
Miralay Ferit Bey 118
Miralay Sadık Bey 41
Miralay Sıtkı Bey 20
Miralay Şükrü Bey 132, 178
Mirliva Ali Rıza Paşa, 112
Mirliva Esat Paşa 142, 176
Mirliva Mustafa Remzi Paşa 90
Mithat Bey (Serez Mebusu) 186
Mısır 19, 20, 46, 64, 78, 80, 95, 97, 126, 152, 194
Muammera 92
Mustafa Kemal Bey 21, 24, 26, 27, 118
Musul 49, 68, 96, 123, 142, 189
Muş Sancağı 163
Moskova 128
Mösyö Sakın 102
V. Sultan Murat 120, 163
Müdafaai Milliye Cemiyeti 58, 90
Mühendis Ata Bey 83
Mühendis Kemal Bey 31
Mühendis Vasıf Bey 85
Mülazım Lütfi Bey 151
Münip Hayri Ürgüplü 95
Müşir Deli Fuat Paşa 41, 43
Müşir Şevket Paşa 107

N

Nabi Bey, 79, 132, 141, 168
Namık Bey 138, 184, 185
Nakıybzâde Talip Bey 113
Nâzım Paşa (İmalât Müdürü) 131
Necid 34, 49, 75, 83, 140, 143
Necip Draga Bey 137
Necmettin Efendi 129
Necmettin Molla 95, 136
Nevres Efendi 197
Nihat Bey 84
Nikarya 199
II. Nikola 155
Nilüfer Vapuru 94

Niska 82
Nişantaşı 86, 87, 97
Nubar Paşa 183
Nuri Bey 107
Nusaybin-Diyarbekir-Harput Van Hattı 130

O

Oniki Ada 79, 150, 201
Oskan Efendi 193
Osman Nizami Paşa 34, 67, 75, 103, 122, 123, 125, 168, 192, 203, 204
Osmanlı Ajansı 15, 39, 40, 69, 71, 128, 179
Osmanlı Devleti 12, 147
Osmanlı İmparatorluğu 20, 78, 168, 177

Ö

Ömer Faruk Efendi 47

P

Paris 74, 83, 111, 116, 118, 130, 141, 151, 180, 182, 185, 193, 194
Pertev Paşa 116
Petersburg 65, 66, 72, 76, 79, 87, 114, 143, 156
Plevne 26, 102
Prens Aziz 112
Prens Sabahattin Bey 34, 38, 41, 49, 56, 57, 60, 110
Prens Sami Bey 137
Pristineli Hasan Bey 137

R

Ramiz Bey 100
Refet Bey 112
Reji 74, 126, 146
Reşadiye 96
Reşadiye Zırhlısı 85, 94
Reşit Bey 18, 40, 103, 125
Reşit Paşa 122
Reşit Saffet Bey 83, 192
Rıza Tevfik Bey 122
Rıfat Bey 193
Rifat Paşa 35, 48, 74, 76, 111, 118, 185, 192
Rize 132
Rodos 79, 150, 201
Roma 84, 132, 140, 143, 150, 168
Romanya 99, 142, 172, 173, 176, 186
Royal Sovereing 89
Rumeli 39, 42, 51, 53 54, 62, 67, 80, 107, 109, 123, 125, 137, 138, 188, 192
Rusya 12, 13, 31, 34, 35, 36, 38, 44, 52, 57, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 76, 78, 79, 82, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 105, 107, 110, 111, 114, 127, 133, 134, 135, 149, 152, 153, 161, 164, 167, 170, 172, 181, 184, 189, 192, 195, 197, 198, 203, 204, 205
Rus-Japon Harbi 155
Rüstem Paşa 20, 78, 88, 98, 99

S

Sabah Gazetesi 14, 106, 136, 144, 156, 161
Sabih Bey 25, 151
Sadettin Bey 128
Sadık Bey 27
Sait Bey 162
Sait Bey (Hariciye Müsteşarı) 63, 72
Sait Hoca 137

Sait Halim Paşa 23, 32, 34, 40, 48, 60, 70, 72, 83, 88, 101, 103, 109, 111, 118, 121, 126, 137, 138, 139, 140, 150, 152, 154, 160, 164, 167, 173, 179, 182, 185, 186, 192, 205
Sait Paşa 12, 16, 21, 23, 31, 45, 46, 49, 51, 57, 58, 61, 62, 67, 69, 75, 78, 80, 91, 101, 103, 111, 159, 200, 201
Sakız 141, 159, 185, 199
Salâhattin Efendi 121, 134, 175, 176
Salâhattin Bey 123
Salih Bey 128, 129, 179
Salih Gürcü 15
Salih Paşa 81, 152
Samsun 133
Samsun-Sıvas Hattı 136
San'a 123, 165, 187
Sancaktepe 11
Savuşbucak 57
Sazanof 35, 44, 65, 79
Schellendorf 76
Selanik 51, 52, 71, 104, 146, 171, 186
Selanikli İsmail Efendi 176
Selim Efendi 86
Selimiye Kışlası 47
Semadirek 199
Seryaver Salih Paşa 48
Sevr Muahadesi 69
Seyri Sefain İdaresi 176
Sırbistan 11, 55, 73, 99, 105, 108, 114, 123, 138, 140, 142, 145, 158, 164, 167, 170, 171, 172, 176, 178, 181, 184, 186, 196, 198, 204, 205
Sıvas 81, 123
Sivas-Harput Hattı 130
Sigara ve Kibrit İnhisarı 176
Sirkeci 40, 48, 129
Sisam 199, 201
Skoda Fabrikası 165
Sophia (Yunan Kraliçesi) 176
Soyof 186
Strempel 75, 130
Suat Hayri Ürgüplü 95
Sudan 78
Sultan Osman Zırhlısı 96
Sultan Reşat 17, 32, 33, 37, 41, 59, 81
Suphi Bey 146
Suriye 19, 85, 88, 93, 116, 118, 132, 136, 194
Süleyman Numan Bey 119
Süleyman Paşa 182
Süleyman Şefik Paşa 12
Süreyya Bey 136
Süveyş 78

Ş

Şaban Hoca 137
Şakir Paşa 165, 186
Şam 90, 113, 116, 123, 124, 194
Şamlı İbrahim 112
Şammar 83
Şarköy 12, 13, 22
Şarköy Çıkartması 22
Şattularab 92, 164, 193
Şehzade Salâhattin Efendi 120, 163
Şehzade Abdülmecid Efendi 33, 105, 106
Şehzade Mecit Efendi 121
Şehzade Nureddin Efendi 86, 97
Şerif Ali Haydar Bey 113
Şerif Cafer Paşa 49, 77
Şevket Bey 166, 167
Şeyh Abdülâziz 43

Şeyh İdris 143
Şeyh Sünusi 84, 102, 106, 115, 119, 120, 150, 163, 181
Şeyhülislam Cemalettin Efendi 58
Şinasi Bey (Yaver) 127
Şükrü Bey 10, 12, 13, 29, 33, 53, 57, 77, 80, 91, 92, 93, 94, 185, 188
Şükrü Bey (Erkanı Harp Miralayı) 127
Şükrü Bey 174, 175,
Şükrü Paşa 45, 54, 60, 61, 77, 102, 103, 112

T

Tahir Bey 47, 100, 119
Tahsin Bey (Van Valisi) 110
Talât Bey 14, 17, 18, 25, 27, 39, 43, 49, 54, 61, 62, 77, 102, 110, 142, 165, 166, 176, 184
Takıy Bey 117
Tanin 14, 112, 136
Tarabya 202
Tarsuslu Mustafa Paşa 74
Tasviri Efkar 15
Taşdelen Suyu 118
Tayyare Mektebi 35
Tevfik Bey (Binbaşı) 151
Tevfik Paşa (Mirliva) 148, 151
Tevfik Paşa 11, 12, 13, 15, 23, 30, 32, 101, 103, 114, 127, 140, 143, 179, 181, 185, 192
Tekirdağ 81, 96, 116, 123
Times 136
Tirana 109
Tophane 31, 76, 81, 100, 118, 144, 180
Trablusgarp 21, 34, 60, 114, 119
Trablusgarp Harbi 29
Trabzon 128
Trabzon-Erzurum Demiryolu 130
Trakya 71, 73, 116, 171, 198, 201
Triyeste 107
Tuna 138
Tunus 145
Turhan Paşa 65, 76, 79, 114, 143
Turgut Reis Zırhlısı 88, 89, 100
Türkiye 11, 12, 13, 46, 63, 65, 71, 78, 82, 87, 92, 93, 105, 115, 117, 132, 133, 134, 140, 142, 143, 145, 150, 156, 158, 159, 162, 170, 171, 172, 177, 181, 184, 188, 191, 195, 196, 198, 199, 201, 202, 203, 205

U

Umman 177
Umman İmamlığı 177

Ü

Üçlü İttifak 149, 161, 176
Ürdün 74, 194
Ürgüplü Hayri Efendi 77
Üsküdar 17, 33, 40, 47, 77, 88, 110, 118, 121, 129, 130, 135, 139, 152, 153, 174, 175, 188, 199
Üsküp 107, 136, 147
Üsküplü Salih Bey 147, 148

W

Wangenheim 16, 36, 51, 52, 55, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 70, 71, 72, 75, 76, 78, 82, 88, 92, 105, 110 115, 124, 134, 140, 141, 146, 149, 150, 155, 162, 176, 181, 182, 188, 190, 192, 195, 196, 197, 199, 202
Weber 188
Weiss 66
Wilhem (II, Kayzer) 120, 125, 137, 155, 162, 175, 176, 179, 185, 191

V

Vahideddin 40, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 70, 75, 87, 99, 174, 175, 181
Van 110, 123, 130, 160
Van Gölü 110, 119, 128
Varna 35,
Vazife 60
Vecih Efendi 195
Vehip Bey 142, 160, 164, 165, 167, 169, 173, 176, 178, 185, 196, 200, 202
Venizelos 82, 92, 117, 157, 195, 196, 200, 202
Vir 101
Vitalis Efendi 192
Viyana 33, 53, 77, 85, 116, 118, 122, 134, 139, 142, 150, 151, 161, 182, 194
Vorn 189

Y

Yakın Doğu 147
Yanya 22, 26, 43, 44, 67, 71, 108, 115, 117, 119
Yemen 43, 26, 54, 89, 90, 123, 124, 135, 140, 162, 164, 186, 187, 194
Yenipazar 55
Yıldız 116, 153, 180, 181, 200
Yorgi (Yunan Kralı) 54
Yunanistan 11, 29, 54, 55, 63, 73, 85, 99, 100, 123, 132, 140, 141, 142, 146, 149, 150, 157, 158, 159, 164, 167, 171, 172, 173, 176, 178, 179, 181, 185, 186, 198, 199, 200, 201, 202, 204
Yusuf İzzettin Efendi 17, 33, 37, 41, 42, 47, 58, 59, 64, 70, 121, 129

Z

Zeki Bey 132
Zeki Paşa 74, 151
Zeki Paşa (Mirliva) 56, 57, 58
Zeytinburnu Fabrikası 183
Zihni Paşa 79
Ziraat Bankası 147, 178, 193
Ziya Paşa 91, 94, 161
Ziya Molla 132

AHMET RASİM BÜTÜN ESERLERİ

Ahmet Rasim (1865-1932) Türk edebiyatının en özgün yazarlarından biridir. Elli yıla yaklaşan yazı yaşamı boyunca keskin bir gözlemci dikkatiyle hep İstanbul'u anlatmış, bu büyük kentin toplumsal yaşamını canlı kesitler halinde ustalıkla yansıtmıştır. Dünkü İstanbul'u tanımak için Ahmet Rasim tükenmez bir kaynaktır.

1 — Dünkü İstanbul'da Hovardalık «Fuhş-i Atik»

Eski İstanbul'un eğlence hayatını anlatan birinci elden bir kaynak eser. Sokak Çapkınlıkları, Şehzadebaşı Kalpakçılar Piyasaları, İşaretle Anlaşma Sanatı, Muhabbet Dili, Galata Batakhaneleri, Beyoğlu Alemleri, Karnaval Eğlenceleri, İstanbul'un ünlü «Ev»leri, Kış Zanparalıkları, Baskından Kurtulma Yolları, Ünlü Fahişeler, Langa Meyhaneleri, Aksaray'ın «Onikiler»i, Dost Tutmanın Çeşitleri. XVI + 288 s.

2 — Hamamcı Ülfet

Toplum hayatının bugün bile pek fazla değilmemiş bir yönüne cesaretle eğilmektedir. Eskiden «Muşakat-ı Nisaiye» (Kadın kadına aşk) denilen sevicilik olayının 80 yıl önceki görünümünü Ahmet Rasim'-